

Lidé *města* Urban People

- Eva Procházková** Pluralita identit v kultuře afroamerického ghetta
- Miroslav Slowik** Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě
- Michael Rádl** Půjčka, dluh a „hodnota“ v zastavárně
- Radek Vorlíček** Sociální pozice romského žáka v prestižní základní škole
- Barbora Pecková** Milan Hlavsa a peripetie existence skupiny Plastic People of the Universe: Životní příběh a diskurs
- Alena Vodáková** Jak se rodil Velký sociologický slovník – vzpomínky editorky

Lidé města / Urban People

jsou recenzovaným odborným časopisem věnovaným antropologickým vědám s důrazem na problematiku města a příbuzným společenskovědním a humanitním disciplínám.

Vychází třikrát ročně, z toho dvakrát v českém jazyce (v květnu a v prosinci) a jednou v anglickém jazyce (v září).

Lidé města / Urban People

is a peer-reviewed scholarly journal focused on anthropological studies with emphasis on urban studies, and related social sciences and humanities. It is published three times a year, twice in Czech (in May and December) and once in English (in September).

VYDÁVÁ/PUBLISHED by Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

Adresa redakce/Address: U kříže 8, 158 00 Praha 5

Internetové stránky: <http://www.lidemesta.cz>

Časopis vychází s podporou vzdělávací společnosti UniPrep.

VĚDECKÁ RADA/SCIENTIFIC BOARD: Jan Sokol (FHS UK Praha) – předseda, Miloš Havelka (FHS UK Praha), Alena Heitlinger (Trent University Peterborough, Canada), Wilma A. Iggers (Göttingen, Germany and University of Buffalo, USA), Josef Kandert (FSV UK Praha), Zdeněk R. Nešpor (FHS UK a FLÚ AV ČR Praha), Hedvika Novotná (FHS UK Praha), Karel Novotný (FHS UK a FLÚ AV ČR Praha), Hans Rainer Sepp (FF UK Praha), Franz Schindler (Justus-Liebig-Universität Gießen, Germany), Zdeněk Uherek (EÚ AV ČR Praha), František Vrhel (FF UK Praha).

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Zdeněk R. Nešpor (FHS UK a SOU AV ČR Praha) zdenek.nespor@soc.cas.cz

Redakční rada:

Dalibor Antalík (FF UK Praha), Petr Janeček (FF UK Praha), Jaroslav Miller (FF UP Olomouc), Mirjam Moravcová (FHS UK Praha), Olga Nešporová (VÚPSV Praha), Marie Pětová (FHS UK Praha), Martin C. Putna (FHS UK Praha), Dan Ryšavý (FF UP Olomouc), Franz Schindler (Justus-Liebig-Universität Gießen)

ENGLISH EDITION

Editor-in-chief: Hedvika Novotná (Charles University Prague, Czech Republic) hedvika.no@seznam.cz

Editorial board:

Alexandra Bitušíková (Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, Slovakia), Wilma A. Iggers (Göttingen, Germany and University of Buffalo, USA), Zuzana Jurková (Charles University Prague, Czech Republic), Grażyna Ewa Karpińska (University of Lodz, Poland), Luďa Klusáková (Charles University Prague, Czech Republic), Daniel Luther (Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovakia), Jana Macháčová (Museum Silesiane Opava, Czech Republic), Jiří Malíř (Masaryk University Brno, Czech Republic), Nina Pavelčíková (University of Ostrava, Czech Republic), Adelaida Reyes (New Jersey City University, USA), Peter Salner (Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovakia), Blanka Soukupová (Charles University Prague, Czech Republic), Andrzej Stawarz (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa, Poland), Róża Godula-Węclawowicz (Polish Academy of Sciences Wrocław/Krakov, Poland).

Výkonný redaktor/Managing editor: Jan Kašpar jan.kaspar@fhs.cuni.cz

Asistentka redakce/Secretary: Karolína Šedivcová karolina.sedivcova@fhs.cuni.cz

Jazykové korektury/Czech language editor: Martina Vavřínková

Obálka/Cover design: Aleš Svoboda

Sazba/Text design: Robert Konopásek

Tisk/Printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

ISSN 1212-8112

OBSAH

STATI

- 337** Pluralita identit v kultuře afroamerického ghetta
Eva Procházková
- 355** Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě.
Hledání antropolingvistické definice řečové zdvořilosti a jejího
funkčního rozpětí
Miroslav Slowik

ANTROPOLOGICKÝ VÝZKUM

- 373** Půjčka, dluh a „hodnota“ v zastavárně
Michael Rádl
- 403** Sociální pozice romského žáka v prestižní základní škole
Radek Vorlíček

STUDENTI PÍŠÍ

- 423** Milan Hlavsa a peripetie existence skupiny Plastic People
of the Universe: Životní příběh a dikurs
Barbora Pecková

MATERIÁLY

- 447** Jak se rodil Velký sociologický slovník – vzpomínky editorky
Alena Vodáková

RECENZE

- 483** Wilfrid J. Harrington: Kniha Zjevení
Josef Kružík
- 489** Jan Šimek: Historie školních budov.
Od tereziánských reforem po současnost
Lenka J. Budilová
- 492** Bořivoj Kňourek – Lenka J. Budilová: Dům ve Vojvodovu.
Stavebně-historický vývoj, kulturní a sociální rozměr
Marcela Brabačová

ZPRÁVA

- 495** Výstava *Labyrintem normalizace*.
Židovská obec jako zrcadlo většinové společnosti
Hana Doležalová
- 498** Recenzenti statí v roce 2017

PLURALITA IDENTIT V KULTUŘE AFROAMERICKÉHO GHETTA

Eva Procházková

Filozofická fakulta UK Praha

A Plurality of Identities in the African-American Ghetto

Abstract: Identity research is the subject of many scientific disciplines. In the most general terms, identity can be perceived as a certain ability to become aware of and to define one's self. The main objective of the paper is a comprehensive overview of a theoretical study addressing the diverse identities that arise, form, and overlap in the specific environment of the African-American ghetto. It is based on the findings of significant ethnographic studies, fieldwork, autobiographies, interviews, and other sources that deal with the subject. In the introduction, I will focus on the etymology of the concept, history, and well-known theories defining ghetto culture. The main focus will be on the different perceptions of territorial belonging and the formation of ethnic identity throughout history. On the basis of selected literary sources, I will present some individual and group identities that have been formed in the environment in relation to lifestyle, to ways of livelihood, and to local subcultures. In the conclusion, I will highlight some contemporary ghetto issues, such as the consequences of globalization, gentrification and touristification.

Keywords: ghetto; African Americans; territorial identity; ethnic identity; oppositional culture; advanced marginality; hip hop movement; street gangs; gentrification

Na problematiku identity lze nahlížet z různých úhlů pohledu, jelikož je předmětem výzkumu mnoha vědeckých disciplín. V nejobecnější rovině lze identitu vnímat jako jistou schopnost uvědomit si a definovat sebe sama. Psycholog Erikson (2002) o ní hovoří jako o „jádro lidské osobnosti“, které je závislé na psychickém

vývoji člověka, zatímco sociolog Jenkins (1996) jí připisuje významnou sociální podstatu vycházející z mezilidských vztahů a sociální interakce. Assmann (2001) rozlišuje mezi osobní a kolektivní identitou a Anderson (2002), Barth (1969) a mnozí další se podrobně zaobírají především etnickou nebo národní identitou.

Cílem mého příspěvku je nabídnout ucelenou přehledovou teoretickou studii, jež se zabývá různorodými identitami, které vznikají, utvářejí se a vzájemně prolínají ve specifickém prostředí afroamerického ghetta. Studie je založena na analýze sekundárních pramenů dvojí povahy. Hlavní zdroj poznatků tvoří významné etnografické studie vycházející z dlouhodobých terénních výzkumů v prostředí afroamerických ghett. Druhý zdroj představují autobiografie a další prameny (rozhovory, texty písní) zahrnující osobní výpovědi osobností, které se v ghettu narodily a prožily tam část svého života.

Nejprve nastíním etymologii a význam pojmu ghetto ve zkoumaném kontextu a objasním historické pozadí vzniku a rozšiřování afroamerických ghett. Následně stručně představím některé teorie odrážející perspektivy nahlížení na ghetto, například teorii kultury chudoby, opoziční kultury nebo pokročilé marginality. Hlavní pozornost bude věnována různým pojetím vnímání teritoriální sounáležitosti a také utváření etnické identity v průběhu historie. Na základě vybraných literárních pramenů se zaměřím na některé individuální a skupinové identity, které se v daném prostředí utvořily v souvislosti s životním stylem, způsobem obživy nebo příslušností k místním subkulturám. Na závěr nastíním některé současné otázky ghetta, např. důsledky globalizace, gentrifikace a turistifikace.

Ghetto: etymologie a význam pojmu

Ghettem se obecně rozumí segregovaná část města, ve které žijí příslušníci určitých etnických či náboženských skupin odlišných od většinového obyvatelstva bez ohledu na skutečnost, zda v něm žijí nuceně, nebo dobrovolně. Etymologický původ slova ghetto není zcela jednoznačný, i když většina odborníků se přiklání k názoru, že se odvozuje od benátského židovského ghetta z 16. století (Calimani 1987: 130). Od konce 19. století se význam tohoto slova rozšířil na městské chudinské čtvrti s minoritním obyvatelstvem.

Ve Spojených státech se ghetto vnímá jako čtvrt, *neighbourhood* nebo *hood*, s rasově či etnicky homogenní komunitou, kde je klíčovým ukazatelem chudoba (Darity 1999). Kromě výrazu ghetto se občas používají jako synonyma termíny

inner city nebo *slum*. Inner city neboli střed města vymezuje oblast geograficky a stojí v opozici vůči *suburbs*, tedy předměstím s převážně bělošským obyvatelstvem (Hannerz 2004: 11). Existují ovšem rozdíly v pojetí ghetta a slumu. U ghetta se předpokládá nejen rasová, etnická či náboženská odlišnost obyvatel, ale také různé formy jejich diskriminace. Slum vychází pouze ze sociálně-ekonomické úrovně tamních obyvatel (Suttles 1970).

Ghetto bývá často označováno jako komunita. Má své vymezené území a poměrně jasně definované obyvatelstvo, které zde trvale žije, participuje na každodenním životě a vytváří určité sociální vazby. Hannerz podotýká, že jde pouze o částečnou komunitu, poněvadž ekonomická a politická soběstačnost ghetta je velice omezená. Obyvatelé ghetta přežívají prostřednictvím vztahů s lidmi vně ghetta, kteří ovládají většinu důležitých institucí (Hannerz 2004: 13).

Prostředí amerických městských ghatt lze definovat i z pohledu architektury, která působí obranně a autoritativně: ostré rohy, zdi bez oken, pravoúhlé ulice, zamřížovaná okna, ruiny opuštěných budov, odpadky na ulicích a podobně (Vergara 1995). Pro velkoměsta na východním pobřeží jsou typické cihlové výškové obytné domy pro osoby s nízkými příjmy, hovorově označované jako *projects*, tedy sídliště, zatímco na západním pobřeží žijí obyvatelé ghatt zpravidla ve vlastních domcích.

Z vnějšího pohledu bývá ghetto často vnímáno jako něco a priori negativního, ačkoli pro tamní obyvatele představuje skutečný domov; místo, kde mají rodinu a přátele, kam se rádi vracejí, a kulturu, kterou vytvářejí a jejímž symbolům rozumějí. Z chudoby afroamerického ghetta se zrodila mnohá významná kulturní, společenská i politická hnutí, která ovlivnila americké dějiny. V současné době se vlivem hiphopové kultury slovo ghetto používá slangově i jako adjektivum, většinou v pozitivním smyslu. Co je *ghetto*, to je prostě syrové, drsné, přímo z ulice.

Historické pozadí vzniku a rozšiřování afroamerických ghatt

Abychom mohli podrobněji zkoumat kulturu afroamerického ghetta, zdejší komunitu a mnohovrstevnatost identit, je třeba znát souvislosti vzniku ghatt a faktory, které na jejich vznik v minulosti působily.

Do dvacátých let 20. století se rasová situace v amerických velkoměstech vyvíjela slibně. Rasová diskriminace byla považována za produkt zpátečnických aktivit ekonomicky a sociálně zaostalého Jihu. Bílí obyvatelé měst na Severu vnímali městské prostředí jako sociálně a ekonomicky integrované. Černošští

lékaři, právníci a finančníci se volně promíchali s bělochy vyšších tříd. Tato nevědomá socializace nebyla běžná pouze u úřednických profesí, ale taktéž mezi příslušníky středních a nižších tříd (Anderson 1992). Rozvoj afroamerické střední třídy byl patrný například v newyorském Harlemu, který se stal v té době centrem kulturního hnutí Harlemská renesance (Rabaka 2011).

Tato společenská harmonie skončila s druhou vlnou tak zvané velké migrace jižanských černochoů do velkoměst na Severu, která probíhala ve čtyřicátých a padesátých letech. Migrace pramenila z ekonomické modernizace Jihu. Stále více farmářů upřednostňovalo stroje před manuální prací, což mělo za následek vzrůstající nezaměstnanost, která vyhnala tisíce černochoů hledat jiné pracovní příležitosti na průmyslovém Severu (Ward 1982). Přistěhovalci se přirozeně stěhovali do černošských čtvrtí, ovšem obrovský nával způsobil kolaps v bytové situaci. Černoši se tedy začali stěhovat do sousedních komunit a narušili tak existující rasové bariéry. Jakmile se ghetto začalo prostorově rozrůstat, byly znovuobnoveny rasové, ekonomické a sociální hranice. To je považováno za tragédii, s níž souvisí i vznik ghetta v jeho současné podobě (Hirsch 1998; Massey – Denton 1998).

Ačkoli různé formy rasismu, byť skrytého, byly na Severu přítomny vždy, migrace nevzdělaných venkovských černochoů poskytla mnohým příslušníkům bílé elity argumenty pro jejich předsudky, které se samozřejmě vztahovaly na všechny černochoy. Běloši na Severu přijali postoj *not in my backyard*, tedy „ne na mém dvoře“, a systematicky izolovali městské černochoy od ekonomických, sociálních a politických struktur, které byly nezbytné pro jejich přežití. Situaci černochoů zhoršil i odliv bílé populace do předměstských čtvrtí v období po druhé světové válce, takzvaný bílý útěk (Keating 1994; Frey 1979). V té době docházelo k výstavbě tak zvaných Levittowns, prvních masově stavěných předměstí, která se považují za archetyp poválečných předměstských čtvrtí po celé zemi. S odlivem bílé populace odešel i kapitál, živnosti a malé společnosti, což mělo za následek snížení počtu pracovních míst v inner cities a ponechání většiny černochoů v nezaměstnanosti a chudobě (Wilson 1987).

Masový příliv černošského obyvatelstva do měst nepůsobil vrásky pouze bělochům. Teritoriální rozrůstání ghetta negativně ovlivňovalo i vzájemné vztahy s jinými etnickými skupinami. V etnických komunitách tvořených zejména imigranty z Evropy docházelo k násilným protestům proti stěhování černochoů do jejich čtvrtí. Hlavním důvodem byl strach z úpadku čtvrti, rozvratu životního stylu a narušení těžce vydaného živobytí v cizí zemi. Tato etnika navíc usilovala o asimilaci v rámci anglosaské tradice a vztahy s černochoy by

mohly tyto snahy narušit, oddělit je od amerického mainstreamu a zmařit tak cestu socioekonomické prosperity. Vyvinula se zde vzájemná solidarita etnických skupin semknutých vůči společnému nepříteli – černým přistěhovalcům (Hirsch 1998; Zukin 2002).

Začaly se uplatňovat dříve bezvýznamné rasistické předsudky a stereotypy, z nichž hlavním byla myšlenka, že černoši nejen žijí v ghettu, ale nosí si ghetto s sebou.

Od kultury chudoby k pokročilé marginalitě

Od šedesátých let se na základě článku amerického antropologa Oscara Lewise začalo o ghettech hovořit v souvislosti s „kulturou chudoby“, mezi jejíž rysy patří například nemajetnost, neangažovanost v sociálních institucích, absence mužského vzoru v rodině, předčasné dospívání, formování pouličních gangů, závislost na sociálních dávkách či pocity méněcennosti (Lewis 1966). Tuto teorii doplňovala teorie opoziční kultury. Ta vznikla v sedmdesátých letech a původně odrážela problematiku rasy a inteligence ve vzdělávacím procesu. Minoritní studenti dosahovali ve škole záměrně špatných výsledků ze strachu, aby na ně příslušníci vlastní kultury nepohlíželi tak, že se chovají jako běloši (*acting white*), tedy jako americká bělošská střední třída (Mocombe – Tomlin 2010). Takové chování je v afroamerickém prostředí vnímáno jako zrada vlastní kultury. Teorie opoziční kultury se následně rozšířila na celkový soubor chování, postojů a hodnot obyvatel ghetta, které jsou zpravidla v rozporu s tím, co všeobecně uznává a dodržuje majoritní společnost. Hovoří se o tzv. opoziční kultuře ghetta, která odmítá americké společenské normy ve snaze vzdorovat vzdělávacímu, morálnímu a kulturnímu systému, který zklamal (Anderson 1992). Intenzita této opoziční kultury a její potenciál odporu jsou přímo úměrné tlaku, který je na ni vyvíjen ze strany autorit. Dle Vergary představuje porušování zákona a odpor vůči kontrole mnohem víc, než jen pouhé únikové taktiky a mechanismy zvládnutí těžkých životních podmínek. Vnímá je především jako kulturní strategie umožňující trvalé vytvoření jedinečné identity, která nemá být pouhou negativní reflexí dominantní kultury (Vergara 1995).

V současné době je stále za jeden z hlavních společných rysů života v ghettu považována chudoba. Wacquant (2008) zkoumal příčiny chudoby a vyloučení v městských ghettech. Zjistil, že ve vyspělých zemích se od sedmdesátých let utváří tzv. pokročilá marginalita, která je důsledkem znehodnocení námezdní práce, odpojení chudinských čtvrtí od národní a globální ekonomiky, územní

stigmatizace a odnětí výhod, které zajišťuje sociální stát. Při tomto nastavení společnosti pak obyvatelé ghatt nemají příliš šanci na zlepšení své životní situace a přístup státu tuto beznaděj pouze posiluje. Ve svém díle *Punishing the Poor* (2009) následně pojednává o neoliberální vládě sociální nejistoty, kdy *welfare*, tedy systém sociálního zabezpečení a péče státu, nahrazuje *workfare*, systém nucené práce za jakýchkoli podmínek. Rozšiřující se systém vězeňství *prison-fare* pak stávající situaci jen doplňuje. V duchu neoliberální politiky se sociální problémy a nepokoje v chudinských čtvrtích způsobené neustálou nejistotou a beznadějí řeší zpravidla trestáním a represí. V sedmdesátých a osmdesátých letech se v afroamerických ghettech masově rozšířila „drogová kultura“, která se spolu s důsledky Reaganovy politiky škrťů a rasového profilování podílela na dalším úpadku ghatt. Policejní brutalita je zde stále aktuální téma. Za těchto podmínek se někteří obyvatelé ghatt snaží nalézat nejrůznější způsoby přežívání. Zdánlivě homogenní povaha ghatta tvořená chudobou a příslušností k etnické skupině tak odhaluje síť vzájemně provázaných, ovšem různorodých individuálních a skupinových identit. Ty se zpravidla utvářejí v souvislosti se způsoby obživy, legálními i ilegálními – *hustling*, ale mohou sloužit i k získání uznání či postavení v rámci skupiny nebo jako prostředek úniku z ghatta.

Pluralita identit v afroamerickém ghettu

V základní rovině lze říci, že obyvatelé afroamerického ghatta se vymezují teritoriálně a etnicky. Teritoriální a etnická identita se může i nemusí překrývat.

Identita na základě teritoriální příslušnosti

V antropologickém kontextu bývá teritoriální identita vymezena jednak sounáležitostí s určitým územím, ale také vztahem ke sdílené materiální a duchovní kultuře a místnímu společenství (Lovell 1998). V ghettech s převahou afroamerické populace mohou rovněž žít jiné etnické skupiny, se kterými Afroameričané mohou sdílet sounáležitost na základě území. Ve velkoměstech na východním pobřeží se jedná o obyvatele původem z karibské oblasti (Portoričané, Haiťané, Jamajčané, Kubánci), zatímco na západě jsou to převážně imigranti z Mexika či američtí Mexičané – *chicanos*. Výjimkou nejsou ani chudší běloši, především přistěhovalci z evropských států nebo Afričané. Sdílení společného území a vzájemné střetávání se a interakce mnohdy vedou až k přejímání některých kulturních prvků, od způsobů verbální i neverbální komunikace až po společné estetické a hudební cítění či módní vkus. Důkazem může být rozšíření

hiphopového hnutí, u jehož zrodu v ghettu v jižním Bronxu stáli Jamajčané, Afroameričané, Portoričané i běloši. V Kalifornii si zase Afroameričané zakomponovali do své kultury *lowridery*, jejichž vznik se připisuje tamní hispánské komunitě.

Různé skupiny sdílející společné území ghetta k němu však mohou zaujímat odlišné postoje. V interakci s majoritní společností mohou obyvatelé ghetta používat mechanismy vyrovnávání se s teritoriální stigmatizací, mezi které patří například zatajování, distance nebo očerňování. Method Man v rozhovoru pro *The Arsenio Hall Show* v roce 1994 pronesl: „Ghetto je pro mě velké koncentrák. Dají vám tam všechno, abyste nemuseli vycházet. Máme tam bankomaty, obchody s chlastem, prádelny, všechno potřebný si můžete v ghettu koupit. Chtějí se ujistit, že tam zůstaneme“. RZA v knize *The Tao of Wu* zdůrazňuje, že utváření postoje ovlivňuje referenční skupina, se kterou svou životní situaci porovnáváte. „Když jsme žili v ghettu, nechápali jsme, proč jsou tam afričtí imigranti tak spokojení. Byli nacpaní do stejných krcálek jako my, ale nestěžovali si. Na rozdíl od nás měli ghetto rádi. My jsme to tam nesnášeli. V televizi jsme viděli, jak si žijí američtí běloši a chtěli jsme to taky... Když jsem byl později v Africe a poznal, v jakých podmínkách se tam žije, došlo mi, že naše ghetto bylo pro ně ráj na zemi“ (RZA 2009: 28–29).

Navzdory chudobě, kriminalitě, nezaměstnanosti a dalším negativním jevům se obyvatelé ghetta mohou cítit emocionálně vázání ke své čtvrti, ve které se narodili, vyrůstali a ve které pravděpodobně i zemřou. Toto pouto je posilováno rozsáhlou sítí příbuzenských vztahů, komunitní soudržností a sdílením společné kultury. Bývá také umocňováno ústní tradicí, v rámci níž se předávají historiky a legendy z dob otroctví a o krušném životě předků na jižanském venkově. Jejich smyslem je vyvolat uvědomění, že navzdory všem současným problémům to v ghettu není zas tak špatné. Snoop Dogg ve své autobiografii *Tha Doggfather: The Times, Trials, and Hardcore Truths of Snoop Dogg* uvádí „Lidé si myslí, že život v ghettu je jen samé utrpení – krysy, šváby, zločin a chudoba. S tím vším jsme se potýkali i my, ale nikdy jsme si nestěžovali a nezáviděli druhým. Byli jsme hrdí na náš domov... Musíte hrát s rozdanými kartami a v ghettu je hlavní vaše identita, což znamená vaše čtvrt a lidi, ke kterým patříte“ (Dogg 1999: 10–11). Dodává také, že hlavní podíl na utváření představy o ghettu z pohledu většinové společnosti mají především média. „Média s oblibou ukazují ghetto jako peklo na zemi. Vidíte tam přestřelky, dealery cracku na hřišti, pasáky a jejich dámy. S vhodným titulkem prodáte lidem spoustu emocí. Skutečný příběh však většinou jen odráží každodenní boj obyčejných lidí o přežití“ (ibid.: 17).

Komunitní soudržnost se v ghettu posilovala také prostřednictvím *block parties*, tedy pouličních oslav konaných v konkrétní čtvrti za doprovodu hudby, tance a domácího občerstvení. Místní obyvatelé se jich účastnili jako diváci nebo se aktivně zapojovali. Po vzoru jamajských reggae diskoték se v sedmdesátých letech začaly v ulicích ghatt objevovat obrovské sound systémy, jejichž majitelé soupeřili o přízeň posluchačů. Každý čtvrt měla svého favorita. Teritoriální příslušnost byla vždy velmi silně vnímaná i v kulturních projevech. Například v rapových skladbách, považovaných mnohými za pokračování africké orální tradice, interpret opakovaně zdůrazňuje, kterou čtvrt reprezentuje.

V segregovaném prostředí ghetta se v průběhu času vyvinuly charakteristické vzorce myšlení a chování, které se předávají z generace na generaci (Hannerz 2004). Mezi obyvateli daného ghetta existuje jasné povědomí o tom, kdo tam patří a kdo je cizinec. Klasická dichotomie „my“ a „oni“ determinuje způsob, jak se k té či oné osobě chovat. S „cizinci“ mají místní lidé pouze neosobní formální vztahy, ať už se jedná o prodavače, policistu, řidiče autobusu, sociálního pracovníka apod. Mezi sebou však mají jasně definované příbuzenské, přátelské a sousedské vztahy, které se mnohdy řídí nepsanými tradovanými pravidly.

Venkatesh ve své studii *Doin' the hustle* zkoumal identitu výzkumníků, kteří do ghetta přišli bádát, očima místních obyvatel. Zjistil, že obyvatelé ghetta je vnímají buď jako zástupce státu, kteří jim přišli znepříjemnit život, nebo jako prostředníky, které mohou nějakým způsobem využít, anebo jako zákazníky, kterým mohou vnutit nějaké zboží nebo služby. Ať už tak či onak, pro osobu zvenku je velmi obtížné získat důvěru místních. Těto skutečnosti nepřispívá ani hojně používání neverbální komunikace, která může být ukazatelem příslušnosti k určitému teritoriu. Hannerz (2004) ji definuje jako socio-kulturní kapitál, který je vytvářený a sdílený samotnou komunitou. Její nepochopitelnost ze strany většinové společnosti přispívá pocitu jisté svobody a jedinečnosti. Neverbální jazyk ghetta, tedy řeč těla, mimika, znaky, gesta a kódy, se udržuje a předává jako tajná znalost.

Etnická identita: Afroameričan, černocho nebo nigga?

Etnickou identitou se obecně rozumí subjektivní vědomí příslušnosti k jistému etnickému společenství, se kterým společně sdílíme určité shodné kulturní zvyky a principy, s nimiž se ztotožňujeme a zároveň se také vymezujeme vůči ostatním (Barth 1969). Etnická identita obyvatel ghetta nezahrnuje pouze sounáležitost s Afroameričany na území daného ghetta, ale zpravidla se všemi

Afroameričany ve Spojených státech, kteří sdílí stejnou historickou zkušenost (Ofonagoro 1978). Do této skupiny je možné dle definice zařadit i všechny americké potomky tzv. africké diaspory, při níž došlo k násilnému vytržení původních Afričanů černé pleti z jejich vlasti a jejich roztroušení po celém světě jako otrocká pracovní síla. Nelze sem však zahrnout například státní příslušníky afrických států tmavé pleti žijící, studující a/nebo pracující na území Spojených států nebo současné africké migranty.

Samotné označení Afroameričané nebo afričtí Američané je politicky korektní konstrukt, který měl za úkol nahradit dřívější názvy – urážlivé *niggers* či mírnější *negros* a relativně neutrální *blacks*. Všechny však odkazují k barvě pleti a otrokářské minulosti. V hiphopové subkultuře se však v duchu ghettocentrismu vyvinula varianta *nigga*. Toto endonymum spíše než na barvu pleti odkazuje na podobné sociální postavení. Z toho důvodu se takto označují i Hispánci a další etnické skupiny, které sdílí podobný způsob života v ghettu.

Dvojí vědomí

Otázka etnické identity Afroameričanů je odnepaměti velmi problematická. Vrátime-li se na počátek jejich historie na americkém území, často najdeme období hledání či krize identity. Černí otroci dovezení z Afriky neměli společnou identitu, nebyli zdaleka jednotní, ale pocházeli z různých kmenů, společenských vrstev, hovořili různými dialekty, měli jiné náboženské a hodnotové systémy atd. Jediným společným znakem byla barva pleti, která předurčovala jejich postavení a stala se tedy nejdůležitějším jednotícím prvkem v pozdějším boji za lidská a občanská práva (Akpabot 1986). Dalo by se říci, že na počátku se museli potýkat s dvojí existencí: africkou a americkou. Vystala tedy otázka, které aspekty africké identity si směli uchovat a které aspekty té americké museli přijmout.

Bojovník za občanská práva W. E. B. Du Bois přichází s konceptem dvojího vědomí, kdy popisuje určitou rozpolcenost amerického černocho, který je schopen nahlížet sebe vždy jen prostřednictvím druhého, svůj svět a identitu jen z hlediska světa a identity bělochů (Barša 2003: 95; Du Bois 1996). Právě tato dvojí identita a snaha sloučit toto rozdvojení do jednoho „skutečnějšího já“ vedla ke kompromisům v kulturních zvyklostech Afričanů v Americe. Se svou existencí v převážně bělošské společnosti se vyrovnali tak, že přijali některé atributy většinové kultury, které byly nezbytné pro přežití nebo v souladu s jejich africkým životním stylem, a uchovali si ty aspekty africké kultury, za které nenašli uspokojivou náhradu (Eyerman 2001).

Nový černocho a Černá síla

Na otázky etnické identity Afroameričanů poukazovala v průběhu 20. století různá kulturní a politická hnutí. V newyorském ghettu Harlem vzniklo ve dvacátých letech kulturní hnutí Harlemská renaissance, které přišlo s konceptem *New Negro*, jenž si kladl za cíl probudit rasovou hrdost a prostřednictvím literatury a umění bojovat s rasistickými předsudky a stereotypy. V rámci toho došlo k představení nové identity vzdělaného kosmopolitního černocho. Toto pokrokové hnutí poskytlo afroamerické komunitě ducha sebeurčení a vytvořilo myšlenkový základ a kulturní inspiraci pro Hnutí za občanská práva padesátých a šedesátých let (Huggins 1973).

V tomto revolučním období patřily otázky formování a upevňování etnické identity mezi nejzásadnější. V prostředí chudoby a kriminality afroamerických ghatt se smířlivé, nenásilné teorie Kingova integračního hnutí příliš neujaly (King 1964). Mnohem větší zájem vzbudily myšlenky černošského nacionalismu a separatismu, které hlásaly radikální organizace jako Islámský národ či Strana černých panterů, nebo myšlenky Garveyova panafrikanismu. V nich se vesměs požadovala politická a ekonomická autonomie Afroameričanů, ať už na území Spojených států, či prostřednictvím hromadného návratu do pravlasti. Hesla jako *Black Power* nebo *Black Is Beautiful* sloužila k probuzení hrdosti na africký původ, vytváření pozitivního obrazu uvnitř etnické skupiny a jeho deklarování navenek. Afroameričané v ghettech si začali navzájem říkat *soul brothers* a *soul sisters*, poslouchali *soul music* a jedli *soul food*. *Soul* lze tedy definovat jako podstatu jejich „černošství“ zformovanou společnou zkušeností a vyjadřovanou v každodenním životě. Představuje také oproštění se od otrocké minulosti a zrod nového černocho, hrdého na svůj africký původ (Haley 1992). Obyvatelé ghatt začali hromadně přijímat africké symboly jako projev souznělosti s vlastní svých předků. Tyto etnické atributy se projevovaly především v oblečení, účesech, špercích, přijímání africky znějících jmen či slavení svátku Kwanzaa.

Náboženství a jazyk jako prvky etnické identity

Proměn se dočkala i náboženská identita, původně silně zakořeněná v jižanském křesťanství a tradici spirituálů a gospelů. V radikálních podmínkách ghatta bylo křesťanství považováno za náboženství vnucené bílými otrokáři a mladí nespokojení lidé se proto stávali stoupenci nově vznikajících muslimských hnutí či sekt. Popularitu si získal například Pětiprocentní národ (*The Five-Percent Nation*), vnímaný jako odnož Islámského národa, mezi jehož hlavní učení patří

myšlenky, že černí lidé jsou prapůvodními obyvateli Země a každý černoch je zosobněním samotného Boha (Knight 2008). Mládež v ghettu vnímala tyto informace jako jedinou pravdu o svém původu a identitě, nepřekroucenou eurocentrickým pojetím historie ve školách. V té době vznikaly také různé afro-futuristické vize o vytvoření nové identity Afroameričanů hromadným odletem na jiné planety nebo o jejich mimozemském původu, které odrážela umělecká, především hudební tvorba (Vincent 1996).

Za hlavní znak etnické příslušnosti je zpravidla považován jazyk (Šatava 2009). V prostředí afroamerických městských ghatt se používá určitá forma hovorové angličtiny či černošského dialektu známá jako *ebonics*, což je složenina slov *ebony* a *phonics* ve významu „černý zvuk“ nebo „černošsky znějící“. O jeho původu a používání se vedou letité spory. Někteří vědci ho považují pouze za zkomolenou angličtinu tradovanou od dob otroctví, jiní hovoří o svébytném lingvistickém systému afroamerického lidu. V roce 1968 byla jednou černošskou nacionalistickou skupinou vyhlášena Republika Nová Afrika. V jejich manifestu se požadovalo odtržení některých jižanských států od USA a nastolení suverenity. Oficiálním jazykem na tomto území se měl stát právě *ebonics* (Smitherman 2000; Baugh 2002).

Etnografové konstruují identity ghetta

Profesor Kelley ve své stati *Looking for the „Real“ Nigga: Social scientists construct the ghetto* zdůrazňuje, že etnografové a další sociální vědci hrají klíčovou roli při definování afroamerické identity a kultury ghetta a zprostředkování těchto konstrukcí „vnějšmu“ světu. V této souvislosti kritizuje nadužívání přídavných jmen jako nihilistická, nefunkční či patologická. Především dřívější studie podle něj představují generalizující, jednostranný pohled na ghetto, aniž by odrážely výpovědi tamních obyvatel. Ve snaze kategorizovat poukazují na homogenní, snadno rozpoznatelnou povahu tamního společenství a zaměňují termíny kultura a chování. Sem Kelley řadí i Hannerzovy interpretace poznatků z terénního výzkumu shrnuté v knize *Soulside: Inquiries into Ghetto Culture and Community*. Hannerz mimo jiné rozděluje obyvatele ghetta do čtyř kategorií na základě jejich životních stylů: *mainstreamers*, kteří se nejvíce přibližují „normálnímu způsobu života“; nezodpovědní *swingers*, které lze připodobnit k dnešním singles; *street families*, matrifokální pospolitosti bez muže, ve kterých vládne matka či babička, jež dohlíží na výchovu dětí, přičemž svobodné dcery a snachy zajišťují rodinu ekonomicky a *streetcorner men*, muži sdružující se

v místních nálevnách, jsou většinou nezaměstnaní či páchající nelegální činnost. Kelley u těchto studií kritizuje především potvrzování vlastních stereotypních představ ze strany badatelů jakožto zástupců většinové kultury a nedostatek poznatků nahlížených z emické perspektivy zkoumaných. Jak říká Treach z Naughty by Nature na konci skladby *Ghetto Bastard* (1991): „Jestli jste nežili v ghettu, vůbec tam nechoďte, protože ho nepochopíte.“ Za jednu z výjimek lze považovat dílo Johna Langstona Gwaltneyho *Drylongso: A Self-Portrait of Black America*. Autor prováděl rozhovory s obyvateli ghatt v několika městech na severovýchodě USA. Jelikož je slepý, nemohl použít metodu zúčastněného pozorování, ale vyzval respondenty, aby sami interpretovali svou komunitu, kulturu, rasismus, státní politiku a další témata.

Od šedesátých let se přístup měnil a zástupy etnografů se utábořily v ghettech ve snaze zachytit „autentickou černošskou kulturu“. Zaměřovali se na zkoumání dle jejich slov typických projevů černošství, které jsou buď vrozené, nebo získané vlivem prostředí. Například „být cool“ považovali za projev černošské maskulinity a zároveň kompenzační mechanismus, jenž pomáhá zvládat rasismus a chudobu. Otázky smyslu pro estetiku, styl a tvůrčí činnost nebyly vůbec brány v potaz (Kelley in Forman – Neal 2004: 123).

Vybrané individuální a skupinové identity ghetta: pasák, boxer, hustler, gangbanger, hiphoper

Někteří badatelé vycházeli ze svých představ inspirovaných filmy, literaturou a médií a omezili se pouze na zkoumání čtenářsky atraktivních témat dealování drog, prostituce, pouličních gangů atd. Sociální antropologové Richard a Christina Milnerovi prováděli rozsáhlý terénní výzkum *pimp culture*, tedy kultury pasáků a prostitutek, zejména v sanfranciské oblasti Bay Area, která byla v šedesátých a sedmdesátých letech Mekkou černošských pasáků. Identita pasáka byla silně propagována dobovými *blaxploitation* filmy, ve kterých byli ztvárňováni jako „nonšalantní chlapíci“, kteří si díky svému šarmu a výřečnosti získali v ghettu respekt i majetek. V sedmdesátých letech se stali vzory pro dospívající mladíky z ghett, kteří se s nimi pro nedostatek jiných následováníhodných mužských vzorů identifikovali. Tato generace pak přenesla pasáckou tematiku do rapových textů. Zajímavým poznatkem je důvod vzniku této „profese“ v prostředí afroamerického ghetta. Mladé muže prý lákal zahálčivý způsob života v přebytku umožněný tvrdou prací jiných, který viděli u plantážníků, pro něž na Jihu otročili jejich předci (Milner – Milner 2010; Slim 2004).

Jiní výzkumníci se snažili o *going native* a na základě zúčastněného pozorování každodenního života v ghettu poskytnout ucelený pohled na danou realitu. Mnozí z nich se věnovali výzkumu identit a jejich utváření v prostředí ghetta.

Mezi nejznámější takové studie lze zařadit knihu *Body and Soul* Loïca Wacquanta, která vychází z tříletého etnografického výzkumu v boxerské tělocvičně v černošském ghettu v Chicagu. Autor ghetto připodobňuje místům v rozvojovém světě: „místní školy jsou rukojmím chudoby a zločinu, převládajícími budovami jsou kostely a obchody s alkoholem, hlavní ulice je lemovaná ruinami po nepokojích v šedesátých letech“. Výzkum odráží dva souběžné cíle: proces utváření identity boxera v prostředí ghetta a vzájemný vztah boxerského klubu a každodenního života v ghettu. Tento vztah vnímá autor jako opoziční, ale zároveň i symbiotický. Dává boxerovi možnost úniku z násilného prostředí ulice prostřednictvím disciplinovaného násilí v tělocvičně. Identita boxera vyvstává jako pozitivní alternativa k „pouličním identitám“ drogových dealerů, gangsterů a pasáků. Nejedná se však o individuální identitu, nýbrž má kolektivní charakter. Na jejím utváření se podílí celá komunita tělocvičny, kterou autor popisuje jako sociální a morální útočiště.

Zajímavými poznatky přispěl sociolog a etnograf Sudhir Venkatesh. Cílem jeho studie *Doin' the hustle* byla primárně rekonstrukce postavení a identity výzkumníka z pohledu respondentů v prostředí ghetta. *Hustlin'* v ghettu zahrnuje různé způsoby obživy, a to legální i nelegální. Podle autora lze *hustlin'* vnímat jako strategii přežití, ale rovněž jako způsob utváření identity. Rozvíjí se totiž schopnost přizpůsobit se omezeným možnostem a lidé se snaží vytvořit soběstačnou, smysluplnou existenci. V extrémních podmínkách však platí jiná pravidla a morálka. Vše je přizpůsobeno vlastnímu prospěchu a získání jakýchkoli výhod, a to i za cenu podrazů, udávání, zneužívání a různých intrik. Cizince je třeba okrást nebo mu alespoň něco prodat. Každý je vnímán jako *hustler*, tedy i výzkumník, jehož zájem dle respondentů spočívá v tučné finanční odměně za publikaci knihy o ghettu. Názory respondentů odhalují mentální mapu obyvatel ghetta. Dle autora jsou jejich stereotypní asociace produktem jejich postavení v rámci amerického žebříčku zaměstnanosti.

Chceme-li hovořit o skupinové identitě v rámci ghetta, je nezbytné zmínit pouliční gangy. Individuální identita člena pouličního gangu je zcela podřízená skupinové identitě. Emický pohled na *gangbangin'* nabízí ve své autobiografii Snoop Dogg. „Pro život v ghettu je na prvním místě zapotřebí loajalita. Musíte si najít parťáka, kterému můžete věřit a hrát s ním na rovinu. Když vám nikdo nekryje záda, nepřezijete. Je jasné, že pocit bezpečí zajišťují

gangy“ (Dogg 1999: 43). Nejčastějšími důvody, proč děti nebo mladiství vstupují do gangů, jsou ochrana, zisky, potřeba uznání, potřeba identifikace a sounáležitosti. Gangy mohou zastupovat roli jakési „rodiny“, neboť spousta jejich členů pochází z nefunkčních rodin. Utvářejí určitou subkulturu kultury ghetta. Identita člena gangu nekončí odložením šátku, nýbrž prostupuje všemi aspekty jeho života. Gangy mezi sebou bojují nejčastěji o území, o zisky z prodeje drog, ale i o respekt a moc. Mezi nejznámější afroamerické gangy patří *Crips* a *Bloods* původem z Los Angeles, jejichž odnože lze najít v každém větším americkém městě (Williams 2007). „Historie černošských gangů v L.A. sahá až do dvacátých let. V té době nešlo ani tak o kriminální činnost, spíš o identitu, která by vás odlišila od ostatních chudých černochů přijíždějících do Kalifornie z Mississippi nebo z Chicaga... Až po nepokojích ve Watts se situace vymkla z rukou. Gangy začaly být militantní, a protože nemohly bojovat proti bělošským mocenským strukturám, pustily se do sebe“ (Dogg 1999: 73).

Skupinová identita člena pouličního gangu začala koncem sedmdesátých a začátkem osmdesátých let v New Yorku pozvolna upadat. Důvodem byl vznik hiphopové kultury v jižním Bronxu. Mladí lidé z chudinských čtvrtí již nechtěli být anonymní a rychle nahraditelnou součástí organizované skupiny násilníků. Toužili po individuálním vyjádření své osobnosti prostřednictvím nejrůznějších uměleckých forem, dnes známých jako „elementy hip hopu“ (Chang 2005). Individualita a soutěživost vyzařovaly z každého „vybombeného“ vlaku, vychytaných *power moves* či „vysamplovaného“ refrénu Jamese Browna. Pozdější komerční úspěch talentovaných umělců zlaté éry hiphopové kultury sice způsobil její globální rozšíření, avšak v chudinských čtvrtích jejího zrodu se nová generace mladých opět navracela k formování gangů a kriminální činnosti. Také mediální identity rapperů coby nejznámějších představitelů kultury ghetta se v průběhu let proměňovaly. Zatímco konci osmdesátých let dominoval uvědomělý, afrocentricky orientovaný rap, devadesátá léta probíhala v duchu ghettocentrismu, v rámci nějž jsou stereotypní aspekty afroamerické kultury ghetta přijímány jako norma. Důvěryhodnost výpovědí v rapu již neprokazovala sounáležitost s etnickou skupinou, ale zkušenost života v ghettu.

Globalizace, gentrifikace a turistifikace ghetta

V dnešním čím dál globalizovanějším světě blednou i hranice afroamerických ghett, a to zejména z kulturního hlediska. Produkty tamní kultury, především hudební, se již mnohokrát v historii staly oblíbeným „vývozním artiklem“,

obohatily americkou mainstreamovou kulturu a následně se rozšířily po celém světě. V posledních dekádách to byla bezesporu hiphopová kultura. V různých zemích tak nacházíme její prvky, jež byly absorbovány místní kulturou, smíchány s tradičními prvky či úplně modifikovány v jiný styl, jehož se staly podstatou. Můžeme sledovat i odlišné chápání této převzaté kultury, jež úzce souvisí s celkovou situací v dané zemi. Například ve Francii, kde se nacházejí podobná marginalizovaná ghetta a lidé tam žijí ve špatných sociálních podmínkách jako ve Spojených státech, byla tato kultura přijata ve své původní funkci, tedy jako projev vzdoru utlačovaných. Oproti tomu v kulturně homogenním Japonsku, které je známé svou bezhlavou imitací všeho amerického, šlo pouze o módní trend bez hlubších společenských vazeb a smyslu.

V souvislosti s globalizací se afroamerická ghetta potýkají s dalšími novodobými jevy. Současným problémem obyvatel ghett se stává narůstající proces gentrifikace, při kterém bohatí developoři skupují a rekonstruuji nemovitosti v ghettu a lákají tak do čtvrti movitější obyvatele. Lidé s nízkými příjmy jsou vytlačováni ze svých domovů, jelikož si nemohou dovolit platit vyšší nájem či vyšší ceny za zboží a služby (Lees – Slater – Wyly 2008).

Joseph M. Conforti nahlíží na problematiku identity ghetta právě optikou narůstající turistifikace a gentrifikace těchto oblastí. Ve své studii *Ghettos as Tourism Attractions* poukazuje na trend zachovávání a historické rekonstrukce čtvrtí s etnickým obyvatelstvem pro účely cestovního ruchu. Zainteresované osoby se pak podílejí na konstrukci a definování identity dané skupiny na základě propagace a prodeje vybraných prvků jejich etnicity, zatímco méně lákavé historické skutečnosti se záměrně opomíjejí. Tím se udržují při životě i mnohé stereotypní představy a návštěvníci od místních obyvatel očekávají, že budou tyto představy splňovat. Do dříve turistům nedoporučovaných čtvrtí Bronxu, Harlemu či Brooklynu se dnes pořádají okružní jízdy, při kterých se můžete vyfotit před nástěnnou malbou Biggieho Smallse, zarapovat si v autobuse s místním MC nebo se naučit něco z breakdanceové choreografie pod vedením „původního“ *b-boye* z osmdesátých let.

Závěr

Navzdory celosvětovému věhlasu hrstky vyvolených umělců či sportovců většina Afroameričanů v ghettu zůstává a potýká se s problémy všedního dne. Životní styl afroamerické komunity byl však v důsledku narůstající globalizace a gentrifikace nabourán a infiltrován jinými kulturami. Zdejší identity se postupně mění.

Je to patrné například v rapových textech, které vždy odrážely realitu prostředí svého vzniku. Proto dnes, když do ghetta vtrhly módní butiky, umělecké galerie a hipsterské kavárny, se i soudobá hiphopová kultura poněkud změnila. Mainstreamoví umělci rapují spíše o módě a trendech než o vraždách a dealování. Svou roli sehrálo i masové rozšíření internetu a nových technologií. Obyvatelé ghett si tak kdykoli mohou vytvořit identitu novou – virtuální.

Eva Procházková absolvovala magisterský obor sociální antropologie a doktorský obor sociální politika a sociální práce, v současnosti je studentkou prezenčního doktorského studia etnologie na Filozofické fakultě UK. Realizovala řadu kvalitativních terénních výzkumů se zaměřením na tradiční a současnou kulturu, etnické minority a subkultury. V rámci své disertační práce se zabývá výzkumem vlivů hudby na utváření etnické identity Afroameričanů. Kontakt: gophry@gmail.com

Použitá literatura

- Akpabot, Samuel E. 1986. *Foundation of Nigerian Traditional Music*. Ibadan: Spectrum.
- Anderson, Benedict. 2002. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso.
- Anderson, Elijah. 1992. *Streetwise. Race, Class, and Change in an Urban Community*. Chicago: University of Chicago Press.
- Assmann, Jan. 2001. *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.
- Barša, Pavel. 2003. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Barth, Fredrik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. London: G. Allen & Unwin.
- Baugh, John. 2002. *Beyond Ebonics. Linguistic Pride and Racial Prejudice*. New York: Oxford UP.
- Calimani, Riccardo. 1987. *The Ghetto of Venice*. New York: M. Evans.
- Conforti, Joseph M. 1996. „Ghettos as Tourism Attractions.“ *Annals of Tourism Research* 23, 1996, 4: 830–842.
- Darity, William A. 1999. *Persistent Disparity. Race and Economic Inequality in the United States since 1945*. Northhampton: E. Elgar.
- Dogg, Snoop. 1999. *Tha Doggfather. The Times, Trials and Hardcore Truths of Snoop Dogg*. New York: W. Morrow.
- Du Bois, W. E. B. 1994. *The Souls of Black Folk*. New York: Penguin.
- Erikson, Erik H. 2002. *Dětství a společnost*. Praha: Argo.
- Eyerman, Ron. 2001. *Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge UP.

- Forman, Murray – Neal, Mark A. 2004. *That's the Joint! The Hip-Hop Studies Reader*. London: Routledge.
- Frey, William H. 1979. „Central City White Flight. Racial and Nonracial Causes.“ *American Sociological Review* 44, 1979, 3: 425–448.
- Gwaltney, John L. 1980. *A Self-Portrait of Black America*. New York: Random House.
- Haley, Alex. 1992. *The Autobiography of Malcolm X*. New York: Ballantine Books.
- Hannerz, Ulf. 2004. *Soulside: Inquiries into Ghetto Culture and Community*. New York: Columbia UP.
- Hirsch, Arnold R. 1998. *Making the Second Ghetto. Race and Housing in Chicago, 1940–1960*. Chicago: University of Chicago Press.
- Huggins, Nathan I. 2007. *Harlem Renaissance*. New York: Oxford UP.
- Chang, Jeff. 2005. *Can't Stop Won't Stop. A History of the Hip Hop Generation*. New York: St. Martin's Press.
- Jenkins, Richard. 1996. *Social Identity*. London: Routledge.
- Keating, William D. 1994. *The Suburban Racial Dilemma. Housing and Neighborhoods*. Philadelphia: Temple UP.
- Kelley, Robin D. G. 2004. „Looking for the ‚Real‘ Nigga. Social Scientists Construct the Ghetto.“ Pp. 119–136 in Murray Forman – Mark A. Neal: *That's the Joint! The Hip-Hop Studies Reader*. London: Routledge.
- King Jr., Martin L. 1964. *Why We Can't Wait*. New York: New American Library.
- Knight, Michael M. 2008. *Islam, Hip-hop and the Gods of New York*. Oxford: Oneworld Publications.
- Lees, Loretta – Slater, Tom – Wyly, Elvin K. 2008. *Gentrification*. New York: Routledge.
- Lewis, Oscar. 1966. „The Culture of Poverty.“ *Scientific American* 215, 1966, 4: 19–25.
- Lovell, Nadia. 1998. *Locality and Belonging*. London: Routledge.
- Massey, Douglas S. – Denton, Nancy A. 1998. *American Apartheid*. Cambridge: Harvard UP.
- Milner, Richard – Milner, Christina. 2010. *Black Players. The Secret World of Black Pimps*. Los Angeles: King Flex Entertainment.
- Mocombe, Paul – Tomlin, Carol. 2010. *The Oppositional Culture Theory*. Lanham: University of America.
- Ofonagoro, Walter. 1978. *The Origin of the Diaspora. The Slave Trade from Africa*. London: Longman Group.
- Rabaka, Reiland: 2011. *Hip Hop's Inheritance From the Harlem Renaissance to the Hip Hop Feminist Movement*. Lanham: Lexington.
- RZA. 2009. *The Tao of Wu*. New York: Riverhead.
- Slim, Iceberg. 2004. *Pimp. The Story of My Life*. Los Angeles: Holloway House.
- Smitherman, Geneva. 2000. *Black Talk. Words and Phrases from the Hood to the Amen Corner*. New York: H. Mifflin.
- Suttles, Gerald D. 1970. *The Social Order of the Slum. Ethnicity and Territory in the Inner City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Šatava, Leoš. 2009. *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Venkatesh, Sudhir. 2002. „Doin' the Hustle. Constructing the Ethnographer in the American Ghetto.“ *Ethnography* 3, 2002, 1: 91–111.

- Vergara, Camilo J. 1995. *The New American Ghetto*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Vincent, Rickey. 1996. *Funk. The Music, The People and The Rhythm of The One*. New York: St. Martin's Press.
- Wacquant, Loïc. 2006. *Body & Soul. Notebooks of an Apprentice Boxer*. New York: Oxford UP.
- Wacquant, Loïc. 2008. *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity.
- Wacquant, Loïc. 2009. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham – London: Duke UP.
- Ward, David. 1982. „The Ethnic Ghetto in the United States. Past and Present.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 7, 1982, 3: 257–275.
- Williams, Stanley T. 2007. *Blue Rage, Black Redemption*. New York: Touchstone.
- Wilson, William J.: 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zukin, Sharon. 2002. „How ‚Bad‘ Is It? Institutions and Intentions in the Study of the American Ghetto.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 22, 2002, 3: 511–520.

ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS JAKO SOCIOKULTURNÍ REGULATIV VZTAHOVÉ SÍŤ

Hledání antropolingvistické definice řečové zdvořilosti a jejího funkčního rozpětí

Miroslav Slowik

Filozofická fakulta UK Praha

Polite Speech Habitus as Socio-cultural Regulator of Social Network. Searching for a Linguistic Anthropological Definition of Speech Politeness and its Functional Range

Abstract: The article aims to monitor the functional range of communication and speech based on the essence of language markets in geographically and politically different social configurations. Speech behavior, which is part of all human interaction with other people, is a very broad phenomenon, and one of its modularities is the specific area that we call speech courtesy or politeness. Speech politeness is one of the characteristics of human behavior in society, and arises from the need to respond to the structure of this society, to relationships between individuals, to social stratification, and to archetypal standards of behavior; all of this is then reflected in the language by coded entities that reveal trends in social mobility, as well as in the type of social modalities of linguistic ethnicity. However, this is not just a phenomenon that arises as a reaction, reflecting the aforementioned cultural and social facts in merely one way; it is also a phenomenon that shapes and maintains the structure of society, its stratification, and the relationships between individuals itself. Speech politeness is thus an immanent part of all linguistic behavior of man, and one can observe its characteristic aspects, which are either i) common for the studied linguistic communities or ii) different, which then appear as distinctive features of two culturally linguistic formulas.

Keywords: *politeness; regulative function; verbal behavior; evaluative mechanism*

Článek si klade za úkol sledovat komunikační, řečově funkční spektrum vycházející z podstaty jazykových trhů v geograficky a politicky jinak orientovaných společenských konfiguracích. Řečové chování, součást veškerého jednání člověka v interakci s dalšími lidmi, je jev velmi obšírný a jednou z jeho modularit je specifická oblast, již nazýváme řečová zdvořilost. Řečová zdvořilost je jednou z charakteristik chování člověka ve společnosti a vzniká z nutnosti reagovat na strukturu této společnosti, na vztahy mezi jednotlivci, na sociální stratifikaci, na archetypální normy chování; toto vše se následně reflektuje v jazykem kódovaných entitách, které odkrývají tendence v sociální mobilitě i v typu sociální modalit jazykového etnika. Nejde zde ovšem jen o jev, jenž vzniká jako reakce odrážející vyjmenované kulturně-společenské skutečnosti pouze jednosměrně; je i jevem, jenž struktury společnosti, její stratifikaci, vztahy mezi jednotlivci sám formuje a udržuje v čase. Řečová zdvořilost je tedy imanentní součástí veškerého jazykového jednání člověka a lze vypožorovat její charakteristické aspekty i) společné pro zkoumaná jazyková společenství i ii) rozdílné, jež pak vystupují jako distinktivní rysy dvou kulturně-jazykových vzorců.

Řečové chování na jazykovém trhu

Řečové chování je třeba vnímat jako specifickou činnost spočívající v produkci a recepci znaků, zahrnující mnohem více než pouhou výměnu informací. Ztotožňujeme se s definicí, že řečové chování „je součástí sociálního jednání – interpersonálního intencionálního sdělování znaků, které je uskutečňováno na základě souboru mentálních předpokladů řeči – předpokladové báze (ta zahrnuje sociální, komunikační a jazykové normy, znalosti o světě a pravidla řečového chování umožňující člověku řečovou komunikaci ve společnosti)“ (Machová – Švehlová 2001: 70). Společnost zde není možno vnímat jako něco vnějšího, co existuje mimo jazyk, a ten tudíž není možno vnímat pouze jako záležitost vnitřní a samostatně existující mimo sociální rozměr.

Řečové chování tvoří součást chování komunikativního, charakterizovaného principem relevance (Sperber – Wilson 1994 [1986]): člověk věnuje pozornost pouze takové informaci, která je pro něho relevantní. Relevance je tedy na jedné straně prvotním principem komunikace, na straně druhé pak principem umožňujícím selekci obsahů a mentálních struktur jedince. Zde se do značné míry propojuje s redukcí jako jevem umožňujícím generalizaci všech jednotlivin v základní soubor omezeného počtu formálních jazykových prostředků a vede ke vzniku abstraktních znakových a symbolických vzorců neboli sémů.

S řečovou zdvořilostí je relevance propojena tak, že mluvčí a adresáti sdílejí předpokladovou bázi, která ustavuje jejich vnitřní hodnotový systém. Mluvčí je při kontaktu s posluchačem nucen prostřednictvím inference vyabstrahovat takové relevantní údaje o participantu, jež mu umožňují zvolit adekvátní jazykové prostředky. Tyto prostředky jsou charakteristické jednak určitou mírou distingovanosti pro udržení normované vzdálenosti mezi mluvčími,¹ jednak budou potvrzovat úplné i částečné role mluvčích, a do třetice se budou krýt s expektací² na straně posluchače. Pro úspěšnou komunikaci „musí rozsah sdělovaných informací splnit alespoň minimální očekávání adresáta“ (Jelínek 1999: 15).

Je velmi zajímavé sledovat řečové chování mluvčích v různých etnolingvistických areálech, pokud je vnímáme jako jazykové trhy, na nichž se prodávají diferencované řečové habitusy. Tento způsob vnímání řečového jednání je součástí pojetí Pierra Bourdieu (1991 [1982]), který vnímá jazykové společenství jako uzavřený trh, v němž fungují základní ekonomické vztahy a tyto vztahy celou jazykovou výměnu řídí. Je to jednoduchý model jazykové produkce a distribuce, který sice nespadá primárně do jazykovědy, nicméně napomáhá svou optikou odkrývat zajímavé vztahy mezi jazykovými entitami, situací a jazykovou směnou³ mezi komunikanty a jejím typem.

Uplatněním řečové zdvořilosti vznikají určité sociálně signované prožitky. Ty jsou v různých etnolingvistických areálech rozdílné právě díky existenci rozdílných specifických logik jazykových trhů. Aby bylo zajištěno fungování těchto jazykových trhů, je potřeba vyvinout neutrální prostředky, které se užívají v daném prostoru a v daném čase ustáleně, nediferencovaně, jejich platnost je

¹ Pojem „normovaná vzdálenost“ je třeba vnímat dvěma prizmaty: i) prizmatem sociálním – jež ustavuje vzdálenost mezi komunikanty ve směru horizontálním i vertikálním (či jejich kombinací) v sociologickém schématu společnosti, kde existuje sociální přepětí, jež dynamizuje sociální mobilitu, ii) prizmatem fyzickým – vlastní vzdáleností mezi komunikanty, jež je součástí posturiky a jež je také kulturně kódována ve vzorcích interakčního chování pro tu kterou komunikační událost a ten který etnolingvistický areál.

² Jazykověda užívá výrazu *expektace* jako terminologické jednotky; méně častý je pak český výraz *očekávání*.

³ Jazykovou směnu je třeba vnímat nikoliv z hlediska sociolingvistického, tedy jako proces interakce mezi dvěma lingvistickými areály, či lépe řečeno směnu podmíněnou jazyky v kontaktu, nýbrž právě optikou ekonomické výměny: existuje totiž celá škála prostředků, jimiž lze mluvní akty vyjádřit, a podle toho bude pak daný akt vnímán jako normovaný či nikoliv. Normovanost mluvního aktu je propojena s chováním, a tímto řečovým jednáním mluvčí získává a zabezpečuje své osobní potřeby a prožitky. Jazykovou směnu vnímáme jako proces, jehož prostřednictvím se správně pragmaticky „vyměřený“ mluvní akt stává „platidlem“ zajišťujícím snazší zisk na straně mluvčího, a to v relativně bezpečné stabilitě komunikační situace.

intersubjektivní a jejich užití je vždy považováno za sociálně normované, tedy takové, které nevyvolává sankce. Dochází ke vzniku tzv. neutralizovaného jazyka, který „se stává nutností všude tam, kde je třeba dosáhnout praktického konsenzu mezi jednájícími jedinci nebo skupinami, jež sledují zčásti nebo zcela odlišné zájmy – a tedy nepochybně na prvním místě na poli legitimního politického boje, ale také v transakcích a interakcích každodenního života“ (Bourdieu 1991 [1982]: 16).

V rozvinuté společnosti již nepostačuje výměna informací. Ta se stává součástí složitějšího, mnohdy dogmaticky utvořeného komunikačního kódu, jenž výměnu informací zasazuje do konvenčního rámce sociálního. Budeme-li řečové jednání 21. století v prostoru českého národního jazyka vnímat z hlediska informému, zjistíme, že mnohdy jsou výpovědi a veškeré interakce vůbec poměrně prázdné. Je ovšem společensky nepřijatelné konvenční rámeč upozadovat ve prospěch základního informému – jednak by to bylo nezdvořilé, jednak by to nebylo z hlediska produktora strategické.

Všichni mluvčí jsou vybaveni řečovou zdvořilostí jako jedním z modulů pragmatické kompetence. Řečová zdvořilost je, slovy Bourdieua (Bourdieu 1991 [1982]), jakýmsi *jazykovým životním minimem*. Dle našeho názoru se jedná o prakticky velmi uplatnitelný a důležitý způsob odhalování sociálních souřadnic mluvčího nebo o způsob manipulace s těmito sociálními souřadnicemi, a to za jediným účelem – podniknout úspěšnou jazykovou směnu na jazykovém trhu.

Řečovou zdvořilost můžeme charakterizovat také jako svého druhu stvořitelskou řeč, která „čerpá svou efektivitu ze skryté korespondence mezi strukturou sociálního prostoru, ve kterém se produkuje, a strukturou společenských vrstev, v níž jsou situováni příjemci a s pomocí které si interpretují sdělení“ (Bourdieu 1991 [1982]: 17). Zde se problematika řečové zdvořilosti přelévá do oblasti filozofie, neboť existuje-li stvořitelská řeč, pak to, co vyhlašuje, skýtá samotnou existenci řečenému stavu věcí. A dále, odkrývá se zde problematika performativních výpovědí v obecném světle jako realizace pro zpodobnění bytí.

Multidisciplinarita řečové zdvořilosti

V současné době vyvstává potřeba zkoumání řečové zdvořilosti realizované konkrétními jazykovými prostředky jako fenoménu, jenž je všem kulturám vlastní; tu s větším, tu menším zastoupením jednotlivých typů řečové zdvořilosti či jejich stupňů. Rozdílnost těchto systémů, jež fungují jako sebezáchovné společenské mechanismy a jež se jeví jako neměnitelné, habituované, a tedy pro mluvčího

jediné možné, je pak příčinou útoku na konformitu mluvčích. Ti se totiž mohou v dynamické multikulturní společnosti ocitát ve vzájemných interakcích, v nichž budou mezi sebou soupeřit různé typy tohoto pragmatického řečového návyku.

Řečová zdvořilost jako „potřeba vnímat jazyk jako prostředek pro charakteristiku, ustavení a udržení vztahů mezi mluvčími“ se stala v posledních čtyřiceti letech součástí pragmalinguistiky. To je jazyková disciplína, která svým předmětem zkoumání, hledisky uplatňovanými při analýze a východisky, na nichž jsou pragmatické teoremy vystaveny, čerpá z celé řady dalších oborů. Zdvořilost jako sociokulturní regulativ se ocitá na samém interdisciplinárním švu humanitních disciplín a není ji možno odkrýt pouze čistě lingvistickým přístupem. Studie o řečové zdvořilosti propojují přístupy i) lingvistické v užším slova smyslu (tedy *linguové*), ii) řečové z hlediska antropomorfního (fyziologickou schopnost dorozumívat se jazykem a jinými znakovými soustavami či symbolickými soustavami, především tělesnou *hexis*), iii) řečové z hlediska konkrétní realizace systému (tedy *parolové*), iv) sociologické či sociolinguistické (vycházející ze strukturálních aspektů společenských), v) antropologické či antropolinguistické (vycházející z předpokladu různého modelování světa prostřednictvím jazyka dané komunity).

Vymezení samotného termínu *řečová zdvořilost* spočívá v hledání interdisciplinárních charakteristik. Ty vycházejí z různých teorií pragmalinguistických, antropolinguistických, sociolinguistických a obecnělingvistických. Primárně je zde potřeba charakterizovat soubor určitých, konkrétně funkčně zaměřených jazykových prostředků, jež se v řeči, vždy v určitém (dobově, situačně, společensky) ustanoveném komunikačním kontextu, užívají za daným účelem. Tímto účelem rozumíme intenci mluvčího zaujmout svůj osobní postoj ke světu nebo individuální tlak na manipulaci se světem. Hledání definice *řečové zdvořilosti* musí ovšem vycházet ze základu expertního vědění *linguového*, a řekněme i velmi tradičního, na kterém je lingvistika jako moderní obor vystavena, počínaje například prací de Saussura (Saussure 2008 [1916]) či Jakobsona (Jakobson 1960) a dalších.

Vycházíme ze základního předpokladu, že jazyk je uzavřeným systémem jevů, který je uvnitř strukturován na základě přesně daných pravidel. Vnitřní jazyková struktura je konfigurována v systém vzájemnými vazbami mezi prvky, které se utvářejí od prvků elementárních po prvky strukturálně nejvyšší v několika jazykových rovinách (fonologie, morfologie, syntax, sémantika, pragmatika). Tento předpoklad se stává základním východiskem pro lingvistickou práci: pro jazykový popis a pro jeho funkční škálu determinálně vycházející

z aspektu komunikační situace či komunikační události. Klíčovým je též vztah k *performanci* či vztahu k saussurovskému *parole*, které otevírají průzor pragmatickému vhledu do sociálního řečového chování. V neposlední řadě sehrává úlohu i filozofické pojetí komunikace a jazyka, jak je představuje svou teorií jazykového trhu právě Bourdieu (1991 [1982]), v jehož pojetí je totiž podstatný element mluvčího a adresáta (či skupiny, jež jej reprezentuje) pohybujícího se v soukolí společenské konfigurace se svými zájmy na jedné straně a řečovými dovednostmi, které pro jejich uspokojení užívá, na straně druhé.

Právě zacílení na adresáta je pro charakteristiku řečové zdvořilosti klíčové. Kořenický a kolektiv (1987: 129) jej definují jako *pasivního účastníka komunikace*, jemuž je sdělení adresováno. Adresát je interpretátorem různých kognitivních rovin: na rovině sémantické konstruuje propozice (obsahy pojmů) a jejich vztahy (abstrakcí z nich makrokompozice); na rovině tematické konstruuje tematické jednotky; na rovině kompoziční konstruuje vztahy a struktury tematických celků; na rovině referenční vztahuje obsahové složky textu ke skutečnosti; na rovině komunikačních funkcí připisuje každé výpovědi konkrétní komunikační funkci; na rovině evaluační konstruuje tektoniku textu, zpracování témat, včetně emocionálních, usuzuje na charakteristiky produktora apod.

K řečové zdvořilosti není možno nepřistoupit z hlediska antropologického a předem uchopit *řečovou zdvořilost* z hlediska člověka jako jedince, jenž nachází svůj životní prostor vedle jedinců jiných, se kterými navazuje vztahy a vstupuje nutně do nekonečného množství komunikačních situací s nekonečným počtem neznámých, které tuto komunikační situaci utvářejí. Tyto vztahy se reflektují v jazyce a ten, jak jsme již uvedli výše, stanoví zpětně vztahy mezi jedinci, neboť právě jazyk je odrazem (a i obrazem) světa, ve kterém člověk žije. Člověk je v rámci společnosti usouvztažen s ostatními pomocí vnitřně strukturovaného schématu, které je předmětem zkoumání sociologického.

Významnými pracemi, jež považujeme za antropolingvistické základy dnešní jazykovědy v širším smyslu slova, jsou práce E. Sapira (Sapir 1921) a B. L. Whorfa (Whorf 1940), jež kladou do relace dva základní pojmy: *jazyk* a *kultura*. Jejich usouvztažení poskytuje platformu pro vytvoření základních premis: (1.) Veškeré myšlení člověka je dáno jazykem. (2.) Každý jazyk vytváří u člověka jedinou, specifickou představu o světě. (3.) Obrazy stejné konkrétní reality světa, ztvárněné různými jazyky, jsou rozdílné. Tyto axiomy jsou rozpracovány později druhou jazykovou relativitou umožňující vnímat jazyk v jeho společenské funkci v jemu vlastní společenské struktuře. Je jím především Hymesovo pojetí jazyka a jeho vztahu ke světu, myšlení a kultuře (Hymes 1972).

Právě toto pojetí považujeme za zcela zásadní pro to, aby vůbec mohla být řečová zdvořilost komparována v etnolingvistických areálech. Umožňuje totiž předpokládat, že řečová zdvořilost v areálech různých národních jazyků se musí navzájem lišit již z hlediska toho, jak mohou mluvčí vnímat svět prostřednictvím svého jazykového kódu, který není ničím jiným než abstraktní šifrou, společnou danému společenství lidí (omezenému počtem i geograficky), kteří se sami definují jako národ a vymezují se vůči jiným národům či etnikům (pokud ta nemají vlastní politický stát).

Pro definici řečové zdvořilosti je třeba vycházet z abstraktního konstruktů komunikačního modelu, jenž bude do budoucna pro komparaci systémů řečových zdvořilostí výhodný. Jako nepříhodné se jeví uplatnění stávajících klasifikací komunikačních událostí, jež se v různých areálech liší z hlediska stylistického, stylotvorného. Stylistické hledisko je v areálech vždy jedinečné, a tudíž např. v rámci jednotlivých jazyků v ELA vykazuje značnou heterogenitu. Právě zdvořilostní parametry, jejich přítomnost či nepřítomnost, stupeň jejich uplatnění, jejich funkčnost či funkcionalita jsou základem pro diferenciaci těchto stylových rovin v tom kterém jazyce. Řečeno příkladem: co je chápáno jako formálnost ve španělských komunikátech, se ve svém záběru nekryje s formálností komunikátů českých atp. Klasifikace mluvených komunikátů je tedy z hlediska strukturních funkcí uvnitř komunikačního modelu rozkolísaná a neumožňuje tak komparační práci. Chápeme naopak jako přínosné ustanovit základové dělení dle sociologických skupin, které je platné ve všech společnostech světa. Následně na základě této obecné klasifikace komunikačních událostí budeme moci odhalit rozdílná funkční rozpětí, jež odpovídají zkoumaným areálům. Tato funkční rozpětí pak poskytnou informaci o jednotlivých zdvořilostních parametrech a jejich distribuci v námi stanoveném sociologickém skupinovém vzorci. Pokud by se metodologický systém vystavený na sociologickém modelu ukázal jako funkční, bude jej možno uplatnit i při širším pohledu na řečovou zdvořilost s mezikontinentálním přesahem u antropolingvistických studií areálových.

Zdvořilý mluvní akt

Za řečovou zdvořilostní jednotku považujeme mluvní akt. Zkoumání řečového jednání, tedy realizace systémových jazykových struktur, je založeno na pragmatických teoremech zahrnujících *teorii mluvních aktů*. Teorie Austina (Austin 1985 [1962], 1975 [1970]) a Searla (Searle 1969) poskytují základní orientaci v teorii mluvních aktů, jejímž předstupněm byla práce Jakobsonova (Jakobson

1960), jíž se do lingvistiky zavádí pojem *jazykový komunikační akt*. Jakobsonova antropomorfní definice komunikačního aktu je následně rozpracována právě jeho výše uvedenými následovníky a vznikají dva nové modely takového aktu. Prvním je *model sociolingvistický*, kam spadá teorie Searlova a který může být s většími či menšími výhradami označen za tzv. univerzálium. Základními moduly tohoto univerzália jsou: i) *situace*, ii) *předpoklad*, iii) *chování*. Na druhé straně je to pak *model psycholingvistický*, který akcentuje u řečového jednání právě předpoklad, že každá sociální pozice člověka má pouze tolik segmentů, kolik typů vztahů může ustavit. Tento předpoklad vede k zavedení pojmu *větný typ*, který je materiálním ztvárněním určité komunikační funkce výpovědi. A dále: každá realizace v parole, tedy každá výpověď, má určitý, z mluvčího vycházející záměr, který se nazývá *komunikační funkce* (v pojetí Greplově). Ta je konkrétně ztvárněna určitým předem stanoveným a omezeným počtem jazykových prostředků. Tento přístup podrobně rozpracoval Austin (1985 [1962]), který zavádí pojmy *lokuční, ilokuční a perlokuční akt*, jež se dále dělí na jednotlivé fáze. K této problematice přispívají také práce Lyonse (Lyons 1977) a Levinsona (Levinson 1983), kteří zavádějí pojmy *token-reflexive a self-referencial acts*. Zde se již dostáváme do oblasti sémantiky a sémiotiky a další práce již spíše směřují k filozofickému pojetí jazyka.

Ilokuční síla výpovědi je nositelkou informace o tom, zda je možno daný mluvní akt považovat za zdvořilý, či nezdvořilý. Podrobněji se této problematice věnují Haverkate (1994) a Escandel Vidalová (Escandel Vidal 1996), dále pak Hirschová (2013) a Grepl – Karlík (1998). Hirschová (2013) se podrobně zabývá určitými mluvními akty, které udržují či neudržují to, co nazýváme *zdvořilostní rovnováhou*. Existují tedy mluvní akty více či méně zdvořilé, jež odpovídají dané situaci z hlediska společenské normy a splňují očekávání adresáta (a i všech ostatních zúčastněných), anebo mluvní akty suprazdvořilé a nezdvořilé, které se této společenské normě vymykají. Mluvené komunikáty v češtině pak zpracovává především výzkumný tým Ústavu pro jazyk český AV ČR; řečová zdvořilost je součástí výzkumů, které reprezentují především práce Hoffmannová a kol. (2016) a Čmejrková (2011a, 2011b).

Zdvořilost jako součást mluvního aktu je spojena také s Austinovým pojem *uptake*, jenž je definován jako způsob adresátovy interpretace intence mluvčího, zašifrované v určité jazykové struktuře. Searle (1969, 2007) vstupuje na pole mluvních aktů s tím, že „užívání jazyka je do značné míry zapojením se do velmi složitých pravidel řízené formy chování a že naučit se jazyk znamená naučit se také ovládat tato pravidla.“ Je to Searle, který redefinuje terminologii a ustanovuje

termín *ilokučního aktu* právě tak, aby odpovídal synonymně tomu, co označujeme pojmem *mluvní akt* tak, jak mu rozumíme dnes.

Abychom mohli vůbec vyhodnotit jednotlivé mluvnické akty z hlediska řečové zdvořilosti, zavádí Grepl (1995) pojem *komunikační funkce*. Dělení mluvnických aktů dle zdvořilé pragmatické funkce pak dále rozpracoval Haverkate (1994) na mluvnické akty imanentně zdvořilé a na mluvnické akty imanentně nezdvořilé – tato klasifikace vychází z přítomnosti/nepřítomnosti ztráty či prospěchu na straně adresáta.

Na Searlovu a Austinovu teorii později reagoval Grice (1975), který operuje s *konvencí* jako se základní charakteristikou interpretačního mechanismu. Všechny větné struktury, které jsou nositelkami zakódovaného záměru mluvčího, jsou kódovány na základě konvence, tedy zvyklosti, se kterou se v daném jazykovém společenství záměry mluvčího musí kódovat. Intence je zde uložena s různým stupněm přímosti/nepřímosti. Právě tato konvence dovoluje na straně adresáta správně dekodovat zašifrovaný záměr. Grice hovoří o tak zvaných *konverzačních implikaturách*. S tím souvisí i to, že veškeré jazykové chování člověka je podmíněno pravidly a je těmito pravidly řízeno, čímž vzniká u mluvnického aktu to, co Rulfová (1985) označuje přiléhavým českým pojmem *hodnota*.

Sociokulturní hodnotový regulativ

Řečová zdvořilost je tedy skutečným hodnotovým systémem, který odráží aktuální společenský konstrukt, především jeho vztahovou síť a kvalitu takových vztahů. Vztahy mezi jednotlivci jsou modulovány jediným pragmalingvistickým systémem, který má podobu návodu komunikační hry na daném hracím poli, tedy v entolingvistickém areálu. Tato hra je dána celou řadou dalších hodnotových systémů, jež odpovídají jiným sémiotickým soustavám. Všechny tyto sémiotické soustavy jsou řízeny pragmalektem, tedy způsobem uchopování vnějších skutečností, způsobem jejich interpretace, způsobem evaluace a následné evaluační diferenciaci. Jednou z těchto soustav je sémiotická soustava verbální. Ta funguje jako určitý typ pragmému, jenž je intersubjektivní a zajišťuje ontologické bezpečí komunikačních událostí v celém etniku. Navíc je pragmém záležitostí jedinečnou, je specifický prakticky u všech etnik vyznačujících se vlastním jazykem, ale i u těch, která sice sdílejí jeden jazyk, ale vymezují se vůči sobě svým kulturním a jazykovým substrátem, adstrátem a superstrátem, i v rámci existence politických hranic. Tento typ udržování bezpečnostní rovnováhy při komunikačním procesu udržuje globální komunikační trh ve statické

podobě. Tato statická podoba je ovšem pouze relativní, neboť vývojové změny v systému jsou neodmyslitelné. Ačkoliv se systém řečové zdvořilosti může jevit jako stabilní, je vždy součástí dynamické sociolingvistické skutečnosti, kterou Mathesius (1932) označil pojmem *pružná stabilita*. Systém řečové zdvořilosti je sice solidním langue-parolovým útvarem, ale jeho solidnost je podmíněna viskozitou celého konstruktů. Pragmémický hodnotový konstrukt je udržován jako solidní mezi významnými změnami společenskými, které přeregistrovávají vztahový systém interindividuálně i meziskupinově. S příchodem významné změny v hodnotové orientaci společnosti se pak viskozita ztrácí a systém se stane tekutým, nárazově dochází k rychlejší překonfiguraci změn v řečovém habitů mluvčích a pak se opět na určité období ustálí.

Znamená to, že soubor zdvořilémů je v určitém čase statický, jelikož je dán kulturním řečovým vzorcem chování přenášeným z generace na generaci při akvizici pragmatické kompetence všech mluvčích. Dynamičnost je pomalá; „změny v jazykovém systému útočí především na obsahy, méně na formy. Se změnou na straně obsahu dochází i k posunu a vývoji forem, neboť je nutno změnu v rovině obsahové vykompenzovat. Řečová etiketa⁴ je tedy v neustálém vývoji, z hlediska diachronního, jakkoliv se může v daný okamžik jevit jako stálá a stereotypní“ (Horálek 1967). V České republice se jeví jako výrazný právě přechod z totalitního režimu na režim demokratický. Došlo k rozvolnění norem a toto rozvolnění se reflektovalo i v rozvolnění jazykových norem, jež přestaly být závazné v celé své komplexnosti. To, co bylo před přechodem k demokratickému režimu považováno za nutné a za normativní, bylo záměrně rozvolňováno a ztrácelo na významu. Řečová zdvořilost se ovšem nevytratila. Proměnila se v jiný typ celospolečenského vědomí, které v nové době akcentovalo nové typy kontextů a vztahů mezi mluvčími, aniž by je mluvčí sami považovali za nezdvořilé.

Jazykové entity řečové zdvořilosti jsou systémové. Znamená to, že se dějí na základě určitého vnitřního pořádku, tedy pravidel, která jsou dána jednak univerzálně (jako mechanismus udržení homogenního tvaru sociální skupiny počínaje tlupou a moderní společenskou konfigurací konče) a jednak konvenčně prostřednictvím standardizovaně šifrovaných jazykových entit v rámci určité jazykové komunity. Jako univerzálium lze považovat systém *zdvořilostních maxim* (Leech 1983), které doplňují *maximy konverzační* (Grice 1975). Leechův *zdvořilostní princip* pracuje se šesti maximami (taktu, štědrosti, uznání,

⁴ Pojem *etiketa* nahrazujeme pojmem *zdvořilost* nebo *soubor zdvořilostních prostředků*, který považujeme za přílehavější. Celé sousloví *řečová etiketa* považujeme za terminologicky nevhodně zavedené.

skromnosti, souladu a sympatie), jež vytvářejí prostor vymezený svými krajními extrémy. Veškeré řečové jednání lze tedy umístit na určité místo příslušných zdvořilostních maxim a lze sledovat, ke kterému pólu se daný mluvčí nejčastěji přibližuje. Do problematiky řečové zdvořilosti a jejího systému zasáhla také práce Lakoffové (Lakoff 1973) známá jako *logika zdvořilosti*, která zavádí dvě základní zdvořilostní maximy: i) buď zdvořilý, ii) buď jasný, zřejmý, srozumitelný. Lakoffová sama neuznává pojem *maxima* a raději užívá přiléhavějšího pojmu *pravidlo*.

Jednu z možností, jak přistupovat k třídění jazykového materiálu dle určitých kritérií vycházejících právě z distribuce zdvořilosti v rámci mluvních aktů, nabízejí Escandel Vidalová (Escandel Vidal 1996) a Haverkate (1994). Escandel Vidalová uvádí, že „jakákoliv akce je tím méně zdvořilá, čím větší ztrátu vyvolává na straně adresáta a zároveň čím menší je adresátův zisk“. Její dělení mluvních aktů vychází tedy z teorie zisku a ztráty Browna a Levinsona (Brown – Levinson 1987). Řečová zdvořilost osciluje okolo dvou os: osa horizontální představuje zisk a ztrátu, kdežto osa vertikální reprezentuje stranu mluvčího a stranu adresáta: na základě tohoto lze dospět k rozlišení čtyř základních mluvních aktů, jež pokrývají ve společenském prostoru čtyři základové kvadranty: a) akty ve prospěch zdvořilosti, b) akty vůči zdvořilosti indiferentní, c) akty v konfliktu se zdvořilostí, d) akty proti zdvořilosti. Právě Escandel Vidalová také rozpracovává pravidlo Lakoffové *buď zdvořilý* do tří submaxim: i) nestůj v opozici, ii) nabízej možnosti, iii) podporuj spolupráci. Takový přístup bychom mohli nazvat principem kooperačním, který se uplatňuje i u Griceových konverzačních maxim.

Jiné pojetí klasifikace mluvních aktů z hlediska zdvořilosti formuluje Haverkate (1994), jež vychází ze Searla a distinktivním rysem je pro něj přítomnost/nepřítomnost imanentní zdvořilosti v tom kterém mluvním aktu. Existují tedy mluvní akty zdvořilé, kam spadají akty expresivní a komisivní, a akty nezdvořilé, mezi které patří akty asertivní, deklarativní a direktivy v užším slova smyslu. Do typologie mluvních aktů zdvořilých a nezdvořilých přispívají i další autoři, mezi nimi například Wierzbicka (1991).

Jiné pojetí řečové zdvořilosti, v jehož centru zájmu nestojí mluvní akt, nabízí behaviorální přístupy ke zkoumanému jevu, které definují zdvořilost jako lidské jednání podmíněné nutností udržet si své místo ve společnosti, popř. je změnit různými zdvořilostními strategiemi. Taková pojetí řečové zdvořilosti vycházejí z toho, k čemu je člověk nucen společností a k čemu člověk naopak nutí společnost. Řečová zdvořilost je jakousi celospolečenskou hrou. Tato hra

osciluje mezi tím, co označujeme za *sociální normu*, a tím, co označujeme jako *konverzační strategii*. Obě tyto krajní meze vytvářejí mezi sebou kontinuum, kde se všechny realizace jazykového chování potkávají a vzájemně překrývají. Takové jazykové jednání je pak odrazem světa dané jazykové komunity a také tak zvanou *obrazotvornou pastí*, z níž uživatelé jazyka nemohou uniknout.

Užívání řečové zdvořilosti je chápáno jako nezbytná součást společenského jednání člověka a je tedy společenskou normou chování. Tu lze sice porušit, ale toto s sebou přináší ztráty na straně mluvčího neboli sankce. Řečovou zdvořilost je proto nutno uplatňovat vždy podle konvenčních zásad dané jazykové komunity. Na druhou stranu je tu zdvořilost jako konverzační strategie. Takové jednání je většinou spojeno s neupřímností, uplatňují se při něm jazykové prostředky, které postoj mluvčího ke světu jen nepřímou naznačují. Pomocí takových konverzačních strategií se mluvčí snaží docílit zisku na své straně tak, aby nebyl za tento zisk sankcionován. Zde se jedná především o direktivy v užším smyslu, které jsou považovány za nejvíce zatížené nepřímým vyjadřováním. Nepřímost je jedním z prostředků zdvořilého vyjadřování a je charakterizována snahou předkládat situaci tak, jako by byla vyvážená. Jedná se o takové „řečové jednání, které je uvědomělým výběrem jazykových prostředků, dle potřeb dobových i módních, které jsou konvenčně srozumitelné jako pokus vycházející z ‚já‘, které se snaží udržet svůj vztah a postoj k ‚druhému‘, ať už je motiv jakýkoliv“ (Watts 1992: 60).

Zdvořilostní klíč a zdvořilostní registr

K definici řečové zdvořilosti jako takové přispívá výrazně Hymes (1972), který zavádí pojem *klíč*, jímž je mluvčí schopen dekodovat zdvořilostně šifrovaný text a na základě jeho znalosti a zpětným uplatněním klíče se také správně (řečově) chovat. Dále přispívá svou teorií také Fraser (1990: 220), který akcentuje to, že v interpersonálním vztahu je řečová zdvořilost způsobem, jakým mluvčí i adresát přemýšlejí. Dalo by se zjednodušeně říci, že právě řečová zdvořilost je způsobem vidění světa, neboť ona sama podává informace o tom, jaký svět vlastně jako mluvčí vidíme, anebo jak jej vidět chceme. K diskuzi přispívají také Müllerová (1991), která spojuje řečovou zdvořilost s *vědomím společnosti*, nebo Arndt a Jenney (1987), kteří akcentují afektivní charakter řečové zdvořilosti.

Řečová zdvořilost je součástí systému jazyka jako takového. Jedná se o soubor jazykových prostředků, které vstupují na pole aktivního užívání tím, že se uplatňují dle konvenčních pravidel v mluvních aktech, kde vyrovnávají

mechanismus plní svou funkci. Rulfová (1985) a Švehlová (1994) ji definují jako soubor stereotypních formulí a výrazů, podpořených také výrazy neverbálními. K takovým jazykovým prostředkům patří: i) prostředky kontaktové – pozdravy, oslovení, rozloučení; ii) prostředky strategické – argumentace, direktivy, iii) prostředky minimalizační – užívání deminutiv, iv) prostředky vyrovnávací – omluvy, vysvětlování, žádosti, prosby a tak dále.

Funkci jazykových prostředků zdvořilých je třeba vnímat nejen z hlediska parolového, ale především z hlediska sociologického, z hlediska moci, z hlediska směny, z hlediska postoje, z hlediska morálních hodnot a všech dalších parametrů, jež vstupují do řečové zdvořilosti jako její aktivní/pseudoaktivní/neaktivní pragmatické činitele. Tento soubor zdvořilostních prostředků a strategií je nedílnou součástí vyššího abstraktního jazykového konstruktů *národního jazyka*, jež zahrnuje veškeré jeho kulturní souvislosti. Soubor je vnitřně strukturován a užívá jazykové prostředky z různých jazykových rovin. Tyto prostředky pak nebudou mít svou vlastní stylovou platnost; přesněji řečeno nevznikne styl zdvořilý, nýbrž vznikne řečový zdvořilostní registr jako zásobárna entit, jež mohou být užity i v řadě registrů jiných s jinou funkcionalitou.

Studium řečové zdvořilosti může probíhat ve čtyřech úrovních: i) studium diachronní, ii) studium synchronní, iii) studium sociologické, iv) studium idiolektické. Ve všech těchto oblastech můžeme analyzovat určité jazykové prostředky, které se dělí, jak to bývá v jazykovém systému pravidlem, na prostředky centrální a periferické. Horálek poukazuje na to, že určité starší centrální formy se dostávají časem na periferii, nicméně nemohou jazykový mikrosystém řečové zdvořilosti zcela opustit. Jejich tendence nezániknout je silná, s určitými výjimkami, kterými může být např. absolutní vymizení oslovení *soudruhu* z českého zdvořilostního systému po roce 1989. To bylo ihned nahrazeno novým funkčním prostředkem *pane*, který plní stejnou centrální funkci. Oslovení *soudruh* bylo z jazyka odstraněno zcela; snad možná zůstalo na periferii při oslovování mezi členy určité politické strany a je tedy v centru pouze konkrétního specifického politického sociolektu, či lépe řečeno politolektu či ideolektu.

Zdvořilostní komunikační model, koncipovaný jako souhrn pragmatických faktorů, vychází z Hymesova pojetí *klíče* a jazykového jednání formou *jazykového návyku*. Faktory, které jej tvoří, jsou založeny na dichotomiích: formálnost – neformálnost, kladné – záporné pocity, láska – nenávisť, důvěra – nedůvěra, přátelství – nepřátelství, solidarita – nesolidarita a tak dále. Jejich vzájemnou kombinací vzniká jedinečný pragmatický komunikační klíč, kterým mluvčí kóduje svůj postoj k adresátovi a takto mu jej konvenčně sděluje.

Na straně adresáta je pro správnou interpretaci nutno použít stejného klíče, aby byl záměr mluvčího a jeho postoj interpretován správně. Toto jednání dvou partnerů v komunikační situaci můžeme tedy nazvat řečovým habitem, který se u mluvčích utváří plošně jejich konverzační empirií v rámci jazykové komunity. Jazyková komunita tedy sdílí jeden klíč, který odpovídá tomu, co nazýváme společenské vědomí. Jedná se o bachtinovskou orientaci na odpověď, tedy situaci, kdy mluvčí celý text staví tak, aby dostal od adresáta uspokojivou reakci. Tu dostane pouze tehdy, porozumí-li adresát kódované intenci mluvčího a bude-li jej považovat za někoho, kdo se nevymyká žádné společenské normě a chová se tedy pro adresáta adekvátně, čitelně. Ač se to zdá jednoduché, toto je základní funkce řečové zdvořilosti, neboť adresát bude vstupovat do komunikační situace pouze tehdy, bude-li předpokládat, že tato bude pro něj bezpečná a bude se odvíjet podle předem známých a předvídatelných pravidel hry.

Závěrem

Řečová zdvořilost tedy představuje sociokulturní hodnotový řečový mechanismus, který řídí jednotlivé fáze obecně platného vzorce lidského chování a který můžeme schematicky znázornit jako řečový habitus následujícím způsobem:

1. Chovat se znamená interagovat s těmi, se kterými sdílíme kognitivní schopnosti a kognitivní obrazy světa;
2. Uživatelům jazyka je umožněno o kognitivním obrazu světa komunikovat. Tato komunikace je považována za nutnost, nikoli za možnost;
3. Nutnost komunikace je podmíněna kooperací mezi uživateli jazyka, kteří provedli výběr. Výběr a kooperace jsou racionalizací kognitivní náročnosti všech možných vjemových činností;
4. Jednou z racionalizací a výběru je řečový zdvořilostní registr s uzavřeným souborem jazykových prostředků. Užívání těchto prostředků je jednou ze sociálních strategií;
5. Prostřednictvím strategického řečového chování potvrzuje uživatel jazyka svůj status a roli v rámci společenské konfigurace. Potvrzení svého místa ve společnosti je účelem zdvořilostní komunikace;
6. Tento účel je spojen s udržením rovnováhy mezi uživateli jazyka a také s udržením ontologického bezpečí v celé společnosti, která je takovým chováním regulována, čímž dochází k satisfakci mezi jednotlivci.

Zkoumáním systémů řečové zdvořilosti v různých etnolingvistických areálech může dojít k odkrytí algoritmů, jimiž se řídí jednání mluvčích z různých kulturních okruhů. Tyto algoritmy jsou založeny na aktivaci a deaktivaci jednotlivých zdvořilostních principů, kterými se budeme zabývat v jednom z příštích konkrétně na toto téma zaměřených článků. Poznání algoritmizace hodnotového regulativu řečového chování jiných etnik může do budoucna odpovědět na otázky, proč je neschopnost vzájemného porozumění z hlediska mezietnického tak problematická. Může dále odhalit, v čem tato problematičnost spočívá a jak ji následně uplatněním vhodných hodnotových algoritmizací řečového kontaktu odstraňovat nebo alespoň zmírňovat. Poznání zdvořilostních systémů v jednotlivých jazycích může rovněž odkrýt novou oblast expertního vědění související s aktuálním poznáním dynamických tlaků v mobilitě obyvatelstva mezi kulturními okruhy světa.

Prozatím je patrné, že v českém prostředí tato algoritmizace hodnot, realizovaná řečovým zdvořilým chováním, ústí v tzv. český lingvistický pesimismus. Tento pojem sice nepůsobí příliš odborně, avšak vzhledem k tomu, jaké výsledky přineslo synchronní i diachronní pozorování řečového chování mluvčích češtiny, jej považujeme za přiléhavý. Pojem formulovaný Nekvapilem a Neústupným (Nekvapil – Neústupný 2005) je ovšem relativní, neboť akcentuje pouze rysy vycházející z řečové zdvořilosti negativní, která je považována za dominantní rys českého řečového chování. Není však rysem jediným. Domníváme se, že postojová stránka řečového chování českých mluvčích se v současnosti od pesimismu překlápí postupně v to, co bychom mohli označit jako lingvistický konvencionálníismus. Ten již vykazuje takové rysy, jež bychom mohli mimo jiné považovat za odklon od zdvořilosti negativní ve prospěch zdvořilosti pozitivní.

Miroslav Slowik je doktorandem Ústavu románských studií Filozofické fakulty UK, zabývá se především antropolingvistikou a pragmalingvistikou; v popředí jeho zájmu stojí srovnávání různých řečově kulturních vzorců jako ustálených projevů chování utvářejících národní identitu; konkrétně se zaměřuje na oblasti českého a španělského/hispánského kulturního prostoru, zejména pak na řečovou zdvořilost jako jeden z aspektů vyvolávajících interetnický i intergenerační konflikt. Kontakt: miroslav.slowik@gmail.com

Použitá literatura

- Arndt, Horst – Jenney, Richard W. 1987. *Intergrammar. Toward an Integrative Model of Verbal, Prosodic and Kinesic Choices in Speech*. (Studies in Anthropological Linguistics 2). Berlin: M. de Gruyter.
- Austin, John L. 1982. *¿Cómo hacer cosas con palabras?* Barcelona: Paidós.
- Austin, John L. 1975. *Ensayos filosóficos*. Madrid: Revista de Occidente.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge UP.
- Čmejrková, Světlana. 2011a. „Kontexty a situace mluveného projevu.“ Pp. 61–102 in Světlana Čmejrková – Jana Hoffmannová (eds.): *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Čmejrková, Světlana. 2011b. „Mluvenost a psanost a specifická jazyková situace češtiny.“ Pp. 41–60 in Světlana Čmejrková – Jana Hoffmannová (eds.): *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Escandel Vidal, María V. 1996. *Introducción a la pragmática*. Barcelona: Ariel.
- Fraser, Bruce. 1990. „Perspective of Politeness.“ *Journal of Pragmatics* 14, 1990, 2: 219–236. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90081-N](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90081-N) [cit. 2017-09-30].
- Grice, Herbert P. 1975. „Logic and Conversation.“ Pp. 78–113 in *Syntax and Semantics II. Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Grepl, Miroslav. 1995. „K aktuálním otázkám jazykové kultury.“ Pp. 80–83 in *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Grepl, Miroslav – Karlík, Petr. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Haverkate, Henk. 1994. *Cortesía Verbal. Estudio pragmalingüístico*. Madrid: Gredos.
- Hirschová, Milada. 2013. *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- Hoffmannová, Jana a kol. 2016. *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia.
- Horálek, Karel. 1967. *Filozofie jazyka*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hymes, Dell. 1972. „Models of the Interaction of Language and Social Life.“ Pp. 35–71 in John J. Gumperz – Dell Hymes (eds.): *Directions in Sociolinguistics. The ethnography of Communication*. New York: Holt, Rhinehart & Winston.
- Jakobson, Roman. 1960. „Linguistics and Poetics.“ Pp. 350–377 in Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press.
- Jelínek, Milan. 1999. „Volba mezi explicitností a implicitností ve verbální komunikaci.“ Pp. 11–17 in *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- Kořenský, Jan a kol. 1987. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Lakoff, Robin. 1973. „The Logic of Politeness. Or Minding Your P's and Q's.“ Pp. 292–308 in *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Linguistic Society.
- Leech, George. 1983. *Principles in Pragmatics*. London: Longman.

- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge UP.
- Lyons, John. 1977. *Semantics I.–II.* Cambridge: Cambridge UP.
- Machová, Svatava – Švehlová, Milena. 2001. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Mathesius, Vilém. 1932. „O požadavku stability ve spisovném jazyce.“ Pp. 14–31 in Bohumil Havránek – Miloš Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Nekvapil, Jiří – Neústupný, Jiří V. 2005. „Politeness in the Czech Republic. Distance, Levels of Expression, Management and Intercultural Contact.“ Pp. 247–262 in Leo Hickey – Miranda Stewart (eds.): *Politeness in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Rulfová, Milena. 1985. *Řečová etiketa*. Nепublikovaná disertační práce obhájená na Filozofické fakultě UK.
- Sapir, Edward. 1921. *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt.
- Saussure, Ferdinand de. 2008. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge UP.
- Searle, John. 2007. „Philosophy of Language. An Interview with John Searle.“ *Revista Virtual de Estudos da Linguagem – ReVEL* 5,207, 8 [cit. 2017-09-30].
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre. 1994. *La Relevancia*. Madrid: Visor, Lingüística y Conocimiento.
- Špaček, Ladislav. 2010. *Nová velká kniha etikety*. Praha: Mladá fronta.
- Švehlová, Milena. 1994. „Zdvěřilost a řečová etiketa.“ Pp. 39–61 in *Filologické studie XIX*. Praha: Karolinum.
- Watts, Richard et al. 1992. *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin: M. de Gruyter.
- Wierzbicka, Anna. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics*. Berlin – New York: M. de Gruyter.
- Whorf, Benjamin L. 1940. „Science and Linguistics.“ *Technology Review* 42, 1940: 229–231.

Svátek všech
Antropologiň
a milovníků
antropologie.
26.—27. ledna
2018 v Praze
antropofest.cz

PŮJČKA, DLUH A „HODNOTA“ V ZASTAVÁRNĚ*

Michael Rádl

Fakulta humanitních studií UK Praha

Loans, Debts, and “Values” in a Pawnshop

Abstract: *The author describes circumstances and conditions of the pawnshop loan on the basis of his field research at a bazaar-pawnshop. In particular, he focuses on the process of determining the value of the pawned collateral. Moreover, the paper also discusses the ambiguity of the notion of “value”, which can be of an economic, but also of a symbolic nature. He also shows the other consequences and contexts that may be derived from the relationship of the customer and the pawnbroker. Furthermore, the paper focuses on the question of who and why uses the pawnshop to get cash, and concludes with the key points of a gradual process that leads some customers to incorporate small (yet practically permanent) pawnshop debt into their life. In this case, the constantly renewed debt has ultimately become part of their usual economic thinking and almost quotidian standard. This eventually leads to the fact that these customers gradually integrate the pawnshop into their way of life, and start to consider it as an integral part of everydayness.*

Keywords: *pawnshop; debt; loan; poverty; unemployment; Czech society*

* Studie byla podpořena z prostředků SVV 260 470, FHS UK.

„Klidně bych mohl své zákazníky naložit do autobusu a odvézt je do města do banky. Ale tam by se jim leda tak vysmáli. Proto jsou můjmi zákazníky.“ (Caskey 1994: 71).¹

V tomto článku se pokouším rozpracovat klíčové okolnosti, které se týkají dluhu vznikajícího při vypůjčování hotovosti v zastavárně. V první části se zaměřím na popis a analýzu procesu, který se odehrává při uzavírání zástavní smlouvy, a pokusím se nabídnout odpověď na otázku, jaké různé podoby může v tomto kontextu nabývat pojem *hodnota*. Dále se pokusím ukázat, kdo jsou ti, kteří si chodí půjčovat do zastavárny, jaké důvody je vedou k opakovanému vypůjčování a proč po určitém čase považují koloběh výpůjček za běžnou součást své každodennosti. Závěry, které v textu předkládám, vycházejí z vlastního terénního výzkumu, který jsem uskutečnil v letech 2011–14.² Výstupem byla moje diplomová práce, jejímž tématem je etnografie bazaru a zastavárny a zabývám se v ní otázkou, co vlastně utváří bazar-zastavárnu, jak odlišný může mít význam pro různé skupiny zákazníků, a především tím, jak vnímají bazar-zastavárnu lidé, kteří se z nejrůznějších důvodů ocitli na okraji společnosti, a jak tuto instituci zakomponovali do svého životního stylu (Rádl 2014).

Úvěr je poměrně standardním nástrojem soudobé ekonomiky. Mnoho lidí má dnes nějakou půjčku a „mít dluhy“ nejspíš nikomu nepřipadá jako něco neobvyklého. Míra zadluženosti domácností v České republice začala stoupat počátkem devadesátých let a po počáteční stagnaci dosáhla nejvyššího meziročního nárůstu v roce 2007. V dalších letech sice celkový objem úvěrů dále stoupal, ale ne již takovým tempem (ČSÚ 2013). V roce 2012 činila celková dlužná částka českých domácností 1,2 bilionu korun, koncem roku 2016 to již bylo přibližně 1,5 bilionu (ČNB 2017).³ Pojem *dluh* se ovšem může rozpadat do mnoha podob, a zatímco některé dluhy jsou ve společnosti vnímány jako „normální“ a představují běžnou součást mainstreamové ekonomiky,⁴ jiné dluhy

¹ Odpověď Jacka Daughertyho, zakladatele a hlavního výkonného ředitele sítě zastaváren Cash America International, na otázku, proč si zákazníci chodí půjčovat peníze do zastavárny, i když zde musí platit vyšší poplatky než v bance.

² Časové ohraničení uvádím proto, že terénní výzkum sloužil pro napsání mé diplomové práce. Ale vzhledem k tomu, že problematika bazaru-zastavárny je předmětem mého badatelského zájmu i nadále, dá se říci, že výzkum v popisované lokalitě pokračuje dosud.

³ Přibližně 70 % této částky tvoří půjčky na bydlení, zbytek tvoří spotřební úvěry a ostatní (blíže nespecifikované) půjčky.

⁴ Typickým příkladem dluhů, které jsou běžnou součástí současné ekonomiky a jako takové mají punc „společensky přípustných“ finančních závazků, jsou třeba hypotéky, leasing nebo dluhy související s používáním kreditních karet.

hodnotí veřejný diskurs jako nevhodné a nežádoucí. Na takovém rozlišování dluhů zpravidla nikomu nepřijde nic zvláštního. Když si člověk vezme hypotéku nebo si pořídí auto na leasing, jeho jednání je v rámci společenských norem považováno za celkem běžné, a dokonce může za určitých okolností zajistit dotyčnému i jistou prestiž. To samé může platit, pokud si někdo sjedná v bance spotřebitelský úvěr na novou televizi nebo na dovolenou. Ale pokud si někdo běžně půjčuje u nejrůznějších úvěrových společností, nebo si dokonce chodí půjčovat do zastavárny, bývá už mnohdy považován za člověka, který „bruslí na tenkém ledě“, a jeho společenský kredit může značně utrpět. Za takto naznačenou poměrně striktní kategorizací půjček se ale vzápětí vynořuje otázka: když je člověk vlastně ve všech uvedených případech dlužníkem, proč jsou některé dluhy nahlíženy jako společensky přijatelné a jiné ne?

Půjčky, respektive dluhy, které půjčkami vznikají, by se jistě daly třídit podle nejrůznějších kritérií do mnoha skupin, ale pro účely této práce je rozdělím jen do dvou. Budu předpokládat, že do první skupiny patří takové dluhy, které v sobě nesou určité „pozitivní“ znaky – tedy dluhy, které jsou dnes vnímány nejen jako společensky přijatelné, ale dokonce se považují za žádoucí; do druhé skupiny pak zahrnu takové, které jsou v rámci veřejného diskursu považované spíše za společensky odsuzované. Proč jsou někteří dlužníci vnímáni ve společnosti pozitivně a jiní negativně, potom záleží převážně na struktuře jejich dluhů – tedy na tom, zda se jedná o dluhy patřící do první, nebo spíše té druhé z výše naznačených skupin. Vzhledem k zaměření své práce⁵ se v tomto textu budu věnovat pouze dluhům a dlužníkům z druhé skupiny – tedy těm dluhům, které jsou v rámci veřejného diskursu nahlíženy spíše negativně, a dlužníkům, kteří jsou v souvislosti s takovými půjčkami často společností posuzováni jako neracionální a nezodpovědní.

V antropologii je problematice dluhu věnována poměrně velká pozornost, avšak prací, které by se zaměřovaly přímo na bazar a zastavárnu (resp. věnovaly se samotným půjčkám peněz v zastavárně), je o poznání méně. Dosud publikované články se většinou zabývají poněkud odlišnou problematikou, než je ta, na kterou se zaměřuji v tomto textu.⁶ Jednou z mála komplexnějších

⁵ Tento článek je jednou z kapitol připravované dizertační práce s předběžným názvem „Směna, obchod, dluh: etnografie okrajových ekonomik“, jejímž cílem je přinést detailní pohled na prostředí bazaru-zastavárny, která je někdy označována jako hlavní oblast okrajové ekonomiky – „fringe economics“.

⁶ Např. Kubrin a Hipp (2016) řeší otázku, zda v sousedství zastaváren nedochází ke zvýšení kriminality, Carter (2015) se zaměřuje na otázku porovnání četnosti půjček v zastavárně a půjček „před

práci, o které se mohu opřít, je kniha amerického antropologa Johna Caskeyho, který se ve své práci o *fringe banking* zabývá poměrně podrobným popisem prostředí zastavárny a interakcemi, ke kterým tam dochází (Caskey 1994). Velmi inspirativní je také práce slovenského antropologa Tomáše Hrustiče, který se zabývá problematikou půjček na vysoký úrok mezi obyvateli romských osad na Slovensku – „úžernictví“ (Hrustič 2016). Ve svém terénním výzkumu ovšem vycházím i z poznatků, ke kterým při výzkumech okrajové ekonomiky (zejména bleších trhů v Anglii – což je prostředí, které je českému *bazaru* v mnohém velmi podobné) dospěla Nicky Gregsonová se svým výzkumným týmem (např. Gregson – Crewe 1996, 1997, 2003; Gregson et al. 2013). Nemohu samozřejmě opominout vyčerpávající práci věnovanou obecné problematice dluhu jako takového (Graeber 2011) a rovněž práci zabývající se antropologickou teorií hodnoty (Graeber 2001).

Lokalita a metody výzkumu

Místem, kde se odehrávají děje a procesy popisované v této práci, je bazar-zastavárna, jehož jsem dlouholetým majitelem. Bazar se nachází poblíž centra obce Brnice,⁷ což je menší město v severních Čechách, asi čtyřicet kilometrů od Prahy, ve kterém žije přibližně 13 tisíc obyvatel (ČSÚ 2011). V souvislosti s tématem práce je potřeba zmínit, že v Brnici, která patří k Ústeckému kraji, je relativně vyšší nezaměstnanost než v jiných krajích ČR, zejména pak v porovnání s Prahou.⁸ Proto část obyvatel za prací dojíždí – především do Prahy, ale i do některých dalších měst v okolí. Dojíždějící jsou tak nuceni vydávat část svých příjmů na dopravu a ti, kteří najdou práci v místě, se zase často musí spokojit s nižší mzdou. Proto je možné předpokládat, že kupní síla místních obyvatel není (například v porovnání s Prahou) příliš vysoká.

Jako klíčovou výzkumnou metodu využívám *autoetnografii*.⁹ Zvolil jsem ji především proto, že dokáže skloubit etnografii s autobiografií a její princip tedy

výplatou“ v souvislosti s povolením opakovaného prodloužení splatnosti, Bhutta, Goldin, a Homonoff (2016) zase řeší otázku vlivu zákazu „půjček před výplatou“ na vypůjčování peněz v zastavárně a z dalších zdrojů.

⁷ Název města, stejně jako další geografické údaje, byl z důvodů anonymizace pozměněn.

⁸ Míra nezaměstnanosti k 31. 12. 2012 činila v Praze 4 %, zatímco v Ústeckém kraji 10,5 %. Ani v dalších letech se tento rozdíl příliš neměnil (např. k 31. 12. 2015 byla míra nezaměstnanosti v Praze 4,2 % ku 8,9 % v Ústeckém kraji). Na základě těchto údajů lze nahlížet, že nezaměstnanost v Ústeckém kraji je relativně vyšší, oproti nedaleké Praze přibližně dvojnásobná (ČSÚ 2017).

⁹ Více k *autoetnografii* např. Reed-Danahay 1997; Ellis – Adams – Bochner 2011.

představuje v dané situaci jedinečnou možnost, jak mohu odborným způsobem propojit své dlouholeté zkušenosti a zážitky (*antropolog v roli majitele bazaru*) s etnografií (*majitel bazaru v roli antropologa*).¹⁰ Vzhledem k tomu, že bazar-zastavárnu vlastním a provozuji již velmi dlouho, budu při popisu i interpretaci zjištěných poznatků vycházet především ze svých vlastních zkušeností, které jsem získal během přibližně dvacetileté praxe při provozování zmíněného obchodu. Protože moje vzpomínky pocházejí z poměrně dlouhého období a původně nebyly nijak metodologicky zakotvené, musel jsem je dodatečně zpracovat standardními technikami etnografického výzkumu.¹¹ Vlastní dlouholeté zkušenosti a zážitky pak tvoří základní zdroj terénních dat a jejich interpretace je podkladem celého textu. Považuji za vhodné poznamenat, že se podle mého soudu jedná o jedinečnou příležitost využití poměrně neobvyklé situace, kdy autor-výzkumník je zároveň klíčovým účastníkem všech dějů, které se ve zkoumaném prostředí odehrávají, a ze své pozice provozovatele tyto děje aktivně ovlivňuje, zatímco z pozice etnografa je sleduje a zaznamenává, a to i retrospektivně.¹² Na druhou stranu je ovšem třeba brát v potaz, že starší vzpomínky a zážitky mohou být z hlediska antropologického zkoumání poněkud nesystematické a neutříděné, protože můj zájem byl dříve pouze ekonomicko-provozní, zatímco antropologický zájem se objevil až mnohem později, a je nasnadě, že systém třídění poznatků provozovatele a etnografa se významně liší. Klíčovou roli přitom hraje síla i přesnost paměti – můj „rozprostřený terénní deník“ vzniká vlastně *ex post* jako zachycení vlastních vzpomínek. S tím se samozřejmě mění i žargon a „etnografická senzibilita“ – dění, které jsem dřív přijímal jako samozřejmé, se z nového úhlu pohledu najednou jeví jako problematické a provokující k otázkám.

¹⁰ „Autoetnografie je takový přístup k výzkumu a psaní, který se snaží popsat a systematicky analyzovat (grafie) osobní zkušenost (auto) za účelem porozumění zkušenosti s [cizí] kulturou (etno) [...]. Při praktikování a psaní autoetnografie využívá badatel principů autobiografie a etnografie. Autoetnografie je tudíž zároveň procesem i produktem“ (Ellis – Adams – Bochner 2011: 1).

¹¹ Tyto původní vzpomínky, týkající se celé doby existence popisovaného bazaru, nejsou – a ani nemohou být – nijak teoreticky nebo metodologicky zakotvené, protože po převážnou část tohoto období jsem ještě nebyl studentem antropologie a o odborných metodách a technikách jsem vůbec nic nevěděl, tudíž jsem o nich ani nepřemýšlel ani se jimi neřídil. Můj přístup k celé problematice se změnil teprve v období, kdy jsem se začal věnovat antropologii (tedy přibližně od roku 2011), resp. od té doby, kdy jsem začal uvažovat, že bych své poznatky zhodnotil v odborném textu.

¹² Pozici, kterou v rámci kombinace zúčastněného terénního výzkumu a pracovní pozice zastávám, charakterizuje Anderson (2006) jako „oportunistický“ typ CMR (*Complete Member Researcher*). To znamená, že členem skupiny, kterou nyní zkoumám (resp. prostředí), jsem se stal dříve, než započal tento terénní výzkum, a moje cíle a pohnutky tehdy neměly s tímto výzkumem žádnou souvislost (Anderson 2006: 379).

Proměna mého postavení, kdy se k roli obchodníka postupně přidává i role etnografa, má potom vliv na změnu interakcí se zákazníky. Najednou jde kromě obchodu i o data a s tím se objevuje potřeba jiného způsobu tázání, jiného typu rozhovorů i jiného způsobu nahlížení získaných odpovědí. Mezi rolí antropologa a provozovatele se brzy začíná objevovat také jistý etický rozpor, a s tím souvisí i zvláštní napětí, které z takového rozporu vzniká. Toto napětí ale (možná poněkud překvapivě) ovlivňuje terénní výzkum spíše pozitivně a do jisté míry i konstruktivně, a v konečném důsledku kupodivu nebrání zaujímat obě role současně. Zatímco majitel má na zřeteli především prosperitu celého podniku a interakce probíhající v bazaru vnímá především z pohledu ekonomicky zainteresovaného člověka, výzkumník-antropolog naopak není závislý na skutečnosti, zda podnik vydělává, či prodělává, ale soustředí se především na to, aby odkryl a analyzoval, co se při obchodování v bazaru vlastně odehrává. Aby popsal i to, co nemusí být na první pohled zřejmé, všímá si nejen toho, jak jednotliví aktéři při obchodování jednají, ale také se pokouší interpretovat smysl a význam, který těmto transakcím připisují. Důležitou částí mého terénního výzkumu je tedy i jakási strukturovaná rekonstrukce vzpomínek a procesů, kterých jsem se účastnil nebo jichž jsem byl svědkem. Základním úkolem a zároveň prvním předpokladem systematické práce je celý terénní výzkum nějak zaznamenat a zachytit. Proto si od začátku svého záměru věnovat se etnografii bazaru-zastavárny vedu poměrně podrobný terénní deník, ve kterém se snažím zachytit nejen takové události a interakce, které se udály během mého současného pobývání v terénu, ale i ty, jichž jsem byl svědkem nebo účastníkem v minulosti a které se mi nyní jeví v poněkud jiné perspektivě. Kromě autoetnografie využívám také techniku zúčastněného pozorování. V roli výzkumníka pozoruji a následně se pokouším interpretovat jednání aktérů, kteří specifické prostředí bazaru-zastavárny svými interakcemi spoluutvářejí. Pro ujasnění nebo upřesnění získaných informací doplňuji výše zmíněné techniky neformálními rozhovory, nejen se zákazníky, ale i s dalšími aktéry. I když jsem tyto neformální rozhovory a drobné konverzace se zákazníky označil jako doplněk, byly vlastně klíčovým nástrojem, který umožnil proniknout hluboko do zkoumané problematiky. S odstupem se mi rovněž jeví, že pokud by výzkum kombinoval kvalitativní a kvantitativní metody, mohly být výsledky zajímavější a pro další badatele přínosnější.

Moje postavení, v němž jsem jako majitel a zároveň výzkumník skutečně v plném slova smyslu *účastníkem* děje (a dokonce jedním z klíčových aktérů), mi díky této pozici umožňuje podílet se na nejdůležitějších interakcích, které se v terénu odehrávají. To je podle mého soudu situace, která není v terénním

výzkumu úplně běžná. Mnoho antropologů sice využívá metodu zúčastněného pozorování, ale jejich pozice obvykle neumožňuje rozhodujícím způsobem ovlivňovat probíhající procesy. Výzkumník, jehož skupina přijme mezi sebe, bývá sice ostatními považován „jakoby“ za člena skupiny, kterou zkoumá, ale jeho členství v dané skupině nebývá obvykle takového charakteru, aby mohl nějak významně zasahovat do děje. Díky této okolnosti může sice výzkumník trávit čas se skupinou a účastnit se její činnosti, ale jeho role je často redukována jen na pozorování a popis toho, co se ve skupině děje, aniž by toto dění sám aktivně ovlivňoval stejným způsobem jako ostatní „přirození“ členové skupiny.¹³

Úvěr a zástava

Každá konkrétní situace, za které dochází v bazaru-zastavárně k uzavírání obchodu, je svým způsobem jedinečná. Je to vlastně *zápletka*, *uzlový bod*, od něhož se odvíjí příběh, který může mít rozličnou podobu i průběh a následně mnoho různých pokračování, zakončení i následků.¹⁴ Krátké, neformální, jakoby mimochodem vedené rozhovory se zákazníky mi proto velmi pomáhají blíže vysvětlit, jak ten který aktér vnímá svou vlastní situaci, a do jisté míry dovolují odhalit i jeho postoj k probíhající interakci. Neformální rozhovor, často spočívající jen v prohození několika konverzačních vět nebo realizovaný prostřednictvím nemnoha na první pohled bezvýznamných otázek, může být tím pravým klíčem k pochopení nejen děje samotného, ale i jeho okolností nebo pozadí. Samotný průběh vyjednávání podmínek obchodu, které se mohou pozorovateli jevit jako nerovné, nebo dokonce pro zákazníka nevýhodné, můžeme potom nahlédnout z pozice toho, kdo o půjčku žádá.¹⁵

¹³ Problematikou celého proměnlivého spektra postavení badatele v prostředí zkoumané skupiny a s tím související otázkou, do jaké míry mu to které postavení umožňuje zapojovat se různým způsobem do činnosti této skupiny, se velmi podrobně zabývá Anderson (2006).

¹⁴ V této pasáži vycházím z Goffmanových definic takových pojmů, jako je „interakce“, „setkání“, „představení“, „role“, a další. Pro lepší porozumění srov. Goffman 1999: 21–22.

¹⁵ Kromě poznatků získaných metodou zúčastněného pozorování, jsou to právě tyto krátké, nahodilé neformální rozhovory se zákazníky, které mají klíčový význam pro pochopení procesů a dějů, jež jsou středobodem mého zájmu. Zdá se ovšem, že zde narážím na etický problém, protože při své dvojí roli obsluhujícího/antropologa vedu se zákazníkem zprvu běžný rozhovor (ve smyslu zákazník/obsluha), o němž nemohu předem předpokládat, zda nějak poslouží mému výzkumu. Pokud ale během takového rozhovoru usoudím, že bych se dotyčného zákazníka mohl vyptat důkladněji a využít jeho výpovědi pro svůj výzkum, bezodkladně ho informuji o své (dvojí) roli i o tom, že poznatky z našeho rozhovoru hodlám využít pro studijní účely. Dále už započatý rozhovor probíhá jen s jeho výslovným souhlasem.

Opatřování si finančních prostředků půjčkou v zastavárně je oproti jiným typům úvěru nebo půjčky v mnohém odlišné. Pro účely tohoto článku nemá smysl blíže specifikovat *všechny* odlišnosti, zastavil bych se však u několika z nich, které považuji za klíčové. Především, na rozdíl od jiných institucí poskytujících půjčky nebo spotřebitelské úvěry, zastavárna zásadně nezkoumá finanční situaci žadatele o půjčku, ani neposuzuje jeho reálné možnosti půjčku splatit. K poskytnutí půjčky úplně postačí, ponechá-li v zastavárně nějaký svůj majetek jako zástavu.¹⁶ Zatímco při žádosti o půjčku v bance i u většiny nebankovních institucí musí žadatel dokládat výši příjmů a podle nich se pak posuzuje jeho schopnost dluh splatit, v zastavárně nic takového neprobíhá. Půjčka je poskytnuta výhradně na základě odhadnuté (a oběma stranami smluvně odsouhlasené) hodnoty zastaveného předmětu, který dlužník nechává věřiteli v úschově jako záruku vrácení dluhu. Dalším specifickým atributem půjčky v zastavárně je její cena – tedy kolik dotyčný zaplatí navíc, až bude půjčené peníze vracet. Vzhledem k tomu, že půjčka v zastavárně slouží (resp. měla by sloužit) výhradně pro pokrytí nějaké *akutní krátkodobé potřeby*, je úročena v řádu dní nebo týdnů, přičemž tento úrok bývá obvykle v rozmezí 5–7 % ze zapůjčené částky týdně (resp. přibližně 1 % denně). Pokud tento úrok vyjádříme jako roční úrokovou míru, budeme se pohybovat přibližně v rozmezí 250–365 % p.a., což se zdá být relativně velmi vysoký úrok, zvláště v porovnání třeba s hypotékami, s běžnými bankovními půjčkami nebo s nejrůznějšími spotřebitelskými úvěry. Než však začneme posuzovat poplatek (resp. úrok) za půjčku v zastavárně a hodnotit jeho výšku, měli bychom vzít v úvahu několik skutečností: především je třeba mít na paměti, že půjčka v zastavárně není určena k pokrytí dlouhodobých cílů, ale jen k vyřešení akutních krátkodobých potřeb.¹⁷ V takovém světle se ovšem cena za půjčku najednou jeví poněkud jinak – původně hrozivě vypadající úrok 365 % p.a. dělá při půjčce tisíce korun na jeden týden 70 korun, což dlužníka nijak fatálně nezatíží ani jeho tíživou finanční situaci výrazně nezhorší.¹⁸ Nadto je

¹⁶ Jako zástavu pro zajištění vrácení půjčky lze použít víceméně jakoukoliv movitou či nemovitou věc, na které se obě strany dohodnou. V každém případě tedy musí mezi stranami dojít ke konsenzu stran „zástavní hodnoty“ věci a nadto musí být zástavce ochoten věc svěřit do úschovy věřiteli, zatímco ten zas musí být ochoten nabízenou věc přijmout. Na to, zda věřitel přijme, nebo nepřijme nějaký předmět jako zástavu, má pochopitelně vliv také případné podezření, že nabízený předmět pochází z krádeže. Taková možnost se ovšem nedá nikdy zcela vyloučit.

¹⁷ V této souvislosti je třeba zmínit, že v některých amerických státech platí zákonné nařízení, podle něhož se zákazníkům zastaváren musí dostat výslovného upozornění, že „krátkodobé půjčky nejsou určeny pro financování dlouhodobých potřeb nebo cílů“ (Carter 2015: 436).

¹⁸ Z praxe mohu uvést několik příkladů, kdy byli zákazníci, kteří přišli do zastavárny poprvé, překvapeni, že poplatek za krátkodobou (např. týdenní) půjčku je mnohem nižší, než očekávali.

třeba vzít v potaz ještě pracnost a časovou náročnost celého úkonu: zastavovaný předmět se musí podrobit podrobné prohlídce (a např. elektroniku také důkladně vyzkoušet), potom smluvně stanovit jeho „zástavní hodnotu“, od které se odvozuje výše zapůjčené částky, a nakonec sepsat příslušnou zástavní smlouvu.

Jak půjčky probíhají

Ať se jedná o prodej či nákup zboží, anebo o podmínky půjčky oproti zástavě, připomíná vyjednávání v bazaru-zastavárně spíše obchodování na orientálním tržišti (*bazaru, súku*) než jednání, na jaké jsme zvyklí z běžných obchodů nebo supermarketů. Plastický popis takového orientálního obchodování přináší například Clifford Geertz (1978). Mimo jiné představuje třeba „smlouvání na zkoušku“ (tedy pouze jakési sondování, za kolik je možné věc získat, ovšem bez skutečného záměru předmět zakoupit). Zabývá se také otázkou heterogeneity zdánlivě stejných produktů a jejich rozdílné ceny – a oba tyto fenomény se významnou měrou vyskytují i v prostředí bazaru-zastavárny. To, že zákazníci zhusta využívají smlouvání na zkoušku při nákupu nebo prodeji zboží v bazaru, je informace, kterou každý *tak nějak* očekává, ale to, že se podobné jednání běžně uplatňuje i při vyjednávání podmínek zástavní půjčky, může být poněkud překvapivé.

Jak jsem již uvedl, když si někdo chce půjčit hotovost v zastavárně, musí za svou půjčku ručit nějakým vhodným předmětem, který poslouží jako zástava půjčky. Vzhledem k tomu, že menší zastavárny se obvykle zaměřují spíše na *mikropůjčky*, tedy půjčky menší finanční hotovosti přibližně od stokoruny do maximálně několika tisíc, vhodnou zástavou bývá většinou nějaká hodnotná a pokud možno nepříliš rozměrná věc (zlatý šperk, mobilní telefon, elektrické nářadí – např. motorová pila, vrtačka..., různé elektronické herní konzole, digitální fotoaparát nebo kamera, jízdní kolo, hodnotnější hudební nástroj apod.). Pokud zůstanu u zastavárny, kterou jsem zkoumal, vzhledem k jejímu zaměření na půjčky nepříliš vysokých částek se do zástavy nepřijímají nemovitosti nebo motorová vozidla.¹⁹ Rovněž se nepřijímají ani nejrůznější osobní doklady (které mimochodem zájemci o půjčku nabízejí jako záruku velmi často). Disponuje-li dotyčný vhodným předmětem, který je možné jako záruku přijmout, může se přistoupit k tomu hlavnímu – k dojednání výše půjčky a ostatních podmínek.

¹⁹ Samozřejmě existují i zastavárny, které se specializují právě na nemovitosti nebo na motorová vozidla. Ty však nejsou v tuto chvíli předmětem mého zájmu, takže jim zde nevěnuji pozornost.

Terénní poznámky:

Na tohle ti můžu půjčit 4 000.

No neblázni, to je málo, ne, to mi nestačí, potřebuju aspoň šest... potřebuju zaplatit nájem...

Ty neblázni, šest je moc, vždyť to má jen devět gramů. I tak už ti dávám víc, než normálně půjčujem.

Ale já si to vyberu, přece nemyslíš, že bych to tu nechal.

No, ale šest je fakt moc, tolik ti na tu váhu dát prostě nemůžu.

Dyť se na ty naušnice pořádně podívej, to sou *galby*, to snad znáš, ne, to prostě *musím* vybrat, já to tu nenechám. Todle prostě nemůžu nechat propadnout, na to vůbec nemysli! Dyť nás znáš, že si takový věci vybíráme... Prachy na to seženu, určitě, i kdybych neměl třeba měsíc jíst.

No tak dobře, tak teda pět, ale to je poslední slovo, na víc mě fakt neukecáš. A na jak dlouho to chceš?

Pět, jo?... víc to fakt nejde? No, tak jo, no, tak mi to nech do patnáctýho příštího měsíce, to už bysme snad měli něco brát.

Hele, to je dost dlouho, počkej... osmnáct dní, včetně dneška, víš kolik to bude na úrocích? To dělá navíc 900, takže celkem budeš platit 5900... Budeš tolik mít?²⁰

No jo, no, je to dost na dlouho, no, takže přeplatím fůru peněz... ale je to tak, no... Co mám jako dělat, já stejně dřív prachy mít nebudu. Ale osmnáctýho už určitě berem, o to se nemusíš bát, to už určitě vyberu. Nejpozdějc!! Možná přijdu dřív, když přijdou prachy dřív nebo když do tý doby něco udělám...

Na první pohled sice popisovaný proces vypadá jako spoluvytváření podmínek oběma účastníky, ale tím, kdo „tahá za delší konec provazu“, je zpravidla budoucí věřitel a nikoliv zájemce o půjčku. Tomu nakonec zbývá jen možnost volby, zda nabízené podmínky přijme, nebo odmítne – v takovém případě ovšem z půjčky sejde a on se bude muset obrátit jinam. Může se tedy zdát, že jednání o půjčce je nevyrovnané a vedené z pozice síly, ale je to ve skutečnosti opravdu tak jednoduché a tak jednoznačné? V jednotlivých případech snad ano, ale je

²⁰ I když to může vypadat, že zastavárna tímto dotazem vlastně kopíruje banku, ve skutečnosti neznamená otázka na finanční možnosti vypůjčovatele vůbec žádnou starost o to, zda dotyčný dokáže půjčku splatit, ale spíše snahu zjistit, zda pro něj nebude výhodnější vypůjčit si peníze na kratší časové období. Zdánlivě tak zastavárna vlastně jedná ve svůj neprospěch, ve skutečnosti je však tahle strategie velmi dobře promyšlená – zákazník, který nabude dojmu, že se s ním jedná férově, se bude opakovaně vracet a nakonec je pro zastavárnu mnohem přínosnější než ten, kterému je naučtováno víc nebo jehož zástava z důvodu nespacení propadne.

nasnadě, že kdyby nějaká zastavárna zaujímalá takto dominantní a mocensky vyhraněný postoj k zákazníkům, netrvalo by dlouho, než by si tuhle pro ně nepříznivou okolnost uvědomili (a možná i vzájemně předali), a nejspíš by pak využili svého zákaznického práva volby a vybrali si nějaký jiný podnik, kde by zkusili štěstí. Možná by se pro ně takové rozhodnutí neobešlo bez určitých logistických potíží a trochy nepohodlí, ale jistě by se našel i jiný bazar, kde by třeba byli k jejich potřebám vstřícnější. Takže „vyjednávání půjčky“ je opravdu vyjednávání, a ne jenom formální přijetí nebo nepřijetí nabízených podmínek. Stanovit přiměřené podmínky je vsutku cesta mezi Skyllou a Charybdou: pokud zastavárna nabídne zákazníkovi příliš příznivé podmínky nebo přistoupí na přehnaný požadavek půjčky a dotýčný potom půjčku nevrátí, podnik prodělá nebo bude zisk nepatrný. Pokud naopak nastaví podmínky půjčky tak, aby byly příznivé spíše pro zastavárnu, zákazníci se pravděpodobně brzo začnou obracet jinam. Každé vyjednávání o půjčce je proto specifické a mohu konstatovat, že v zastavárně neexistuje žádné spolehlivé pravidlo, podle kterého by se dalo jednoznačně určit, kolik komu půjčit oproti zástavě téměř identického předmětu. Rozhodnutí, „komu a kolik půjčit“, je natolik komplikované, že jsem se rozhodl věnovat se mu dále v textu v odstavci o různém nazírání hodnoty.

Hodnota jako pojem mnoha významů

Nezanedbatelným aspektem uzavírání zástavních smluv je poměrně vysoká rizikovitost celé operace, což je zároveň i jeden z důvodů, kterým se dá vysvětlit poměrně vysoký úrok spojený s půjčkou. Například elektronika může mít nějakou skrytou vadu, která se při rychlém vyzkoušení nemusí projevit,²¹ zlato může být ve výjimečných případech falešné²² a vždycky je zde reálná hrozba, že jakýkoliv zastavený předmět může pocházet z krádeže a při odhalení bude bez náhrady zabaven a vrácen původnímu majiteli.²³ Při každé půjčce dochází

²¹ Elektronika a další podobné zboží přijímané do zástavy se sice zkouší, ale vzhledem k časovému tlaku se obvykle takové vyzkoušení omezuje jen na prověření základních funkcí výrobku. Na důkladnější prověřování funkčnosti není čas.

²² I když je obsluhující personál zkušený a odborně proškolený, a tudíž způsobilý k zacházení s drahými kovy, přesto se může ve výjimečných případech stát obětí podvodu – například zlaté očko řetízku (s pravým označením státní zkušebny drahých kovů) může být podvodně naletováno na řetízek z obecného žlutého kovu odpovídajícího barevného odstínu, výrobek neoznačený puncem může být pozlacen velmi silnou vrstvou zlata atp.

²³ Pokud je majitelem či Policií ČR nějaký předmět identifikován jako odcizený, je bez náhrady zabaven a následně je po nezbytných formalitách předán původnímu majiteli. Zastavárna se v takovém

k porovnání rizik a možných výnosů. Podobně jako banka nebo úvěrová společnost, postupuje při tomto zvažování pro a proti i zastavárna. Rozdílem je, že v zastavárně se takové rozhodování odehrává v řádu minut a na nějaké hlubší prověřování klienta není čas. Proto je při rozhodování o tom, kolik lze na danou věc půjčit (či zda vůbec něco půjčit), velmi důležitá zkušenost a dlouhou praxí vypěstovaný instinkt. Určení hodnoty předmětu, který zájemce o půjčku dává do zástavy, ovšem neprobíhá pokaždé stejně, takže je namísto podívat se na problematiku stanovení zástavní ceny (hodnoty předmětu) poněkud důkladněji. Na předmět, který zákazník nabízí jako zástavu, se dá pohlížet ze dvou hledisek, která jsou do značné míry protichůdná. V první řadě se nabízí hledisko, podle něhož je nutné stanovit přibližnou hodnotu zastavovaného předmětu, především s ohledem na to, za kolik je možné jej prodat v případě nevyzvednutí. Toto hledisko je víceméně analytické a rutinní. Vychází ze znalosti cen²⁴ a z principu základních ekonomických zákonů nabídky a poptávky.²⁵ Je ovšem třeba si uvědomit, že stran budoucího vývoje každé zástavní půjčky přicházejí v úvahu dvě možnosti, které vyžadují naprosto protichůdnou strategii – pokud se počítá s eventualitou, že zákazník půjčku nevrátí a nechá svůj zastavený předmět propadnout, bylo by nejlepší půjčit co nejméně. Stejně validní je ovšem i druhý předpoklad: že zastavená věc pro něj (snad) má větší cenu, než kolik dělá půjčka včetně úroku, a že si ji proto ve stanoveném termínu vyzvedne. Pak by bylo lepší půjčit co nejvíc, protože čím vyšší je půjčená částka, tím vyšší je zisk z úroku. A právě důkladné zvážení obou možností, správný odhad a odpovídající výše nabídnuté půjčky je to, co může stát za ekonomickým úspěchem či neúspěchem té které zastavárny.

V souvislosti s hodnotou bych na tomto místě rád ukázal, jaké další možné významy může tento pojem mít v situaci, kdy někdo hodlá použít určitý předmět jako zástavu půjčky. Často je totiž vhodné neposuzovat hodnotu zástavy jen

případě ocitá v roli poškozeného a může se s žádostí (žalobou) o náhradu škody domáhat vrácení částky, která byla za předmět vyplacena tomu, kdo předmět zastavil. Teoreticky je tedy možné ztracené peníze takto vymáhat, ale účelnost takového počínání je s ohledem na pracnost a nejistý výsledek velmi malá. Proto se od takového postupu obvykle upouští a částka vyplacená za zabavený předmět se odepíše jako ztráta.

²⁴ Srov. Gregson – Crewe 1996: 100–105.

²⁵ Ačkoliv předkládám posouzení hodnoty zastavovaného předmětu v ekonomickém pojetí jako bezproblémové, samozřejmě i to je poměrně složité, neboť je nutno vzít v potaz a vzájemně zkombinovat mnoho dílčích informací a podle toho nakonec stanovit, jak vysokou půjčku je možné poskytnout. Kromě původní pořizovací ceny hraje roli stáří předmětu a míra jeho opotřebení, u elektroniky i stav, vzhled a funkčnost, lokálně obvyklá cena z druhé ruky, ale i například módnost a momentální převís nabídky nebo poptávky.

ve smyslu objektivního odhadu, za kolik by se dal případně prodat, pokud si jej dotyčný nevyzvedne (přičemž tento ekonomizující odhad je založen především na znalosti cen zboží v širším i lokálním kontextu). Významnou roli může hrát i další hledisko – jakou asi má zastavovaný předmět hodnotu *pro toho, kdo jej zastavuje*. A tahle schopnost odhadu, založená nejen na znalosti, ale do značné míry též na instinktu, je možná jednou z klíčových kompetencí pracovníka v zastavárně – musí mít přehled, „kdo je kdo“, co do zastavárny obvykle nosí, jaký je jeho vlastnický vztah k zastavovaným předmětům, i to, v jakém poměru své věci vyzvedává nebo nechává propadnout. Může se stát, že dotyčný přinese předmět, který je z nejrůznějších důvodů hůře prodejný (v některých specifických případech dokonce úplně neprodejný) nebo požaduje půjčit o něco víc, než zastavárna obvykle půjčuje s ohledem na případnou prodejní cenu předmětu nabídnutého do zástavy. Z hlediska racionální úvahy by bylo vhodné takovou zástavu odmítnout a půjčku buď neposkytnout, nebo aspoň nepřihlížet ke zvýšeným požadavkům zákazníka a půjčit takovou částku, aby bylo jisté, že v případě nevyzvednutí nepřijde zastavárna o peníze. Jenže tady je právě prostor pro uplatnění nadstandardních znalostí kontextu. Poskytovatel půjčky se sice pokaždé pokouší rutinním způsobem odhadnout, jakou má zastavovaný předmět případnou prodejní hodnotu, ale často je namíste si položit ještě jinou otázku: *Jakou hodnotu má dotyčný předmět pro svého majitele?* Šperk, který se v rodině dědí, má pro něj určitě jinou hodnotu než „obyčejný“ zlatý prstýnek; věci, které si dotyčný kvůli zástavě půjčky od někoho vypůjčil, musí v domluveném termínu vrátit majiteli. Proto je v takových situacích klidně možné poskytnout poněkud vyšší částku než v jiných případech někomu jinému na předmět srovnatelné ceny. Telefon, jehož nastavení je chráněno heslem, které dotyčný nezná (protože od chvíle, kdy je nastavil, heslo vůbec nepoužívá), nemá pro případný prodej *vůbec žádnou cenu*, protože je možné jej případně na dálku vymazat, nebo dokonce vyřadit z provozu. Přesto je možné i takový předmět přijmout jako zástavu a určitou (příslušně redukovanou) půjčku poskytnout, protože pro dotyčného takový přístroj jistou, ne úplně zanedbatelnou cenu určitě má. Ve všech uvedených příkladech je ovšem nutná dokonalá znalost všech souvislostí – že se opravdu jedná o rodinný šperk; že si dotyčný předmět pro zástavu od někoho vypůjčil (a případně od koho) a musí ho vrátit; nebo že telefon nabídnutý jako zástava je opravdu jeho a není kradený. Uzavřel bych konstatováním, že proměnlivost hodnoty závisí, aspoň v jistých mezích, na průběhu vyprávěném zástavcem a na jeho důvěryhodnosti, která je podmíněná tím, jak dlouho a jak dobře se oba participantů znají. Od ekonomické hodnoty, tedy

od hodnoty věci, se tak v mnoha případech přesouváme spíše k hodnotě vztahu, který existuje mezi účastníky té které interakce. S tím ovšem souvisí důležitá otázka: *Do jaké míry se dá věřit příběhům?*

Kdo jsou zákazníci a proč si půjčují právě v zastavárně?

Pokud si položíme otázku, proč si lidé půjčují v zastavárně a proč přistupují na výše popsané podmínky, které jsou v porovnání například s bankovními půjčkami (přinejmenším z hlediska roční úrokové míry) poměrně nevýhodné, musíme se blíže podívat na to, kdo jsou zákazníci zastavárny a jaké jsou jejich možnosti získat (jinde) hotovost, kterou potřebují. Jednoduše by se dalo konstatovat, že do zastavárny si chodí půjčovat především chudí lidé, kteří nevycházejí se svým příjmem a nemají peníze, které v daný okamžik nutně potřebují. Nemohou sehnat potřebnou hotovost z jiných zdrojů, protože jim nikdo není ochoten půjčit nebo nemají koho požádat. Pokud je ale nějaká odpověď takhle přímočará a jednoduchá, obvykle se později ukáže, že věci příliš redukuje a že ani zdaleka nedokáže objasnit daný problém v celé jeho komplexnosti. Jsem totiž přesvědčen o tom, že pro správné posouzení problematiky půjčky v zastavárně je nutné se současně tázat, kdo jsou ti, kteří si chodí půjčovat, jak nebo proč se dostali do situace, kdy je jejich jediným východiskem půjčka v zastavárně, a také to, zda se jedná o situaci výjimečnou a přechodnou, nebo spíše opakovanou. A právě zmíněné hledisko, kdy jeden považuje půjčku v zastavárně za ojedinělou a naprosto výjimečnou událost, kdežto druhý ji naopak pokládá za naprosto běžnou, je klíčové pro interpretaci jednání pravidelných zákazníků zastavárny. Služby zastavárny obvykle vyhledávají především chudí lidé, pro které půjčka představuje jednu z mála možností, jak získat potřebnou hotovost a vyřešit aspoň krátkodobě svou svízelnou finanční situaci. Ale ukazuje se, že do náhlé finanční tísně se může dostat i ten, pro kterého není chození do zastavárny běžnou praxí – zaměstnavatel nepošle včas výplatu, sociální dávky se zdrží na poště nebo se vyskytnou nějaké neočekávané výdaje, a pokud dotyčný nemá jiný zdroj, stává se, že vyhodnotí půjčku v zastavárně jako vhodnou možnost, jak potřebnou hotovost získat. Mnohdy se jedná o nezaviněnou situaci, což nejlépe ilustruje následující příběh:

Terénní poznámky – příklad řemeslníka:

Na jaře 2016 začal do zastavárny opakovaně docházet zákazník, který jako zástavu používal nejrůznější nářadí, poměrně drahé a často i speciální. Přicházel

poměrně často – pokaždé půjčku vyplatil nebo zaplatil za prodloužení termínu splatnosti, případně se domluvil na mírném odložení splatnosti. Vzápětí se však za pár dní objevil znovu s dalším požadavkem výpůjčky. Vzhledem k těmto ne úplně obvyklým okolnostem, a také k tomu, že muž byl poměrně hovorný, nedalo příliš práce dozvědět se od něj podrobnosti a aspoň v hrubých rysech tak odkrýt jeho příběh. Původně poměrně úspěšný soukromý řemeslník začal přijímat větší zakázky, na které byl nucen najímat pomocníky a předem platit větší množství materiálu. Pokud by mu odběratelé včas propláceli všechny faktury za odvedenou práci, byl by mohl pohodlně prosperovat. Někteří mu však nezaplatili vůbec, jiní zas s placením otáleli, zatímco on musel materiál i zaměstnance platit hned. Když došly peníze, vypůjčil si s tím, že platby za dokončené zakázky už jsou jistě na cestě a on tak půjčky rychle vrátí. Peníze však v očekávaný čas nepřišly, a když si nakonec uvědomil, že situaci špatně odhadl, byl již po krk v dluhích. Ani když mu většina jeho odběratelů nakonec (mnohdy se značným zpožděním) zaplatila, jeho dluhy již dávno převýšily tento příjem. Nakonec celá situace vyvrcholila exekucí a dotyčný řemeslník se při posledním rozhovoru v zastavárně nechal slyšet, že o soukromém podnikání už nechce ani slyšet a raději se bude živit jinak.

Podobných příběhů je velmi mnoho. Kdo nemá pro krizovou situaci vytvořenou finanční rezervu, musí ji řešit tím, že si peníze někde vypůjčí. A právě tady se setkáváme s jednou z klíčových odlišností obou skupin potenciálních dlužníků, o kterých jsem se zmínil na začátku svého textu, a také s důsledky této odlišnosti – pokud akutní finanční potřeba nastane u někoho, kdo má stále zaměstnání, pravidelný příjem, účet v bance a trvalé bydliště, obvykle pro něj není příliš velký problém požádat o pomoc banku, u které má účet. Poměrně rychlé schválení drobné půjčky nebo kontokorentního úvěru na karetním účtu není v takových případech nic neobvyklého. Přesto existuje mnoho lidí, kterým banka z nej-různějších důvodů půjčku odmítne. Ti potom musí svou finanční situaci řešit jinak – po odmítnutí ze strany banky jim často nezbývá nic jiného než obrátit se na jiné subjekty zabývající se půjčováním peněz. A pokud neuspějí ani tam, je pravděpodobné, že zamíří do *zastavárny*, kterou budou ve své situaci patrně vnímat jako jednu z posledních možností, jak si potřebnou hotovost opatřit.

Předchozí odstavce mohly čtenáře utvrdit v poměrně rozšířené představě, že do zastavárny chodí jen ti, kterým nic jiného nezbývá a nikdo jiný jim nechce půjčit. I když je pravda, že většina zákazníků zastavárny patří k nízkopříjmovým, chudým vrstvám, domnívat se, že v zastavárně si půjčují jen ti, kterým „nic jiného nezbývá“, by bylo značně zjednodušující. Taková představa je

ve skutečnosti neúplná a nebere v potaz další důvody, kterých ve skutečnosti existuje celá řada. Naprostá nemožnost opatřit si peníze jiným způsobem je sice častým důvodem půjčky v zastavárně, ale zároveň jen jedním z mnoha. Především je nutné reflektovat otázku jednoduchosti a dostupnosti – mnoho zákazníků se v rozhovorech vyslovalo, že k důležitým důvodům „chození do zastavárny“ patří blízkost, vyhovující otevírací doba, na minimum zredukováná byrokratická bariéra a také rychlost a jednoduchost celé procedury.²⁶ Jak jsem již naznačil výše, zastavárna se nachází poblíž centra a je tedy pro zákazníky poměrně snadno dostupná, ať již bydlí v okolí středu města, na nedařlém sídlišti či v blízkých obcích.

Terénní poznámky:

Proč chodím do zastavárny... no, protože potřebuju peníze, to je jasný. Mám to sem blízko a je otevřeno pořád, celej den. Můžu přijít kdykoliv – žádná pauza na oběd, jako v jinejch obchodech nebo třeba v bance. A vždycky tu dostanu peníze, ještě se mi nestalo, že by třeba došly peníze nebo že by mě kvůli něčemu odmítli nebo tak něco... A je to rychlý, nic k tomu nepotřebuju, nikdo se mě na nic neptá – kdy a kolik беру, na co to potřebuju a tak. Prostě se tu stavím, sundám z ruky prstýnek nebo z krku řetízek, a když tu zrovna není fronta, jsem za 5 minut venku i s penězma. Akorát si člověk nesmí zapomenout občanku, několikrát už jsem pro ni musel běžet domů...

Na tomto místě pokládám za vhodné poskytnout čtenáři několik stručných informací týkajících se obecně tématu půjček a jejich splácení. S rostoucím objemem zadlužení českých domácností, o němž jsem hovořil v úvodu, roste i množství nesplácených úvěrů. Ty jsou pak vymáhány pomocí exekuce na majetek dlužníka, a i když se počet nově zahájených exekucí proti předchozímu roku mírně snížil, počet běžících exekucí spíše vzrůstá, stejně jako celkový objem vymáhaných pohledávek. Podle tiskové zprávy Exekutorské komory „probíhalo u fyzických osob v roce 2016 celkem 4,5 milionu exekucí proti 834 tisícům dlužníků, u právnických osob potom 228 tisíc exekucí proti 68 tisícům dlužníků.

²⁶ Velmi podobné důvody, kterými zákazníci zdůvodňují návštěvu zastavárny, zmiňuje ve své práci i Caskey (1994: 61). Zejména se jedná o dobrou dostupnost, otevírací dobu, velmi nízkou úroveň byrokracie a také to, že jednání o půjčce je v zastavárně (na rozdíl např. od banky) vedeno v poměrně neformálním duchu. Zákazníci si většinou velmi dobře uvědomují, že cena půjčky je v zastavárně vyšší než v některých jiných finančních institucích, ale přesto jsou přesvědčeni, že tato vyšší cena „stojí za to“.

Celková vymáhaná částka v roce 2016 byla 325 miliard korun, zatímco v roce 2015 to bylo 302 miliardy korun“ (EKCR 2017).²⁷ Z mapy exekucí, která byla zveřejněna na internetovém portálu Česká justice (2017), je potom patrné, že nejvyšší podíl obyvatel v exekuci (přes 16 %) má právě Ústecký kraj. Ve světle těchto informací se pak jeví jako poměrně zajímavé zjištění, že počet zákazníků předmětné zastavárny se po celou dobu terénního výzkumu (tedy od roku 2011 dodnes) příliš neměnil a byl po celou dobu víceméně stejný, podobně jako přibližný celkový roční objem půjček. Dá se ovšem pozorovat, že se částečně změnila skladba zákazníků – ukazuje se, že se rok od roku pomalu zvyšuje počet těch, kteří jsou sice zaměstnaní, ale jejich plat je nízký a často jen o málo převyšuje zákonnou minimální mzdu. Vyšší zastoupení zmíněných zákazníků (pro které se někdy používá označení „pracující chudoba“) není sice nijak zásadní, ale přesto je při pečlivém pohledu patrné.

V souvislosti s rostoucím počtem exekucí se jeví, že je pro mnoho zákazníků přitažlivá i skutečnost, že z půjčky v zastavárně nevyplývají pro dlužníka žádné další závazky. Pokud se někdo rozhodne dluh nesplatit, jeho zastavený předmět se dnem ukončení zástavní smlouvy stane majetkem věřitele (zastavárny) a dlužník není dále nijak upomínán o zaplacení. Jeho závazek automaticky končí a nemá již k věřiteli žádné další povinnosti ani nemusí v takovém případě platit žádné pokuty či poplatky. Půjčka v zastavárně se tak vlastně dá v jistém smyslu přirovnat k podmíněnému prodeji s právem vykoupit si svůj majetek zpět (do stanoveného data a s určitou předem domluvenou přírážkou).

Výzkum ovšem ukázal, že nejen nutná potřeba hotovosti, ale i snadná dostupnost, rychlost, neformální atmosféra a jednoduchost procesu půjčky způsobuje u některých zákazníků jakousi pozvolna narůstající závislost na vypůjčování peněz – když to jde všechno tak snadno, proč příště nepřijít pro peníze zase sem? Půjčka v zastavárně sice není levná, ale zákazníci v rozhovorech mnohokrát zdůraznili, že cena pro ně není klíčovým činitelem při zvažování, zda využít služeb zastavárny, nebo se obrátit jinam. Zjištění, která vyplývají z mého terénního výzkumu, ukazují, že cena je sice jedním z kritérií, není však kritériem jediným (a nejspíš ani hlavním). Proto se mohu v tomto ohledu zcela

²⁷ Bohužel se nedá zjistit, kdo ze zákazníků zastavárny čelí exekuci (případně více exekucím). Takový výzkum by pravděpodobně vyžadoval kvantitativní přístup a nado je vzhledem k povaze těchto informací poměrně nejisté, zda by je dotyční vůbec chtěli poskytnout. Jako poměrně inspirativní pro formulování budoucích výzkumných otázek se ovšem může jevit hypotéza, kterou jsem v textu pouze naznačil a která by se dala formulovat tak, že s rostoucí zadlužeností a zvyšujícím se počtem exekucí se mění i skladba zákazníků zastavárny.

ztotožnit se závěry, k nimž dospěl při svém výzkumu Caskey, který konstatuje, že přinejmenším srovnatelný význam jako cena mají pro zákazníky i takové faktory jako dostupnost, rychlost, jednoduchost a určitá neformálnost jednání (srov. Caskey 1994: 61).

Caskey také zmiňuje, že u některých zákazníků může hrát určitou roli jejich představa zastavárny jako jakéhosi obskurního místa na hranici legality, které vnímají jako protipól světa bank a konzumu. Zastavárna v jejich očích jako by narušovala konzumní svět velkých korporací, jako by vůči němu stála v opozici: „Ve skutečnosti, snad proto, že v očích veřejnosti jsou zastavárny spojovány s něčím nepatřičným, přitahují takové podniky jistý druh lidí, kteří se považují za mírné sociální odpadlíky“ (Caskey 1994: 66). Tím, že zvolí místo banky raději zastavárnu, mohou mít tito zákazníci pocit, že svým postojem protestují proti „měšťáckému světu“, establishmentu a dominanci nadnárodního kapitálu. Osobně jsem se ovšem u zákazníků s takovým stanoviskem nikdy nesetkal, takže ho nemůžu potvrdit. Když už někteří (zcela výjimečně) utrousili nějakou hanlivou poznámku na adresu bank, vyznívalo to spíš jako ventilování frustrace z toho, že byli se svými požadavky v bance odmítnuti.

Důležitým důvodem, který přivede zájemce o půjčku právě do zastavárny, může být také snaha utajit svou špatnou finanční situaci před příbuznými a před nejbližším okolím. V mnoha případech by snad bylo možné požádat o půjčku příbuzné (a v případě menších částek možná i přátele nebo sousedy), ale často hraje roli stud. Představu, že půjdou prosit o půjčku u příbuzných nebo známých, mohou někteří považovat za velmi ponižující a raději zvolí anonymní výpůjčku v zastavárně, i když příbuzní by jim nejspíš poskytli nutnou finanční hotovost i bez přirážky nebo úroku. Ale přiznat před ostatními svou nepříznivou finanční situaci, to by mohlo být ve společnosti orientované na úspěch kvalifikováno jako selhání, a proto se někteří obávají, že požádat někoho z blízkých nebo známých o půjčku by mohlo nepříznivě ovlivnit jejich společenský obraz.²⁸ Určitá snaha chudých přesvědčit své okolí, že „tak moc chudí zas nejsou“, není ostatně nic nového – např. Rheinheimer (2003) popisuje analogickou situaci v německých zemích v období 18. a 19. století, kdy se chudí vehementně bránili přijímat obecní chudinskou podporu, aby snad nebyli ostatními považováni

²⁸ Tady je nutné citlivě rozlišit strukturu případného dluhu: pokud někdo dostane půjčku v bance, není to nic, za co by se musel stydět. Naopak tím dává svému okolí najevo, že byl bankou shledán jako spolehlivý a že má dostatečný příjem na to, aby zvládl pravidelné splátky. Půjčka v bance proto může být dokonce chápána jako něco, co prestiž spíš zvyšuje, než aby ji to snižovalo. Půjčka v zastavárně nebo od známých či příbuzných však takové prestižní znaky rozhodně nenesou.

za příslušníky deklasované „podtřídy“, opovrhované zejména příslušníky té společenské třídy, která stála jen o stupínek výš a kterou od propadu dělilo jen velmi málo. Ekonomický rozdíl mezi chudými, kteří dávali najevo, že se o sebe dokážou postarat (mnohdy za cenu značného strádání), a těmi nejchudšími, kteří přijímali od obce sociální podporu, byl přítom minimální. Sociální rozdíl však byl propastný. Nemůže být právě takový zahanbuující pocit selhání a snaha o jeho utajení jedním z důvodů, proč někteří jedinci raději využijí relativní anonymity zastavárny, než by připustili, aby se jejich okolí dozvědělo o těžké situaci, ve které se nacházejí?

K jakému účelu slouží půjčka?

Pokud vynechám náhodné nebo příležitostné zákazníky a soustředím se na ty, kteří využívají služeb zastavárny opakovaně, vycházejí najevo určité charakteristické stereotypy. O licitaci ohledně výše půjčky jsem se již zmínil, ovšem jsou i další aspekty, na které bych chtěl poukázat. Především je to vysoká pravděpodobnost pravidelně opakovaných půjček (často se opakuje věta: „Než budeme brát“ – což v tomto kontextu obvykle znamená, než přijdou na účet sociální dávky). V těchto případech obvykle stejná osoba (nebo někdo z blízkých) opakovaně zastavuje stejný předmět v přibližně stejném období měsíce.²⁹ S opakovanými výpůjčkami také souvisí uzavírání nové zástavní smlouvy a zastavování *dalšího* předmětu za účelem vyplacení dříve zastavené věci. Tento zdánlivě nesmyslný krok má ovšem zcela prozaické vysvětlení – buď je minule zastavený předmět od někoho vypůjčený a je potřeba ho vrátit, nebo (v případě zástavy několika kusů zlatých šperků) chce dotyčný znovu zastavit jen určitou jejich část a zbytek si ponechat k používání.

„Existenční nutnost“, tedy potřeba překlenout určité časové období, než přijdou peníze, je sice častým, ale zdaleka ne jediným důvodem půjčky v zastavárně. Jaké jsou tedy další důvody a účely půjčky? Spektrum je docela široké: zákazníci například často uvádějí důvody, jako je platba nájemného nebo úhrada služeb spojených s bydlením, tím ale výčet zdaleka nekončí.³⁰ K dalším často zmiňovaným důvodům půjčky patří potřeba peněz na jídlo, na léky,

²⁹ Při bližším pohledu na frekvenci vypůjčování se ukazuje, že téměř 90 % zákazníků přichází opakovaně (srov. Caskey 1994: 44, který uvádí 70–80 %).

³⁰ Čtenář by mohl nabýt mylného dojmu, že většina zákazníků zastavárny má potřebu sdělovat důvody, proč si přišli vypůjčit. Ve skutečnosti o tom sami začnou mluvit jen někteří.

na opravu auta, „na kšeft“, na návštěvu příbuzného ve vězení nebo třeba na cestu na pohovor při hledání práce. Jak jsem již zmínil výše, nezřídka slouží půjčka k tomu, aby bylo možné vyzvednout předmět zastavený někdy dříve. Zákazníci také někdy zdůvodňují svou žádost o půjčku tím, že potřebují peníze na hrací automaty. V případě půjčky „na automaty“ se ale jen málokdy stává, že by si dotyčný vypůjčil s jasným, předem promyšleným záměrem odebrat se do herny a hrát automaty. Spíš to bývá tak, že v herně už nějakou dobu je a dojdou mu peníze na další hru. Pak si „odběhne“ – často i opakovaně – vypůjčit potřebnou hotovost do zastavárny. V této souvislosti je zajímavé, že peníze původně vypůjčené „na živobytí“ se často proměňují na peníze „do hry“ teprve v okamžiku vstupu do herny a po jejím opuštění zase bez problémů mění svůj charakter zpátky na peníze určené na běžnou útratu. Tohle je ovšem poněkud v rozporu s definicí „peněz ve hře“, jak je vymezuje Horáček (2012). Podle něj hráč „peníze do hry“ nikdy nemíchá s penězi určenými např. na domácnost nebo na každodenní nákupy. Takové peníze uchovává odděleně a zachází se s nimi jinak. I když se náhodou ocitnou v jedné peněžence, jejich symbolické oddělení od ostatních peněz tím není nijak dotčeno (ibid.: 105–118). V některých případech, jako v případě níže popsané půjčky, se však s penězi děje něco úplně jiného – zdá se, že jejich charakter je najednou dokonale proměnlivý podle momentální situace.³¹

Terénní poznámky:

Potřebuju něco připůjčit tady na ten papír.³²

Ukaž... to ale není tvoje, to je Renaty, ani ne před hodinou tu byla.

No jo, to je její, ale klidně to můžeš dát mně, dyť nás znáš, víš, že chodíme vždycky spolu. Ona si předtím nepůjčila celou částku, na tu váhu se dá půjčit klidně i víc.

No jasně, ale ona si schválně nevzala víc. Já jí na ten řetízek nabízel pomalu dvakrát tolik, ale říkala, že jí to stačí, že víc nepotřebuje... že potom aspoň nebude platit tak vysoký úrok. To si to rozmyslela, nebo co?

No jo, předtím asi nepotřebovala... ale teďka to potřebuje. Tak mě poslala.

³¹ I když hazardní hráč, který uzavírá sázky, má jistě v mnoha ohledech odlišný habitus než gambler, náruživě pokoušející štěstí na výherních automatech, v otázce nazírání peněz a jejich rozlišování na „peníze do hry“ a „peníze na běžnou spotřebu“ lze nalézt přinejmenším jistou analogii.

³² Půjčit si „na papír“ znamená v tomto případě připůjčit si další peníze na nedávno uzavřenou (a dosud platnou) zástavní smlouvu. Někteří zákazníci si při uzavírání smlouvy nepůjčí celou nabízenou částku (z důvodů nižšího úroku), protože věří, že jim nižší částka bude stačit. Pokud jsou jejich výdaje větší, využívají možnosti připůjčit si další peníze až do prve smlouvené zástavní hodnoty daného předmětu.

Hmm, říkala, že víc nechce... Že ona šla místo domů zase do Pekla? Že tam zas sedí u těch automatů a strká to tam?

No, sedí, no... Zašli jsme tam jen na chvíli, než nám pojede autobus... Tak mi na ten papír něco připiš, já tam za ní musím hned zase zpátky...

Shodou okolností jsem s dotyčnou jednal při uzavírání půjčky osobně a z jejího chování jsem rozhodně neměl dojem, že si půjčuje na automaty nebo že snad má v plánu jít do herny. Protože vím, že si občas ráda zahraje, zavedl jsem na tohle téma řeč, ona však takovou možnost výslovně odmítla a podotkla něco v tom smyslu, že jede rovnou domů a že se herně obloukem vyhne. Ale protože se muselo čekat na autobus, který jel až za nějakou dobu, byla nedaleká herna zvolena jako jakási zábavnější alternativa čekárny. A peníze, původně v zastavárně vypůjčené na domácnost, jako by se v okamžiku vstupu do herny změnilly na „peníze do hry“ a jako s takovými s nimi bylo zacházeno. Potom si ale v určitém okamžiku nejspíš uvědomila (možná ji k tomu uvědomění trochu dopomohly v herně přítomné přítelkyně), že pokud do automatu nahází všechno, nebude mít přes víkend na jídlo. Přestala hrát a v tu chvíli zbylé peníze opět změnilly svůj charakter a staly se z nich zase peníze „na domácnost“.

Specifickým (ale nikoliv úplně neobvyklým) důvodem je výpůjčka peněz na uspořádání oslavy. Většinou se v takovém případě jedná o financování poměrně významné oslavy v místní romské komunitě (křtiny, jubilejní narozeniny atp.). Uspořádání příslušné oslavy bývá poměrně důsledně dodržovaným zvykem. Její realizace (nebo naopak vynechání) má významný vliv na prestiž dotyčného jedince, resp. celé jeho rodiny. Tím se opět dostáváme k otázce hodnoty, resp. ke vztahu mezi hodnotou ekonomickou a symbolickou (srov. Graeber 2001: 2–22), kterou v tomto případě představuje právě prestiž.

Terénní poznámky:

Tyjo, toho zlata máš dneska nějak hodně, ne? To potřebuješ pučit tolik? To nevypadá, jako že to je na jídlo na víkend...

No jo, potřebujem dneska hodně. Elvíra slaví příští pondělí padesátku, musíme nakoupit plno věcí... Hele, můžeš nám pak pučit pár židlí? Děláme to u mě doma a asi jich nebudem mít dost.

Jo, něco tu najdem, ale ne že mi to povracíte po kouskách... nebo si to pak od tebe vyberu jinak.

Neboj, není to poprvý, a nikdy si nebyl škodnej. Jo, a samozřejmě počítám, že přijdeš, si zvanej, bude perkelt, řízky, salát, fůra pití...

No jo, to víš, že se stavím, takovou oslavu si nenechám ujít... Tak povídej, kolik potřebuješ?

No, tady se na to mrkni, snad to bude stačit... potřebuju tak deset, patnáct... Něco už mám nakoupený, ale potřebuju ještě koupit maso a tak...

Jo, to by šlo, máte toho spoustu, na patnáct tisíc to klidně stačí... Hele, to ale není všechno tvoje, nebo jo? Tenhle náramek znám, to sem nosí někdo jinej, ne?

Jo, to koukáš správně, pučil sem si pár věcí od Romana. Takže mi klidně můžeš pučit i víc, to je jasný, že to musíme vrátit. Příští měsíc to máš zpátky, hned jak budem brát. Roman by mě zabil, kdybych to tu nechal propadnout...

Jo, 15 vám na to klidně dám, je toho dost... ale fakt to chceš na tak dlouho? Dyť berete až někdy pětadvacátýho, to máš pomalu měsíc a půl, to docela dost zaplatíš, při takový velký částce...

No jo no, já vim. A co mám jako dělat, když teď nemám?? Víš, co by to bylo, kdyby tam nebylo co pít?? Prostě to *musím* nakoupit. A jídlo, to máš to samý... Ty prachy musím dát nějak dohromady, pak to vrátíme, dyť se neboj...

Prestiž a její potvrzení či naopak ztráta, je v daném případě mnohem cennější, než náklady, které s sebou nese půjčka, což znamená, že dotyční klidně obětují peníze, aby dostáli tomu, co se od nich očekává. Mnohdy však nejde jen o cenu samotného jídla a pití, kterého je potřeba nakoupit opravdu hodně, ale v případě, že dotyčný nemá na jeho zakoupení dost peněz a musí si na uspořádání oslavy vypůjčit, náklady se ještě významně zvýší o úroky z této půjčky. To ovšem rozhodnutí uspořádat oslavu nijak neoslabuje – jednání dotyčných lze interpretovat tak, že raději zvolí zadlužení a potom dluh dlouho splácují, než by ztratili tvář a snaželi posměšky proto, že nevědí, co se sluší. Zajištění očekávané oslavy má přímý vliv na posílení, nebo přinejmenším udržení prestiže celé rodiny, pokud by ji neuspořádala, její pověst by značně utrpěla.

Důvodem pro uzavření nové zástavní smlouvy může být také to, že dotyčný našel na některou z dříve zastavených věcí (která je nyní deponovaná v zástavně) potenciálního kupce, s nímž si předběžně domluvil vyšší cenu, než kolik si na daný předmět vypůjčil. K tomu, aby s tímto předmětem mohl svobodně nakládat, jej ale musí napřed vyplatit ze zástavy, a proto přináší do zástavy jiný předmět a uzavírá novou zástavní smlouvu. Další specifickou strategií pravidelných zákazníků zástavní je koupě nějakého zboží s předem promyšleným záměrem používat ho později *také* jako zástavu půjčky. Nejčastěji slouží tomuto účelu zlaté šperky, ale může to být i drobná spotřební elektronika jako mobilní telefon, tablet či televize.

Terénní poznámky:

Za kolik mi necháš tenhle prstýnek?

Je tam cenovka, stojí 3 200.

No to já vidím, kolik tam je, ale já se ptám, za kolik bys mi ho nechal...

Jako sleva, jo? Sleva žádná nebude, už tak to zlato máme nejlevnější všude okolo.

Když se ti to zdá moc, tak se zkus podívat jinde... Stejně nakonec zjistíš, že to u nás vychází nejlíp.

Ale jo, ceny máš docela dobrý, to já neřikám... Ale stejně bys moh něco slevit. Ten prstýnek byl dřív náš, ségra ho tu zastavila a nechala to pak propadnout... stejně to nikdo odtud nekoupí, všichni vědí, že to bylo naše zlato, takže by to beztak nemohli nosit... Kolik to má?

Váží 4,6.

Hmm, to de. Hele, slev mi něco... stejně ho tu zase za chvíli zarazíme. Kolik si na něj můžu půjčit, když ho sem dám do zastavárny?

Tak do dvou tisíc ti na tu váhu můžem pučit, když ho teda koupíš tady. Kdybys takovej podobnej přines koupenej jinde, tak dostaneš maximálně 1 800.

No vidíš, když ho zarazím, dostanu jen dvojku... hele, necháš mi ho za trojku? To je furt o tisíc víc než mi pak na něj pučíš... Trojku ti za něj dám hned, jo? Ale musíš mi ho nechat teď, dokud mam prachy, odpoledne už to třeba mít nebudu...

Hmm... No, nevim... Ale ty tady zlato někdy docela nakupuješ, tak bys nakonec nějakou tu slevu mohl dostat... Tak teda jo, že seš to ty. Tak za trojku je tvůj...

Jednorázová, příležitostná půjčka v zastavárně většinou nezpůsobuje zákazníkům žádný problém z hlediska jejího splacení, ani do budoucna nijak vážněji nenarušuje jejich rozpočet. Úplně jiná situace ale nastává v souvislosti s tím, co by se dalo označit jako permanentní dluh – a jeho koloběh. Peníze z pravidelného příjmu (ať již jsou to sociální dávky, nebo výplata mzdy) dojdou dřív, než se na účtu objeví další, a neustálé půjčování, splácení a opětovné vypůjčování připomíná vytloukání klínu klínem. Když se všechny peníze utratí, nastává *krize* a je potřeba opatřit hotovost nutnou k překlenutí období, než budou k dispozici další. Délka časového úseku, který uplyne v případě opakovaného vypůjčování od jedné návštěvy zastavárny k druhé, se liší případ od případu, obvykle se pohybuje zhruba v řádu týdnů až měsíců.

Pokud bych chtěl v závěru této kapitoly dojít k nějakému shrnutí a odpovědět na otázku, „k čemu slouží půjčka?“, mohl bych jednoduše konstatovat, že půjčka slouží k získání hotovosti. Ale protože si většina zákazníků celkem dobře uvědomuje, že půjčka v zastavárně je poměrně drahá, hraje pro ně důležitou

roli posouzení, zda je taková půjčka nezbytná. Z předestřených příkladů však vyplývá, že výklad pojmu „nezbytnost“ je do značné míry subjektivní a pro každého může nabývat zcela jiného obsahu. S tím, do jaké míry (a zda vůbec) si zákazníci uvědomují nákladnost opakovaných půjček nebo půjček na delší časové období, souvisí i otázka finanční gramotnosti. Čtenář by mohl snadno nabýt dojmu, že lidé, kteří v celkovém součtu zaplatí za opakované půjčky poměrně značné částky, vůbec neuvažují o tom, zda se jim taková půjčka „vyplatí“. A logicky by z toho mohl vyvodit, že s jejich finanční gramotností to není úplně v pořádku. Pokud ale přijmeme obecně používanou definici finanční gramotnosti jako *souboru znalostí a dovedností, které člověku umožňují porozumět financím a správně s nimi zacházet v různých životních situacích*, zjistíme, že obsah, ke kterému taková definice odkazuje, bude jiný pro jedince, který se cítí být příslušníkem „středostavovské společnosti“, a jiný pro chudého člověka, jehož příjem i majetek je zanedbatelný a který řeší otázku akutního nedostatku hotovosti. Mnohokrát jsem se během konverzace se zákazníky přesvědčil o tom, že zákazníci si dokážou velmi dobře spočítat, že (opakovanými) platbami za úrok či za prodloužení termínu splatnosti přicházejí o značnou část peněz, které by jim jinak zůstaly k dispozici, ale nevidí žádnou jinou možnost než dané podmínky akceptovat. S opakovaným vypůjčováním peněz a se způsobem života „na dluh“ souvisí fenomén, který Mappes-Niediek (2013) popisuje jako „ekonomie chudoby“, což je vlastně jakási náhrada překonaného Lewisova konceptu „kultury chudoby“ (Lewis 1966). Mappes-Niediek nabízí myšlenku, že principy šetrnosti, rozvržení výdajů, plánování a přizpůsobování výdajů příjmům jsou možné jen tam, kde ohledně příjmů platí „normální“ podmínky – tedy v prostředí, kde je normou stále zaměstnání, zaručený příjem, obvykle také účet v bance a v neposlední řadě úspory, které v případě potřeby umožní aspoň nevelké vyrovnání neočekávaného výpadku příjmu. Naopak v prostředí chudoby, kde příjmy jsou nárazové, nepravidelné a nedá se s nimi předem počítat, nemá žádné velké plánování místo a peníze jsou často utráceny velmi brzo, často impulsivně, a hlavně bez toho, aby byl při utrácení zohledněn eventuální termín dalšího příjmu (Mappes-Niediek 2013: 51–61). Přesně takové vzorce jednání je možné pozorovat v souvislosti s půjčkou v zastavárně – často se zdá, že pro některé zákazníky existuje jen nejbližší budoucnost v horizontu dní, a co bude dál, s tím si příliš starostí nedělají. Takový závěr ostatně potvrzují výsledky, ke kterým dospěli při svém výzkumu i někteří další badatelé (srov. např. Hrustič 2016: 42).

Závěr

Na základě terénního výzkumu zastavárny v malém severočeském městě jsem dospěl k přesvědčení, že ke vzniku a reprodukci určitých vzorců jednání nemusí docházet jen v sociálně vyloučených lokalitách někde na periferii, ale i mezi ekonomicky znevýhodněnými obyvateli běžného maloměsta. Z důvodu nemožnosti získat potřebné finanční prostředky z jiných zdrojů řeší mnozí jejich nedostatek pomocí půjček v zastavárně. Různé skupiny aktérů se ale k půjčce v zastavárně vztahují rozličným způsobem a z toho pak vyplývají i různé strategie, jak se s takto vzniklým dluhem vyrovnat – někteří si půjčují jen příležitostně a půjčka je pro ně jen jednorázová „nepříjemnost“, související s náhlým nedostatkem peněz, za kterým je mnohdy nějaká nepředvídaná událost. Takoví se obvykle snaží svého dluhu co nejdříve zbavit a nadále se pokud možno obejít bez dalšího vypůjčování, i když není žádná záruka, že se jim to vždy podaří. Jiní se ale kvůli opakovaným půjčkám pomalu propadají do stavu „permanentního“ zadlužení, které se po určité době již téměř nedá překonat pomocí prostředků, jež jsou v dané situaci dostupné (srov. Mareš 2000: 291–292). Nedostatek peněz se pro ně stává všední zkušeností a opakované vypůjčování existenční nutností. Mnozí z nich se proto časem dostávají do bludného kruhu úvěrů a splátek, který obvykle nedokážou vlastními silami prorazit. Pokud se jejich tíživá finanční situace nezlepší (například tím, že získají stálé zaměstnání s pravidelným příjmem), někteří z nich se po čase vzdají naděje a rezignují. S danými životními podmínkami se „smíří“, dluh zakomponují do svého života a naučí se s ním žít. Půjčka se pro ně stává běžným způsobem, jak se vyrovnat s každodenním nedostatkem, a dluh potom něčím, co jsou přinuceni akceptovat jako běžnou součást svého života.

Veřejný diskurs často spojuje koncept života „z ruky do huby“ se skupinami, které nálepkuje jako asociální, nepřizpůsobivé, případně „parazitující na společnosti“. Nezřídká dokonce podezírá její příslušníky z nejrůznějších poloilegálních, případně nelegálních praktik (Mareš 1999: 55–58). Ignorování, nebo dokonce ostentativní opovrhování ze strany majority pak může dotyčným ztěžovat přístup k nejrůznějším sociálním službám a následkem často bývá ohrožení sociálním vyloučením. K typickým představitelům těchto vrstev patří bezdomovci, závislí narkomani, mnohdy i dlouhodobě nezaměstnaní atd. Jejich společnou charakteristikou bývá to, že obvykle disponují velmi omezenými finančními prostředky, a proto právě oni bývají častými klienty zastavárny. Jak ale provedený výzkum napovídá, stále častěji se v podobném postavení ocitají

i lidé, kteří jsou sice zaměstnaní, ale pobírají plat blízký minimální mzdě. A také Romové – tedy aspoň ta jejich část, která je pro majoritu „viditelná“, především v souvislosti s chudobou a závislostí na sociálních dávkách. Díky svému ekonomickému handicapu se potom ocitají více či méně na okraji společnosti a mnozí z nich si pak v souvislosti s materiálním nedostatkem osvojují určité vzorce jednání, které vlastně představují adaptační mechanismy na nepříznivé životní podmínky. Domnívám se, že právě adaptace na chudobu, která může být do větší či menší míry doprovázena sociální exkluzí,³³ je potom jednou z hlavních příčin postupného osvojení stereotypů a vzorců jednání, které majorita (obvykle mylně) pokládá za „typický životní styl“ nejen sociálně vyloučených, ale i lidí chudých nebo ohrožených chudobou. Ve skutečnosti však výsledky terénního výzkumu napovídají, že je tomu právě naopak – chudí ani sociálně vyloučení nemají svůj typický životní styl, který by se (podobně jako kultura) mohl přenášet z generace na generaci. Spíš se dá hovořit o tom, že „životní styl má je“, protože mohou jen velmi těžko uniknout z podmínek, které jejich život přímo či nepřímo ovlivňují.³⁴

Jak jsem již zmínil, zákazníci zastavárny obvykle na bankovní půjčku nedosáhnou, protože základní podmínka – pravidelný příjem v určité výši – je pro ně často nesplnitelná. Také další podmínce, jíž je čistý rejstřík v registru dlužníků, by mnozí nevyhověli. Ale vzhledem k tomu, že téměř každý, kdo potřebuje půjčit, obvykle vlastní nebo si dokáže opatřit (například vypůjčit) nějaký předmět, který může sloužit jako zástava půjčky, považují v daných podmínkách půjčku v zastavárně za jeden z mála dostupných způsobů, jak získat potřebnou hotovost. Půjčují si tedy tam a v dohodnutém termínu přicházejí půjčku splatit, případně někteří využijí možnosti za poplatek prodloužit termín splatnosti. Ovšem když vyrovnají svůj dluh v zastavárně a zaplatí další nutné poplatky (spojené především s bydlením), většinou jim mnoho peněz nezbyde. Často je to méně, než objektivně potřebují k pokrytí svých životních nákladů, a proto se obvykle za pár dní objeví v zastavárně znovu – s dalším požadavkem na vypůjčení hotovosti. A celý cyklus se opakuje. Sotva je dluh splacen, vzápětí je znovu obnoven, většinou v původní výši, se stejným zastaveným předmětem

³³ Více k souvislostem chudoby a sociální exkluze srov. např. Mareš 2000: 289n.

³⁴ Takový popis může evokovat myšlenku, že *všichni* chudí nebo sociálně vyloučení jsou nevinno obětí souhry nepříznivých okolností. I když nijak nepodceňuji význam strukturálních příčin, je nabitelné, že určitou část této skupiny tvoří i ti, kteří do značné míry odpovídají za svou situaci sami – mezi časté příčiny chudoby patří především nízká kvalifikace, odmítání práce či neschopnost si práci udržet, užívání drog nebo případně i kriminální minulost, která často omezuje možnost získat zaměstnání.

a s podobným úrokem. Otázka, kterou jsem si mnohokrát položil – a vlastně na ni zatím nedostal uspokojivou odpověď – není jen to, z jakých zdrojů získají zákazníci peníze na poplatek (úrok) za tuto půjčku, ale především otázka další, která s tou předchozí souvisí: vždycky mě zajímalo, jaký smysl pro ně má taková půjčka, která se (z mého pohledu) jeví jako svým způsobem trvalá. Jediný efekt, který podle mého soudu z takové permanentně obnovované půjčky vyplývá, je nutnost opakovaně nést břímě úroků, které jsou s každou další půjčkou spojené. Vysvětlení, kterého se mi vždy při příležitostných dotazech od zákazníků obvykle dostává, je takové, že to „prostě jinak nejde“. Mnohokrát jsem se během rozhovorů se zákazníky přesvědčil, že většina z nich si dokáže spočítat, že taková půjčka přijde poměrně draho, a podle vlastních výpovědí si velmi dobře uvědomují, že to jsou vlastně zbytečně vyhozené peníze, ale přesto přijdou příště znovu – hotovost prostě nutně potřebují a jiné možnosti, jak ji „právě teď“ získat, považují za příliš složité nebo nedostupné.

Nakonec bych krátce shrnul, k jakým závěrům jsem na základě shromážděných poznatků dospěl. Myslím, že se podařilo ukázat, že hodnota zástavy jako klíčového faktoru pro stanovení částky, kterou je možné nabídnout žadateli o půjčku, se nemusí odvozovat jen z toho, za kolik se daný předmět může prodat v případě nevrácení půjčky, ale bere v potaz i další skutečnosti. Neobsahuje tedy jen ekonomickou, ale i symbolickou rovinu, která do značné míry vychází z kvality vztahu mezi účastníky transakce. Dále se domnívám, že z interakcí, které jsem pozoroval při projednávání obchodních transakcí v bazaru-zastavárně a popsal je v textu, je možné vyčíst, jak odlišný smysl a význam přisuzují těmto transakcím různé skupiny zákazníků, kteří zastavárnu využívají. Mezi zákazníky, kteří ji navštěvují opakovaně a relativně často³⁵ za účelem vypůjčení peněz, a těmi, kteří si přicházejí půjčit výjimečně nebo chtějí něco koupit (případně prodat), se dá pozorovat významný rozdíl v tom, jak *zastavárnu* vnímají a jak k ní přistupují: pro příležitostné zákazníky nepředstavuje zastavárna podnik, bez něž by se nemohli obejít a který by nemohli případně nahradit nějakým jiným obchodem podobného charakteru (například bleším trhem, sběratelskou burzou nebo burzou starožitností, secondhandem a dalšími). Pro chudé, přicházející opakovaně – a téměř výhradně kvůli vypůjčení hotovosti, však bazar-zastavárna (příčemž tento podnik obvykle vnímají redukovane jen jako *zastavárnu*) představuje instituci, kterou v jistém smyslu pevně zakomponovali do svého

³⁵ Abych nějak blíže specifikoval pojem „často“, používám ho v této větě pro situaci, kdy zákazníci navštěvují zastavárnu za účelem vypůjčky nejméně jednou za dva měsíce.

života a jsou na ní do značné míry existenčně závislí. Je to něco, co v jejich očích představuje možnost a naději. Když nepřijdou včas sociální dávky nebo výplata mzdy, když se zničehonic vynoří nutnost nějaké neodkladné platby nebo když prostě doma jenom náhle dojdou peníze, řeší takovou situaci obvykle tak, že se „jde do zastavárny“. Tam se vždycky dá nějaká hotovost sehnat a problém je – aspoň na čas – odsunut někam do neurčité budoucnosti.³⁶ Někteří opakovaně přicházející zákazníci vnímají zastavárnu téměř jako dobročinný podnik:

Terénní poznámky:

Ještě že tu ta vaše zastavárna je. To já nevím, co bysme dělali, kdybyste tu nebyli... Kdo by nám pučil? Kam bysme šli?

Michael Rádl absolvoval v roce 2014 studium obecné antropologie na Fakultě humanitních studií UK a v současné době je studentem doktorského programu tamtéž. V popředí jeho badatelského zájmu je ekonomická antropologie, zaměřuje se především na oblast neformální a okrajové ekonomiky a na souvislosti tohoto ekonomického odvětví s marginalizací. Kontakt: Radl.Michael@seznam.cz

Použité prameny a literatura

- Anderson, Leon. 2006. „Analytic Autoethnography.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 35, 2006, 4: 373–395.
- Bhutta, Neil – Goldin, Jacob – Homonoff, Tatiana. 2016. „Consumer Borrowing after Payday Loan Bans.“ *Journal of Law and Economics* 59, 2016, 1: 225–259.
- Carter, Suzan Payne. 2015. „Payday Loan and Pawnshop Usage. The Impact of Allowing Payday Loan Rollovers.“ *Journal of Consumer Affairs* 49, 2015, 2: 436–456.
- Caskey, John P. 1994. *Fringe Banking. Check-Cashing Outlets, Pawnshops, and the Poor*. New York: R. Sage.
- Česká justice. 2017. Dostupné z <http://www.ceska-justice.cz/2017/04/mapa-exekuci-ukazuje-jsou-lide-nejvice-predluzeni/> [cit. 2017-10-12].
- ČNB. 2017. „Celkové zadlužení domácností.“ Dostupné z https://www.cnb.cz/cnb/STAT.ARADY_PKG.hlavni_ukazatele?p_iframe=0&p_lang=CS. [cit. 2017-10-11].
- ČSÚ. 2011. „Výsledky SLDB 2011.“ Dostupné z https://www.czso.cz/csu/sldb/d_vysledky_sldb_2011. [cit. 2017-09-10].

³⁶ I když zástavní půjčka patří (v kontextu této práce) k nejobvyklejším a nejvíce využívaným způsobům, jak si opatřit potřebnou hotovost, často jsou i některé další způsoby, jako např. prodej drobných věcí v domácnosti nebo věcí nalezených v kontejnerech, odložených či získaných vzájemným obchodováním nebo jiným podobným způsobem.

- ČSÚ. 2013. „Domácnosti v ČR: příjmy, spotřeba, úspory a dluhy.“ Dostupné z <https://www.czso.cz/csu/czso/cr/domacnosti-v-cr-prijmy-spotreba-uspory-a-dluhy-v-letech-1993-az-2012-n-3m4b4c9311>. [cit. 2017-10-11].
- ČSÚ. 2017. „Podíl nezaměstnaných osob v ČR a krajích, 2005-2016.“ Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/cr_od_roku_1989_podil_nezamestnanych. [cit. 2017-09-10].
- EKCR. 2017. „Tisková zpráva exekutorské komory.“ Dostupné z <http://www.ekcr.cz/1/aktuality-pro-media/2289-tiskova-zprava-ctyri-a-vice-exekuci-ma-jiz-413-tisic-obcanu-ceske-republiky-v-roce-2016-klesl-pocet-nove-narizenych-exekuci-narostl-vsak-celkovy-pocet-bezicich-pripadu?w> [cit. 2017-10-12].
- Ellis, Carolyn – Adams, Tony E. – Bochner, Arthur P. 2011. „Autoethnography. An Overview.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 12, 2011, 1. Dostupné z <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1589>. [cit. 2016-12-08].
- Geertz, Clifford. 1978. „The Bazaar Economy. Information and Search in Peasant Marketing.“ *American Economic Review* 68, 1978, 2: 28–32.
- Goffman, Erving. 1999. *Všichni hrajeme divadlo. Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Graeber, David. 2001. *Toward an Anthropological Theory of Value. The False Coin of Our Own Dreams*. New York: Palgrave.
- Graeber, David. 2011. *Debt. The first 5,000 years*. Brooklyn: Melville House.
- Gregson, Nicky – Crang, Mike – Laws, Jennifer – Fleetwood, Tamlynn. 2013. „Moving Up the Waste Hierarchy. Car Boot Sales, Reuse Exchange and the Challenges of Consumer Culture to Waste Prevention.“ *Resources, Conservation and Recycling* 77, 2013: 97–107.
- Gregson, Nicky – Crewe, Louise. 1996. „The Bargain, the Knowledge, and the Spectacle. Making Sense of Consumption in the Space of the Car Boot Sale.“ *Environment and Planning, D: Society and Space*, 1996/D 15: 87–112.
- Gregson, Nicky – Crewe, Louise. 1997. „Performance and Possession. Rethinking the Act of Purchase in the Light of the Car Boot Sale.“ *Journal of Material Culture* 2, 1997, 2: 241–263.
- Gregson, Nicky – Crewe, Louise. 2003. *Second-Hand Cultures*. Oxford: Berg.
- Horáček, Michal. 2012. *Habitus hazardního hráče. Etnografická rekonstrukce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Hrustič, Tomáš. 2016. „Usury among the Slovak Roma. Notes on Relations between Lenders and Borrowers in a Segregated Taboris.“ Pp. 31–48 in Nicol Brazzabeni – Manuela I. Pereira da Cunha – Martin Fotta. 2016. *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York: Berghahn.
- Kubrin, Charis E. – Hipp, John R. 2016. „Do Fringe Banks Create Fringe Neighborhoods? Examining the Spatial Relationship between Fringe Banking and Neighborhood Crime Rates.“ *Justice Quarterly* 33, 2016, 5: 755–784. Dostupné z <http://dx.doi.org/10.1080/07418825.2014.959036>. [cit. 2016-06-12].
- Lewis, Oscar. 1966. *The Culture of Poverty*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Mappes-Niediek, Norbert. 2013. *Chudáci Romové, zlí Cikáni. Co je pravdy na našich předsudcích*. Brno: Host.

- Mareš, Petr. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mareš, Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* 36, 2000, 3: 285–297.
- Rádl, Michael. 2014. *Bazar a zastavárna: etnografie na rozhraní formální a neformální ekonomie*. Rkp. diplomové práce obhájené na FHS UK v Praze.
- Reed-Danahay, Deborah E. (ed.) 1997. *Auto/ethnography. Rewriting the Self and the Social*. Oxford: Berg.
- Rheinheimer, Martin. 2003. *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450–1850*. Praha: Vyšehrad.

SOCIÁLNÍ POZICE ROMSKÉHO ŽÁKA V PRESTIŽNÍ ZÁKLADNÍ ŠKOLE

Radek Vorlíček

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

The Social Position of Roma Pupils at Prestige Elementary School

Abstract: This article focuses on the social position of Roma pupils at Prestige Elementary School, whose pupil population is predominantly homogeneous in terms of ethnicity and class. Special attention is paid to the boundary constructions within the groups of children. Drawn from an ethnographic study, data shows that in the school classroom, there is a strong feeling of dislike among the pupils of different ethnic groups. In addition, the article implicitly points out the factors that influence the ethnic and membership identity of Roma pupils within the particular context of Prestige School. To some degree, the text also offers new insight into the limits of the school success of Roma children.

Keywords: educational settings; Roma pupils; social exclusion; social distance; bullying; identity; stereotype

V této studii zkoumám dynamiku marginality a dominance v základní škole a věnuji se oblasti, která byla až dosud výzkumně jen málo vytěžená: interakcionistickému pohledu na sociální dynamiku začleňování romských žáků přímo ve školní třídě.¹ Snažím se zejména zaznamenávat a analyzovat kontext, v němž probíhá inkluze a exkluze těch, kdo jsou vnímáni jako nositelé jiné než

¹ Interakcionismem rozumím výzkumnou perspektivu vycházející z goffmanovské tradice (Goffman 2003, 1999, 1969); interakcionismus uceleně představují např. Atkinson – Housley (2003), analýzy a úvahy Ervinga Goffmana Tom Burns (1992).

dominantní identity, ať už má povahu spíše etnickou, nebo sociálně třídní. Z hlediska sociálních vztahů kladu důraz na aspekty kamarádství, koexistence, koheze, kooperace a jejich protiklady.

Terénní výzkum probíhal v Základní škole Magdaleny Dobromily Rettigové, která se nachází v Trnovníku ve východních Čechách a kterou navštěvuje téměř 700 žáků.² Škola má velmi dobrou pověst. V obecném povědomí je považována za jednu z nejprestižnějších škol ve městě a o školu je mezi rodiči obrovský zájem. To se projevuje každý rok při zápisu dětí do školy. Prestiž školy spočívá v tom, že dokáže dobře připravit žáky na jejich další vzdělávací dráhu. Z dostupných informací vyplývá, že 44 % žáků z devátého ročníku směřuje na gymnázium, 36 % na střední školy, 14 % na učňovské obory a 4 % skončí se základním vzděláním. Škola je také sportovně profilovaná a dosahuje vynikajících úspěchů, a to až na celostátní úrovni. Navíc je i bezbariérová a má velmi dobré podmínky pro vzdělávání zdravotně postižených.³

Kontext výzkumu

Výzkum v Základní škole Magdaleny Dobromily Rettigové byl svým způsobem ojedinělý. Do velké míry probíhal z toho důvodu, že jsem chtěl nastínit situaci romského žáka Aleše, který dlouhá léta žil se svojí rodinou v sociálně vyloučené lokalitě v Trnovníku. Aleš pravidelně navštěvoval Občanské sdružení Azalka, kde jsme se poznali.⁴ Jako dobrovolník, stážista a lektor vzdělávacích a volnočasových aktivit jsem dva roky působil v tomto občanském sdružení a Aleše jsem považoval za jednoho z neaktivnějších a nejbystřejších žáků, které jsem doučoval. Zprvu se do školy těšil a jeho vnitřní motivace k učení byla vysoká. S lektory se doučoval dvakrát až třikrát týdně. Na doučování chodil dobrovolně, nikdo ho nemusel přemlouvat ani nutit. Uvědomoval si, že doučování má smysl.⁵ V nízkoprahovém klubu jsem později skončil a Aleše jsem více než tři roky neviděl. Potkali jsme se znovu až v Základní škole Magdaleny Dobromily Rettigové. Podle učitelů se Aleš vůbec nesnaží. Nepřipravuje se na výuku, neplní domácí úkoly, jeho vnitřní motivace k učení je slabá. Rodiče chtěli, aby Aleš přestoupil do Speciální školy v Trnovníku, kam chodí jeho starší bratr.

² Názvy jsou fiktivní – bude zdůvodněno dále.

³ Podle ředitelky školu navštěvuje velká část dětí z bohatých rodin.

⁴ Blíže o Občanském sdružení Azalka Vorlíček 2016a, 2017d.

⁵ Domnívám se, že doučování mělo pozitivní dopad na Alešovy školní výsledky.

Pedagogicko-psychologická poradna přeřazení nedoporučila, protože Aleš dopadl v testech inteligence velice dobře. Prozatím zůstává v Základní škole Magdaleny Dobromily Rettigové. Jeho rodiče však stále uvažují o přestupu na jinou základní školu.

Na konci mého působení v nízkoprahovém klubu jsem s Alešem uskutečnil čtyřicetiminutový nestrukturovaný rozhovor, který jsem si nahrál na diktafon. Náš přátelský vztah a dostatek vzájemné důvěry způsobil, že mi Aleš sdělil důvěrnější informace, které by pravděpodobně cizímu výzkumníkovi neřekl. Z rozhovoru vyplynulo, že čelí poměrně těžké situaci ve své třídě. Stal se terčem posměšků spolužáků kvůli své etnické odlišnosti. Prozradil mi, jak nedávno například zareagoval, když se mu posmíval jeho spolužák:

Jeden kluk mě pořád buzeroval. A někdy, když mě někdo buzeruje, tak prostě ho nechci mlátit, ale prostě když už to je fest, když už je to k nevydržení, tak už ho musím praštit (chvilí pauza). Dal jsem mu proto pěstí. Jenže pak už se prostě celá třída proti mně spikla (rozhovor s Alešem v době, kdy navštěvoval třetí třídu, 26. května 2012).

Aleš se mi svěřil, že mu bylo moc líto, co se stalo, a celá situace ho velmi mrzela. Bylo evidentní, že spolužáka praštit nechtěl. Jenom už prostě neustál urážky, kterými musel procházet téměř každý den.

Před pár lety jsem nedokázal komplexně posoudit pozici Aleše v základní škole. Neznal jsem pohled učitelky a spolužáků, v minulosti jsem nerealizoval žádný výzkum v jeho škole. Možnost se mi naskytla až nyní po třech letech od doby, co jsem s Alešem uskutečnil výše uvedený rozhovor.

Metodologie

Výzkum v Základní škole Magdaleny Dobromily Rettigové byl součástí dlouhodobého a širšího výzkumného projektu, který byl realizován v rámci disertační práce (Vorlíček 2016b; 2017 a, b, c). Disertační práce se zabývá sociální dynamikou a interetnickými vztahy ve školním prostředí. V rámci doktorského studia jsem navštívil dvanáct základních škol v různých českých a slovenských regionech. Terénní výzkum dohromady probíhal deset měsíců. Byl kvalitativního typu, opíral se o metodu polozúčastněného pozorování a z teoreticko-metodologického hlediska byl ukotven v antropologii vzdělávání (např. Spindler 2000, 1963, 1974; Hymes 1980; Mead 1972; Levinson – Pollock 2011).

Během výzkumu jsem se maximálně snažil dodržovat standardy ochrany osobnosti těch, s nimiž jsem v terénu spolupracoval (informovanost, anonymita, zodpovědnost, otevřenost, upřímnost, poctivost, důvěryhodnost získaných informací, ochrana důvěrné komunikace, dodržení závazků, nezneužití výsledků). Název školy a lokality je přejmenován. Identita dětí i učitelů byla chráněna během výzkumu i po jeho skončení. Domnívám se, že z důvodu zvýšené ochrany identity školy nemohu otevřeně přiznat všechna specifika školy a lokality. Pro jistotu dokonce některé (méně podstatné) detaily záměrně pozměňuji natolik, aby školu a lokalitu téměř nebylo možné odhalit. Číním to z přesvědčení, že v našem rozhodování o podobě textu musí být upřednostněna etika výzkumu, zejména dodržení závazků vůči účastníkům výzkumu.⁶

Vnímání výzkumníka ve školním prostoru

Úspěch etnografického výzkumu je z velké části determinován schopností navázat dobrý vztah (*raport*) s účastníky výzkumu (Sluka 2012).⁷ Z hlediska mého výzkumu bylo důležité vybudovat si důvěru u ředitele základní školy (*gatekeeper to the organization*) i pedagogického sboru – obzvláště u učitelů těch školních tříd, kde jsem uskutečňoval výzkum (třídní učitel by v tomto ohledu mohl být vnímán jako *gatekeeper to the pupils*). V kontextu mého výzkumu nebylo možné navázat důvěryhodný a přátelský vztah s žáky školních tříd. Zvolená metodologie výzkumu, časové podmínky, věkový rozdíl mezi mnou a žáky i institucionální rámec škol to částečně blokovaly a znemožňovaly.

Nejsem učitel a ani jsem se jím nestal. Nerealizoval jsem výzkum z pozice pedagoga. Nestrávil jsem v žádné škole dostatečně dlouhou dobu na to, aby mě žáci vnímali jako „insidera“. Přes veškerou snahu zapadnout a „být jedním z nich“ jsem byl vnímán jako „outsider“ a velká část žáků se ke mně chovala jednak odtažitě, jednak mi projevovala jakousi přehnanou úctu, která sama o sobě vytvářela komunikační bariéru.

Jak žáci a učitelé nahlíží na výzkumníka ve školním prostředí? Podle Sary Delamontové ho vnímají jako povaleče či jako někoho, kdo se potlouká bez cíle. „One recurrent fading of ethnographic research in educational settings is that, to the pupils and the teachers, we investigators look like *flâneurs*. We hang around watching. We are not working, we have no schedule, we are floaters

⁶ Stejný přístup jsem uplatňoval i při výzkumu jiných základních škol, např. Vorlíček 2016b.

⁷ Podle Petera Gavory *raport* znamená navázání přátelského vztahu a vytvoření otevřené atmosféry (Gavora 2000: 110).

on the surface of the busy institution. Our ethnographic presence is endlessly puzzling to the actors“ (Delamont 2014: 46).

Podle mého názoru nahlížení na výzkumníka závisí na kontextu a jen velice těžko se zobecňuje. Učitelé a žáci mě vnímali různě. Někteří žáci ve mně viděli učitele, jiní studenta nebo dokonce „přerostlého žáka“ (pojem jednoho žáka). Oproti tomu učitelé ve mně často spatřovali jak nadšeného výzkumníka, který se zajímá o jejich problémy a školní svět, tak otravu, který je zdržuje od práce (někteří mě také vnímali jako kolegu a jiní mě přirovnávali k inspektorům ze školní inspekce). Občas se mi dokonce stávalo, že někteří učitelé využívali mé přítomnosti a dívali se na mě jako na nástroj, který slouží k usměrňování žáků:

Učitelka se pomalu zvedá ze své lavice a přistoupí k Borisovi, který o vyučovací hodině neustále vyrušuje (ve třídě nastalo hrobové ticho, protože všichni žáci vycítili, že je učitelka velice našťvaná). Podívá se na Borise velice přísným pohledem a položí mu následující otázku: „Pověz, víš ty vůbec, co je to dobré chování? Předvádíš se?“ Chlapec neodpovídá. Učitelka se na něj chvíli dívá a potom ukáže na mě a dodá: „Sebere tě jako exemplář do jeho školy a bude tě vystavovat jako zlého žáka.“ (záznam z pozorování).

Teoreticko-metodologické diskuze ve výzkumu vzdělávání

V průběhu svého výzkumu, psaní článku a procesu „etnografování“ (Stöckelová – Abu Ghosh 2013: 7) jsem narážel na různé teoreticko-metodologické překážky a výzvy.⁸ Při zapisování terénních pozemek i v průběhu psaní disertační práce vystávala teoreticko-empirická překážka, související s volbou mezi perspektivou individuálního aktéra (egocentrismus) a perspektivou skupinovou (socio-centrismus). V některých případech mohu paušalizovat a hovořit o sociálních skupinách místo o konkrétním jednotlivci. Ale funguje to i obráceně: může mi unikat role skupiny, zaměřím-li se na jedince.⁹ Mohu také vyzdvihovat roli jedné skupiny a opomíjet roli druhé skupiny, vzhledem k tomu, že každý žák je většinou členem několika skupin zároveň (školní třídy, chlapeckého kolektivu, vybrané skupiny apod.).¹⁰

⁸ Tereza Stöckelová a Yasar Abu Ghosh vymezují etnografování jako „kreativní proces, ve kterém se prolíná vytváření dat, teoretizace, reflexivita, různé způsoby psaní stejně jako sociální vztahy v terénu i epistémické komunity“ (Stöckelová – Abu Ghosh 2013: 7).

⁹ Rovněž například Brubaker (2006) nabízí zamyšlení nad tím, jak píšeme o skupinách (konkrétně nám umožňuje představit si etnicitu bez etnických skupin).

¹⁰ Obecně v sociální antropologii se diskutuje o čtyřech hlavních tenzích, které popsali Hammersley

V průběhu psaní jsem si uvědomoval riziko bipolárně stylizovaného textu vyplývající z černobílého pohledu na svět. Výsledný text by neměl působit tak, aby implicitně vsugerovával čtenáři černobílé rozdělení žáků na „Romy a Neromy“. Černobílé rozdělení je také spjato rizikem, že antropolog či jakýkoliv jiný vědec se může nevědomky přiklonit na jednu nebo druhou stranu. Jedná se o problém stranění, jehož výsledkem potom může být např. nařknutí, že výzkumník ve své práci obhajuje pouze Romy. Nechci se stavět do role obhájce jakékoliv sociální či etnické skupiny. Mým cílem byl pokus o takovou analýzu situací, která co nejvíce odpovídá sociokulturní realitě. Na druhou stranu tento cíl může být zpochybněn, a to mnohdy i nevědomky následkem naší (nereflektované) zainteresovanosti.

Z hlediska teoreticko-metodologických překážek jsem rovněž váhal, zda se mám souběžně zajímat o synchronní i diachronní perspektivu, anebo se soustředit spíše na synchronní perspektivu a opomíjet diachronní. Jedná se o velmi důležitou volbu, vzhledem k tomu, že se na základní škole vztahy vyvíjejí a mění, obzvláště po časové ose s postupem žáka do dalších ročníků.

Interakční dynamika šesté třídy

Šestou třídu navštěvuje 22 žáků – 16 chlapců a 6 dívek. Je mezi nimi již zmíněný Aleš, který je podle ředitelky jediným romským žákem v této základní škole. Aleš tráví přestávky často zcela o samotě. Buď ve své lavici, nebo na chodbě. Podle třídní učitelky se neúčastní školních akcí a výletů, které stmelují kolektiv. Aleš je oproti spolužákům o jeden rok starší, protože propadl v první třídě kvůli psaní. Třídní učitelka, která ho učila v době, kdy opakoval první třídu, tento krok nemohla pochopit: „Normálně se nikdo nenechává propadnout jenom kvůli špatnému psaní“ (Alešova třídní učitelka z prvního stupně).¹¹

Mezi šestnácti chlapci je také Kristián, který má hyperaktivitu s poruchou pozornosti (ADHD) a další diagnózy. Věnuje se mu asistent pedagoga,

a Atkinson (Hammersley – Atkinson 2007: 230–235): „Getting the view from insider and from outsider, the particular versus the general, process versus structure, discovery versus construction.“

¹¹ Obecně je možné říci, že opakování ročníku je pro společnost prokazatelně nevýhodné jak ze sociálního, tak z ekonomického hlediska. Je to jeden z faktorů, který přispívá k nestabilitě a který narušuje soudržnost české společnosti. Opakování ročníku znamená, že žák vyjde základní školu bez řádného ukončení základního vzdělání a jeho šance na pokračování ve studiu jsou díky tomu výrazně menší. Stejně tak pracovní trh je těmito lidem v podstatě uzavřen. Výzkumy potvrzují, že osoby bez řádně ukončeného základního vzdělání mají jen omezené vyhlídky na slušné zaměstnání. Většinou hledají práci jen velmi obtížně a obvykle končí na sociálních dávkách.

má individuální vzdělávací plán a je integrován do školní třídy. Kristián odmlouvá učitelům, často vyrušuje, je drzý, vulgární a občas píská a hlasitě křičí. Na prvním vzdělávacím stupni často vykřikoval protiromská hesla typu: „Romové jsou nuly“. Podle jeho třídní učitelky z prvního stupně měl protiromské nadávky převzaté od rodičů, kteří v tomto směru byli dost radikální. Kristiánův otec měl v mládí blízko k fašistickým hnutím. Z jednoho z možných úhlů pohledu lze Kristiánovo jednání interpretovat jako jeho střet s Alešem o to, kdo bude zastávat nejnižší místo v sociální stratifikaci školní třídy. Kristián svým jednáním poštvává spolužáky proti Alešovi a tím se snaží dostat v hierarchickém žebříčku před Aleše.

Následuje záznam z vyučovací hodiny matematiky, výtvarné výchovy, českého jazyka, výchovy ke zdraví a tělesné výchovy. Není to detailní popis, ale spíše průřez situací, které se v interakci neustále opakují. Pomocí těchto příkladů ukážu, jaké postavení Aleš zaujímá v uvedené základní škole.

V příkladech a následné analýze se budu opírat o koncept sociální distance. Tento koncept chápu jako interakční přístup, který zkoumá blízkost v interakcích a který mapuje to, co posiluje a redukuje rozdíly v sociální vzdálenosti mezi jednotlivými žáky.¹² Vycházím přitom výhradně z pozorování a z goffmanovské tradice (Goffman 2003, 1999, 1983, 1981, 1969), nikoliv z Bogardusovy škály sociální distance (Bogardus 1925, 1933, 1959).¹³

Z hlediska analýzy sociálních interakcí ve školním prostředí si uvědomuji, že sociální vzdálenost může být malá, anebo velká, a že se může odehrávat jak v rovině vertikální, tak v horizontální. Rovněž si uvědomuji další dva základní předpoklady, které přejímá Šafr ze Steinbachové (Šafr 2008: 12): za první, sociální vzdálenost (někdy označovaná též jako mentální) se často prolíná a koreluje se vzdáleností fyzickou (geografická distance); za druhé, sociální vzdálenost může existovat navzdory malé fyzické vzdálenosti.

Matematika

Školní den začíná matematikou. Aleš přichází do učebny těsně před zvoněním. Podle zasedacího pořádku sedí ve druhé lavici u dveří. Po zapsání do třídní knihy učitelka zadává dětem příklad z geometrie a žáci si ho mají zapsat do pracovního sešitu. Aleš přeslechl zadání a nahlas zvolá:

¹² Relaxační a interakční přístup či sociálně-distanční-interakční přístupy uceleně představuje Jiří Šafr (2008).

¹³ S koncepty a typy sociálních distancí nás blíže seznamuje taktéž Šafr (2008: 12–45).

Aleš: Co si tam máme napsat?

Kristián: Že je Aleš imbecil (smích).

Učitelka: Kristiáne, buď ticho a sedni si pořádně!

Aleš: Omlátím o tebe lavici.

Učitelka: Nebuď drzý, Aleši, a zapiš si do sešitu zadání na straně 48, cvičení tři. (záznam z pozorování, šestá třída, matematika, 5. 5. 2015)

V průběhu vyučovací hodiny se Aleš při vypracovávání úkolu obrací na spolužáka, který sedí v sousední lavici:

Aleš: Viktor, máš gumu?

Viktor: Mám.

Aleš: Půjčíš mi ji?

(Viktor na jeho žádost nereaguje a dál sestruje přímky a těžnice v rovnoramenném trojúhelníku.)

Po necelých dvou minutách:

Aleš: Hej, půjčíš mi ji, prosím tě?

(Viktor se letmo podívá do penálu.)

Viktor: Já jsem ji někde nechal. Nemám. (Z jeho reakce se dá vyčíst, že gumu má, jenom mu ji nechce půjčit.)

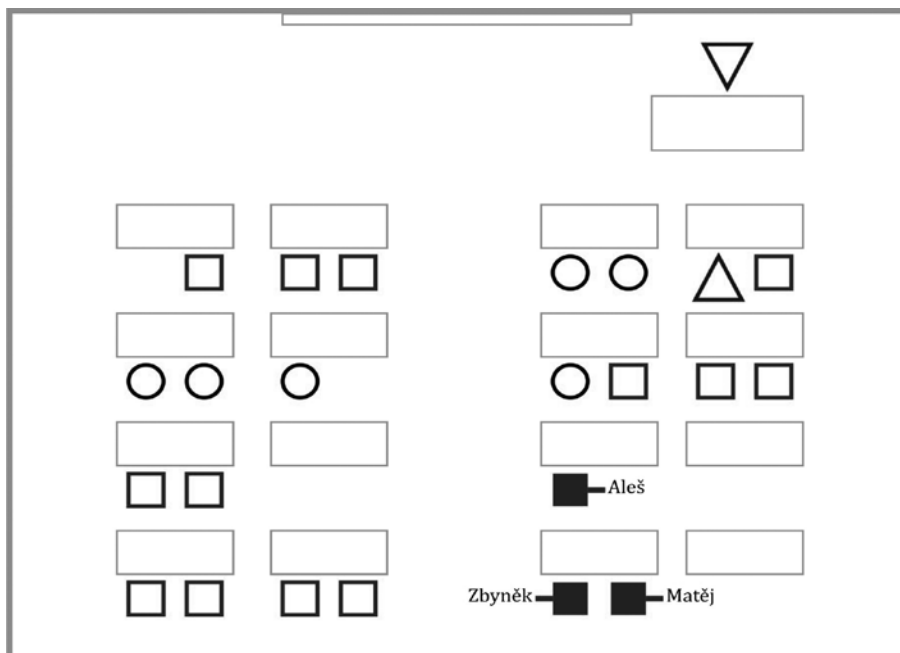
Na konci vyučovací hodiny se Viktor spletl při vypracování úkolu, sáhl do penálu, vytáhl gumu a gumoval si to, co nakreslil špatně.

(záznam z pozorování, šestá třída, matematika, 5. 5. 2015)

Výtvarná výchova

Oproti jiným vyučovacím předmětům bývá výtvarná hodina uvolněnější. Toleruje se větší míra hluku, žáci si mohou povídat, občas si pustí dokonce hudbu. Nemusí striktně sedět na svých místech. Opouštějí svá místa bez dovolení, protože často chodí diskutovat s učitelkou i se svými spolužáky o kresbě. Občas chodí i pro papíry a pro vodu na umývání barev k umyvadlu. Hluk, který při takovém přemisťování vzniká, přehluší i hovory, které mezi sebou žáci vedou. Proto ani učitelka nemůže slyšet diskuzi ze zadních lavic mezi Alešem a jeho dvěma spolužáky.

Během výtvarné výchovy mají žáci suplování, protože jejich učitelka je nemocná. Žáci si mohou sednout podle svého uvážení. Aleš sedí sám ve třetí předposlední lavici zhruba uprostřed učebny. Za ním ve čtvrté lavici sedí Zbyněk s Matějem, kteří zasypávají Aleše kritickými poznámkami (viz obrázek 1 Zasedací pořádek výtvarné výchovy). Já mohu pozorovat dění přímo z první ruky, neboť sedím ob jedno volné místo vedle Matěje.

Obrázek 1: Zasedací pořádek výtvarné výchovy

Zbyněk: Hej Aleši, seš nějakej špinavej, běž se umejt (smích). (Poznámka: Aleš není ušpiněný, jeho spolužáci narážejí na jeho odlišnou barvu pleti.)

Aleš: „Ty jsi tak tlustej, že tě ani židle neudrží.“

Matěj, spolužák, sedící vedle Zbyňka: Haha (ironicky). To bylo fakt vtipný. Hele Aleši, no tak, ty seš nějakej hnědej, nezdá se ti? Běž už se konečně umejt a něco s tím prosím tě udělej. Už se na tebe nemůžeme koukat (Zbyněk i Matěj se smějí). Aleš je chvíli zticha, otočený zády ke mně. Po chvíli pravděpodobně reaguje na urážky Zbyňka a Matěje, ale kvůli velkému hluku nejsem schopen jeho slova přesně zaznamenat.

Slovní přestřelka pokračuje chvíli dál a časem přechází ze slovní roviny do roviny fyzického ubližování.

Zbyněk vstane a jde se svým obrázkem za učitelkou. Cestou udeří Aleše do hlavy. Aleš: Já ti to oplátím a dám ti takovou facku, že spadneš až na zem.

Matěj napodobí Zbyňka. Vstane, nakloní se směrem k Alešovi a udeří ho tužkou do hlavy.

To už Aleš nevydrží, vstane a jde dát facku Matějovi.

Aleše si všímá učitelka. (Aleš vstává bez papíru a jde opačným směrem než k učitelce.)

Učitelka: Aleši, co to je? Běž si sednout na své místo. (Aleš dochází k druhému žákovi, pohrozí mu, ale úder mu neoplatí.)

Po zásahu učitelky nastává delší pauza. Zbyněk s Matějem si Aleše nevěšmají. Situace se vyostřuje až na konci vyučovací hodiny, kdy jde Zbyněk odevzdat svůj výtvar paní učitelce a cestou znovu uhodí Aleše tužkou do hlavy.

(záznam z pozorování, šestá třída, výtvarná výchova, 7. 5. 2015).

Nyní by mohl někdo namítnout, že vše automaticky soudím optikou etnické exkluze. Ale co když má Aleš nepříjemnou individuální vlastnost, pro kterou ho nemají rádi? Co když ti tři kluci mají mezi sebou osobní rozepři a osobní historii? V dalších příkladech lze nalézt indicie toho, že taková námitka neplatí.

Český jazyk

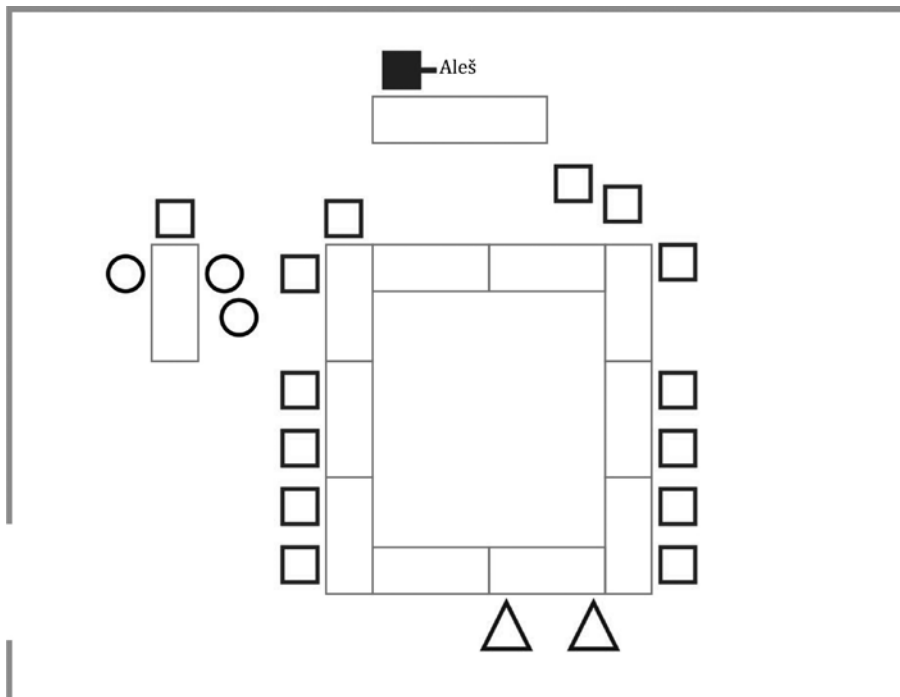
Žáci se rozdělili do dvou skupin. Jedna skupina, kde je Aleš, se přesunula na hodinu čtení do učebny zvané „obývací“. Každý žák sedí v blízkosti nějakého spolužáka. Pouze mezi Alešem a ostatními žáky je obří fyzická vzdálenost. Je odříznut ode všech ostatních (Obrázek 2).

Výchova ke zdraví

V předmětu výchova ke zdraví se prolínají témata z multikulturní výchovy, environmentální výchovy a výchovy demokratického občana. V jedné z vyučovacích hodin učitelka pouští žákům přes projektor video o kyberšikaně, které líčí žákům příběh z farmy, kde beran šikanuje ovci. Dva žáci, sedící v řadě u dveří, se ptají učitelky, zda si mohou přesednout, protože špatně vidí na plátno. Učitelka souhlasí a doporučuje i Alešovi, aby si vzal svoji židličku a přesunul se na lepší místo. Aleš se snaží posunout trochu doleva, ale jeden z jeho spolužáků ucpe svoji židličkou uličku mezi lavicemi. Tím mu zablokuje manipulační prostor. Aleš chvíli váhá, neví, kam si má sednout. Nakonec si sedá k zadní zdi, dál od všech spolužáků.

Tělesná výchova

Na tělesnou výchovu chodí dohromady tři paralelní šesté třídy. Vyučovací hodina oficiálně začíná tím, že učitel vyzve žáky, aby nastoupili na modrou čáru. Všichni žáci, včetně necvičících, musí nastoupit a vytvořit čtyři řady. Aleš přechází z jedné řady do druhé, jako kdyby nevěděl, kde je jeho místo, jako kdyby se nikde necítil jistě. Učitel oznámil žákům, že budou hrát florbal. Žáci

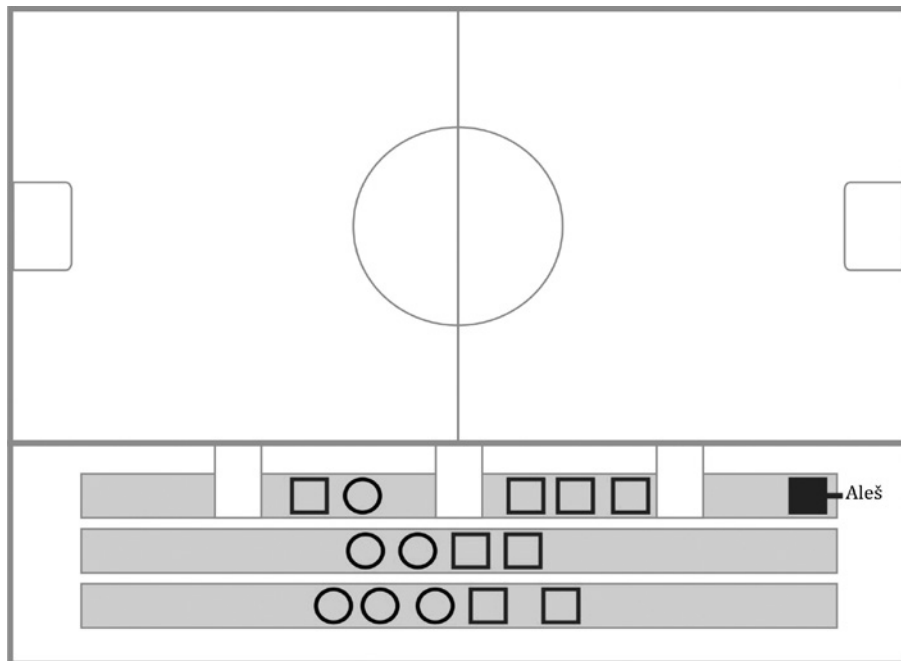

Obrázek 2: Zasedací pořádek v „obýváku“

mají vytvořit čtyři týmy. Necvičící a hráči ze dvou týmů, co nebudou hrát první zápas, si jdou sednout. Aleš patří k necvičícím, a tak se jde rovněž posadit společně s ostatními. Sedá si na první lavičku hned zkraje. Ostatní žáci se usazují dál od něho, nikdo z nich si nesedá blíže k Alešovi (Obrázek 3). Aleš po celou vyučovací hodinu sedí sám izolovaně na lavičce a čeká na konec vyučovací hodiny, až bude moci jít domů.

„Klovací řád“ a analýza sociálních interakcí

V příkladech se odráží vztah spolužáků k Alešovi. Aleš zastává marginální pozici v kolektivu dětí a spolužáci implicitně umísťují Aleše vně symbolických hranic školní třídy. Sociální distance mezi Alešem a jeho spolužáky je velká. Aleš je outsider a nemá ve školní třídě kamarády: „On je to srdcař, chtěl by mít kamarády, ale ti kluci si s ním sice občas povídali, prohodili s ním pár slov, ale za kamaráda ho nikdy nepovažovali“ (třídní učitelka z prvního stupně).

Obrázek 3: Marginalizace mezi necvičícími o tělesné výchově

Mezi Alešem a některými jeho spolužáky panuje antagonistický vztah. Aleš je některými spolužáky přehlížen a ponižován. Čelí opakovaným slovním útokům, fyzickým útokům a narážkám na svoji údajnou etnickou odlišnost. Tato šikana způsobuje, že se Aleš v prostorách školy a školní třídy sociálně uzavírá, je v bezvýhodné situaci a nedokáže se ze své pozice vymanit.¹⁴

Toto sociální uzavírání podle mého názoru úzce souvisí s procesem vnitřní viktimizace, která zahrnuje čtyři fáze: pocit šikanovaného, že mezi ostatní nezapadá; potřebu chránit se; sebeobviňování a rezignaci (Janošová 2016c: 214–217). Z hlediska formování identity je podstatné, že spolužáci mu

¹⁴ Organizace Equality zprostředkovává pohled na českou školu očima romských dětí, které se svými rodinami emigrovaly do Anglie. „Naprostá většina romských žáků sdělila, že v české či slovenské škole zažili rasově motivovanou šikanu, nebo alespoň nějakou formu verbálního napadení ze strany neromských spolužáků. Naprostá většina romských studentů, kteří se zúčastnili rozhovorů, tvrdí, že preferuje školu v Británii, protože nabízí rovné příležitosti a není zde rasismus a diskriminace. Všichni zúčastnění rodiče kladně hodnotili obecnou atmosféru na školách, zkušenost jejich dětí, že jsou na škole vítané, že je s nimi rovně zacházeno a že zde chybí antiromský rasismus ze strany neromských spolužáků a učitelů, se kterými se setkávali v ČR a na Slovensku“ (Equality 2011).

nastavují (pokřivené) zrcadlo, ve kterém vidí sám sebe. Charles Horton Cooley, jeden z představitelů symbolického interakcionismu, v roce 1902 přišel s teorií *looking-glass self* (Cooley 1902). Tento koncept je překládán jako teorie *zrcadlového Já* a Jan Keller ji vymezuje následovně: „Člověk si buduje své mínění o sobě nikoli nezávisle na druhých, nýbrž tak, že se snaží pohlížet na sebe jejich očima. Názory druhých jsou směrodatné pro budování jeho vlastní identity“ (Keller 2006: 131).¹⁵

Během analýzy zaznamenaných příkladů vystupovala na povrch i otázka *konformity*. Obecně lze říci, že konformita ovlivňuje interakční skupinovou dynamiku v rámci výchovně-vzdělávacích institucí a že hraje podstatnou roli v sociálních vztazích mezi dětmi. „Podle získaných dat jsou třídní i širší dětské kolektivy značně odtaziťé a někdy i nepřátelské k jedincům, kteří vybočují z obecně sdílených norem, jež jsou inherentní vnitroskupinové konformitě“ (SCIO 2010). Výzkumné šetření společnosti SCIO (2013) rovněž prokázalo, že konformita vůči skupině/školní třídě je důležitým faktorem, podle kterého si žáci vybírají kamarády. Někteří romští žáci mohou vybočovat z obecně sdílených norem (záleží na kontextu a situaci). Mnohdy je na ně vyvíjen tlak, nutící je, aby se přizpůsobili normám skupiny. Někteří tlaku podléhají a stávají se členy širší sociální skupiny, jiní (i přes možnou touhu po začlenění) zůstávají z různých důvodů vyloučení.¹⁶

Výzkum v Základní škole M. D. Rettigové ukazuje také na proces utváření sociálních a statusových hierarchií v sociální interakci. Netolerance dětí k odlišnosti a esencialistické chápání etnicity tlačí Aleše na nižší pozici v kolektivu. Podle Jarkovské naráží téma odlišné etnicity na obecnější problém českého vzdělávacího systému. „Ten je připraven pracovat především s maximálně homogenní třídou, ve které jsou všechny děti schopny postupovat podobným tempem. Není potom divu, že každá odlišnost vyčnívá a kromě pedagogických problémů znamená i rizika pro soudržnost třídního kolektivu“ (Jarkovská 2015: 230).

Thorleif Schjelderup-Ebbe (1975) v roce 1921 při pozorování slepic ustanovil pojem „klovací řád“ (*pecking order/peck order*), který vychází z toho, že slepice s nejvyšším postavením smí klovat ostatní, zatímco slepice s nejnižším postavením je klována všemi ostatními. Klovací řád je definován jako sociální systém lidí, který udává, kdo je na vrcholu hierarchie, kdo je pak na samotném jejím dně a kde mezi nimi se rozprostírá zbytek. Každý člen skupiny přitom ví,

¹⁵ „Na základě toho, jaké informace o mně mi toto sociální zrcadlo zprostředkovává, si tvořím svůj vlastní pohled na sebe sama“ (Helus 2001: 47).

¹⁶ Některé děti se snaží být konformní, ale přesto nejsou integrovány – nestávají se členy širší sociální skupiny.

kdo zastává nejvyšší a kdo nejnižší pozici ve skupině. Tento systém je možné aplikovat na Základní školu Magdaleny Dobromily Rettigové. Aleš je „klován“ všemi ostatními a všichni jeho spolužáci vědí, že zastává nejnižší pozici v kolektivu. V níže popsaném slohovém cvičení, kde se žáci vyjadřovali, co si myslí o Alešovi, převažuje negativní hodnocení.

Pohled žáků na romského spolužáka

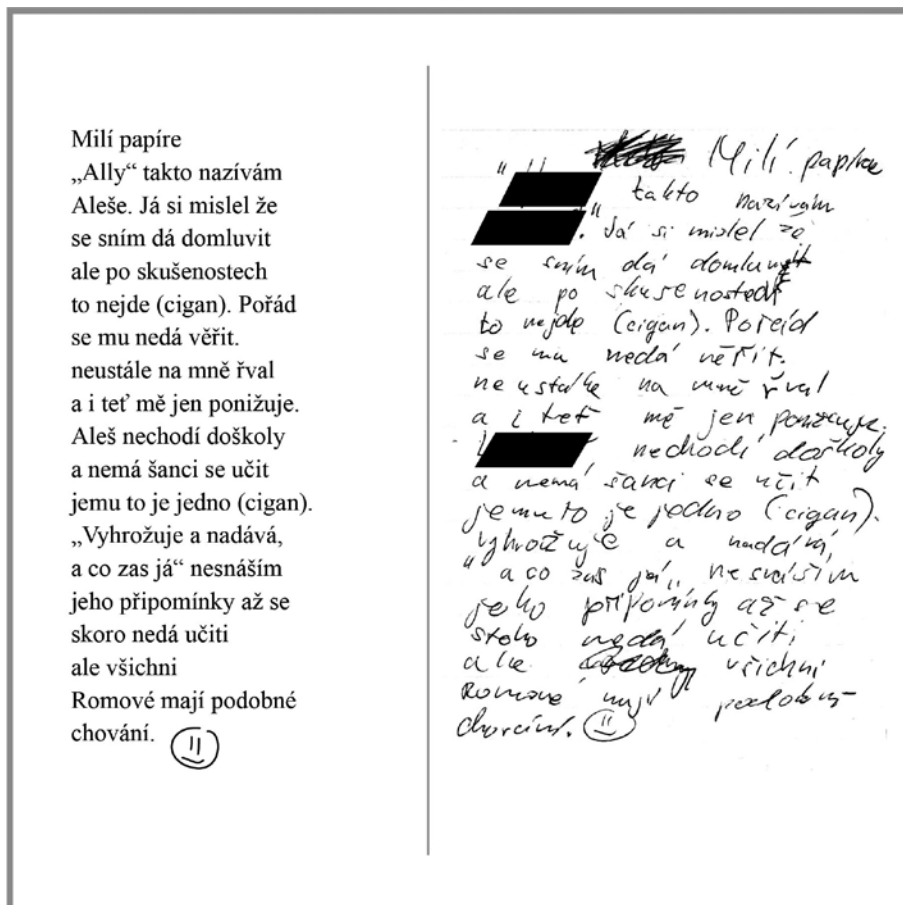
Společnost je zahlcena negativními stereotypy a předsudky vůči Romům. To, že část žáků z šesté třídy Základní školy M. D. Rettigové zná a každodenně používá tyto předsudky v konstrukci svého sociálního světa, se ukázalo během slohového cvičení, které za pomoci třídní učitelky vypracovali žáci šesté třídy v závěrečných dnech školního ročníku 2014/15.

Žáci měli napsat dobrovolné slohové cvičení se zadáním „Aleš, můj spolužák“. Během vypracování a vysvětlování zadaného úkolu byl kladen velký důraz na etická pravidla. Slohové cvičení probíhalo v době, kdy Aleš nedocházel do školy, a kdy bylo jisté, že se do školy už nevrátí a přestoupí na jinou základní školu. Přesto jsem si uvědomoval, že se jedná o citlivý vstup do terénu. Snažil jsem se minimalizovat rizika, o kterých píše například Doubek a Levínská (2016: 13): „Specifické výzvy etnografie spočívají v řadě rizik, která plynou z toho, že pojednává o žijících osobách, v jejichž středu se etnograf pohybuje a následně o nich píše. Jedna množina rizik směřuje dovnitř komunity, v níž se výzkum realizuje, kde neopatrnost a necitlivost mohou vést k ohrožení určitého aktéra...“

Ve slohovém cvičení převažuje negativní hodnocení. Objevují se nejenom negativní stereotypy a předsudky vůči Romům obecně, ale také antipatie vůči samotnému Alešovi, kterou v očích ostatních dětí vyvolávají například jeho časté absence,¹⁷ povaha, schopnosti a sociální zázemí: „zkazilo ho okolí“, „nechodí do školy“, „řve na nás“, „kouří“, „vůbec se nesnaží (je lajdák)“, „hraje

¹⁷ Aleš se na druhém stupni potýká s vysokou absencí. Nízkoprahový klub Azalka uspořádal jednu debatu na téma záškoláctví. Pracovníci klubu byli seznámeni s informacemi, že v případě romských dětí jsou absence oproti jejich vrstevníkům téměř trojnásobné a rostou s přibývajícím ročníky (blíže Gac 2009). Byla uspořádána debata, ve které byly požádány romské děti, aby se k tématu vyjádřily. Romské děti plnící povinnou školní docházku (debaty se tenkrát zúčastnil i Aleš) nejčastěji v nízkoprahovém klubu mluvily o tom, že záškoláctví má kořeny zejména v nepochopení probírané látky, ale i v šikaně a špatné atmosféře ve škole. „Romské děti, které jsou vystaveny rasistickým urážkám, ztrácejí motivaci chodit do školy a často raději navštěvují zvláštní školy, kde se mezi ostatními romskými dětmi cítí příjemněji. V některých případech se romské děti rasistickým postojům brání a jejich chování je považováno učiteli za problematické“ (ERRC 2005: 78).

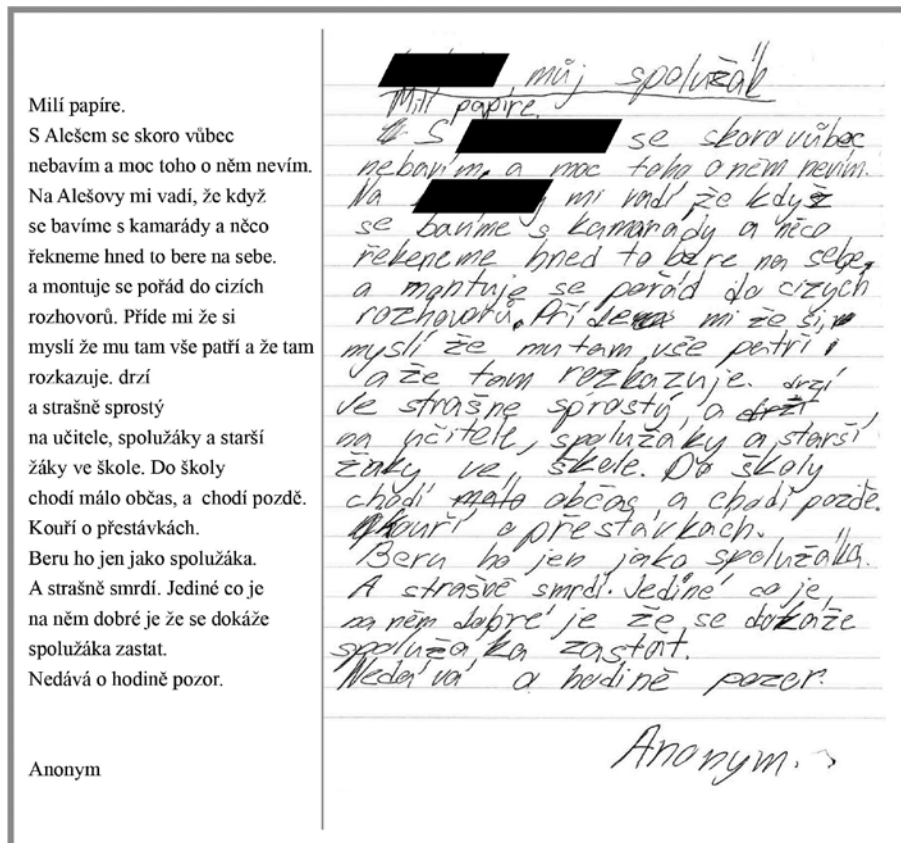
si na chytrého“, „je drzý“, „nedává o hodině pozor“, „dostává pětky“. Nicméně hodnocení není úplně jednostranné a u menší části žáků zaznívají pozitiva: „umí vařit“, „zastane se někoho“, „je docela chytrý“, „v srdci je to hodný kluk, ale nevyjadřuje to“, „je hodnej na svoji sestřičku“, „je s ním sranda“.¹⁸

Obrázek 4: „Aleš, můj spolužák“¹⁹

¹⁸ Publikace *Cizinci tu nejsou cizí!(?)*: názory lounských školáků, názory dětí cizinců, pohledy pedagogů (Markvart 2004), sepsaná na základě výzkumu, kterého se zúčastnilo 1120 žáků základních škol, odhalila častý výskyt negativních postojů k romské minoritě.

¹⁹ Gramatické chyby nejsou opravovány. Úryvek je věrnou kopií. Jediná změna je v anonymizaci jména/přezdívky.

Obrázek 5: „Aleš, můj spolužák“

Závěr

V tomto článku jsem se snažil ukázat, k jakému postavení tendují romští žáci v rámci školního kolektivu. Etnografická mikroanalýza šesté třídy ukazuje, že na Základní školu Magdaleny Dobromily Rettigové je možné aplikovat termín „klovací řád“.²⁰ Mezi romským žákem Alešem a jeho spolužáky panuje

²⁰ Podle Fredericka Eriksona je etnografická mikroanalýza produktem pěti myšlenkových a teoretických proudů: *context analysis* (Bateson a Mead), *ethnography of communication* (Gumperz, Hymes), *perspectives on interaction and on the presentation of self* (Goffman), *conversational analysis in sociology* a „various continental scholars who see communication action as discursive practice that manifests power relations among social actors“ (Bourdieu, Habermas, Foucault) (Erickson 1992: 202–204).

antagonistický vztah. V každodenním životě Aleše jsou časové úseky, kdy je nucen čelit opakovaným slovním útokům, přehlížení, ponižování, občas i fyzickým útokům a narážkám na svoji etnickou odlišnost. Aleš je šikanovaný, izolovaný a v prostorách školy se sociálně „uzavírá“.²¹ Zastává pozici outsidera a z důvodu etnické odlišnosti je „umistován“ vně symbolických hranic školní třídy. Šikana, se kterou se Aleš poměrně často potýká, je podle Kateřiny Zábrodské nástrojem, kterým děti udržují hranice skupiny, tedy utvářejí společně „my“ oproti „těm ostatním“, kteří požadavky na členství nesplňují (Zábrodská 2016: 52). Aleš nemá ve školní třídě kamarády, je v bezvýchodné situaci a nedokáže se ze své pozice vymanit. Z hlediska formování identity je podstatné, že spolužáci mu nastavují zrcadlo, ve kterém spatřuje sám sebe.

Výsledky výzkumu, opřené o četné příklady z terénu, ukazují na odcizení romského žáka v každodenní interakci. Spolužáci ho ostrakizují, protože „vybočuje z řady“.²² Jeho inkluzivní strategie jsou částečně závislé na jeho postavení v sociální struktuře školní třídy a společnosti. Setkává se s anticiganismem, který se částečně projevuje jako sociální a strukturální bariéra, omezující sociální (a do jisté míry i vzdělávací) mobilitu romských žáků.²³

„Škola je instituce, která je součástí životního prostředí dětí. Protože děti ve škole tráví značnou část svého každodenního času, je škola místem, kde děti vyrůstají a vyvíjejí se. Škola musí být místem, kde děti nacházejí příjemné prostředí k životu“ (Průcha 2002: 398). Otázkou zůstává, zda v případě Aleše je škola místem, které by mohl považovat za příjemné a přátelské. Jak se ve školní třídě cítí žák, kterému je denně připomínána jeho odlišnost?

Článek vstupuje do probíhající debaty o inkluzi a poukazuje na možné třecí plochy v kolektivu dětí, které mohou za určitých podmínek vzniknout při zavádění inkluzivních myšlenek do praxe. Do jisté míry se vztahuje k otázce interetnické komunikace a mimo jiné implicitně vyzývá i k užší spolupráci mezi pedagogikou a sociální antropologií.²⁴ V roce 1954 se na konferenci v Carmel Valley v Kalifornii v USA sešlo dvacet dva odborníků z řad antropologie

²¹ Aleš slovní i fyzické útoky často oplácí stejnou mincí. Postupem času se naučil, jak v sociálně vyloučené lokalitě, tak základní škole, že agresivní jednání je účinná obrana.

²² Lenka Kollerová (2016: 303) pojednává o tzv. efektu černé ovce a v této souvislosti poukazuje na proces konstruování podobnosti: „Tím, že členové skupiny společně označí, kdo do skupiny nepatří, chrání platnost sdílených norem a zvýrazňují vzájemnou podobnost členů skupiny.“

²³ Negativní sociální vztahy mohou snižovat motivaci Aleše k lepším školním výsledkům a zároveň mohou mít dopad i na počet Alešových absencí.

²⁴ K interdisciplinaritě a školní etnografii na území České republiky a Slovenské republiky se vyjadřují například Kašćák a Obertová (2012).

a pedagogiky s cílem prodiskutovat, jak prospěšná může být jejich vzájemná spolupráce (McCarty 2005: 299). Otázkou zůstává, zda by podobná konference neměla proběhnout i v České republice a zda by představitelé pedagogiky, romistiky, antropologie a dalších příbuzných oborů neměli blíže prozkoumat možnosti hlubší spolupráce na poli výzkumu a teorie.

Radek Vorlíček je absolventem magisterských oborů sociální antropologie a specializace v pedagogice na Univerzitě Pardubice. Titul Ph.D. získal v oboru Integrované studium člověka – Obecná antropologie na Fakultě humanitních studií UK v Praze. Mezi jeho odborné zájmy patří antropologie vzdělávání a antropologie dětství. Zabývá se výzkumem sociální inkluze a exkluze v základních školách, nízkoprahových klubech a sociálně vyloučených lokalitách. Externě vyučuje sociologii na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové. Kontakt: vorlicек.r@gmail.com

Použitá literatura

- Atkinson, Paul – Hammersley, Martyn. 2007. *Ethnography. Principles in Practice*. London: Routledge.
- Atkinson, Paul – Housley, William. 1994. *Interactionism. An Essay in Sociological Amnesia*. London: SAGE.
- Bogardus, Emory S. 1925. „Measuring Social Distances.“ *Journal of Applied Sociology* 9, 2005: 299–308.
- Bogardus, Emory S. 1933. „A Social Distance Scale.“ *Sociology and Social Research* 17, 1933: 265–271.
- Bogardus, Emory S. 1959. *Social Distance*. Yellow Spring: Artichild Press.
- Brubaker, Rogers. 2006. *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard UP.
- Burns, Tom. 1992. *Erving Goffman*. London: Routledge.
- Cooley, Charles H. 1902. *Human Nature and the Social Order*. New York: C. Scribner's Sons.
- Delamont, Sara. 2014. *Key Themes in the Ethnography of Education Achievements and Agendas*. Los Angeles: SAGE.
- Doubek, David – Levínská, Markéta. 2016. „Příběh jednoho neuskutečněného projektu: Pokus o vícehlasou narativní rekonstrukci politického konfliktu.“ *Biograf* 2016, 63–64. Dostupné z <http://www.biograf.org/clanek.html?clanek=v6301> [cit. 2017-04-25].
- Equality. 2011. *School Attainment of Roma Pupils. From Segregation to Integration* [online]. Dostupné z www.equality.uk.com/Education.html [cit. 2015-12-22].
- Erickson, Frederick. 1992. „Ethnographic Microanalysis of Interaction.“ Pp. 201–225 in Margaret D. LeCompte – Wendy L. Millroy – Judith Preissle (eds.): *The Handbook of Qualitative Research in Education*. London – San Diego: Academic Press.

- ERRC. 2005. *Stigmata: segregovaná výuka Romů ve školách střední a východní Evropy*. [online]. Evropské centrum pro práva Romů. Dostupné z <<http://www.errc.org/db/01/AB/m000001AB.pdf>>. [cit. 2011-02-15].
- GAC. 2009. *Vzdělanostní dráhy a vzdělanostní šance romských žákyň a žáků základních škol v okolí vyloučených lokalit: sociologický výzkum zaměřený na analýzu podoby a příčin segregace dětí, žákyň, žáků a mladých lidí ze sociokulturně znevýhodňujícího prostředí* [online]. Závěrečná zpráva projektu MŠMT ČR. Praha. Dostupné z www.msmt.cz/file/1627_1_1/ [cit. 2015-02-01].
- Gavora, Peter. 2000. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido.
- Goffman, Erving. 1983. „The Interaction Order.“ *American Sociological Review* 48, 1983: 1–17.
- Goffman, Erving. 1969. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, Erving. 1981. *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goffman, Erving. 1999. *Všichni hrajeme divadlo. Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Studio Ypsilon.
- Goffman, Erving. 2003. *Stigma. Poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Helus, Zdeněk. 2001. *Úvod do sociální psychologie*. Praha: Pedagogická fakulta UK.
- Hymes, Dell. 1980. *Language in Education. Ethnolinguistic Essays*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Janošová, Pavlína. 2016. *Šikanovaný žák a jeho zvládnutí šikany*. Pp. 195–249 in Pavlína Janošová et al.: *Psychologie školní šikany*. Praha: Grada.
- Jarkovská, Lucie [et al.]. 2015. *Etnická rozmanitost ve škole. Stejnost v různosti*. Praha: Portál.
- Kaščák, Ondrej – Obertová, Zuzana. 2012. „Školská etnografia tela, jej východiská, podoby a potenciály.“ *Český lid* 99, 2012, 1: 1–22.
- Keller, Jan. 2006. *Úvod do sociologie*. Praha Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kollerová, Lenka. 2016. „Skupina a šikana.“ Pp. 295–306 in Pavlína Janošová et al.: *Psychologie školní šikany*. Praha: Grada.
- Levinson, Bradley A. – Pollock, Mica. 2011. *A Companion to the Anthropology of Education*. Chichester – Malden: Wiley + Blackwell.
- Markvart, Ivo. 2004. *Cizinci tu nejsou cizí!(?)*. *Názory lounských školáků, názory dětí cizinců, pohledy pedagogů*. Louny: Městská knihovna.
- McCarty, Teresa L. 2005. „Reflections on Educational Anthropology – Past, Present, Future.“ *Anthropology and Education Quarterly* 36, 2005, 4: 299–304.
- Mead, Margaret. 1972. *Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: Morrow Quill.
- Průcha, Jan. 2002. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál.
- SCIO. 2010. *Etnická, kulturní a sociální odlišnost a její vnímání žáky a studenty ZŠ a SŠ* [online]. Připravil Jiří Zelenda. Projekt Multipolis 2010, 1–6. Dostupné z http://www.multipolis.cz/media/4641/jiri_zelenda_etnicka__kulturni_a_socialni_odlisnost_a_jeji_vnimani_zaky_a_studenty_zs_a_ss3_spudlak.pdf [cit. 2017-03-17].

- SCIO. 2013. *Jak čeští žáci vnímají své okolí* [online]. Tisková zpráva k výsledkům výzkumu v rámci projektu Multipolis. Připravil Štěpán Pudlák. Projekt Multipolis 2013, 1–12. Dostupné z https://www.scio.cz/download/Vysledky_vyzkumu_Multipolis_tiskova_zprava.pdf [cit. 2017-03-17].
- Schjelderup-Ebbe, Thorleif. 1975. *Contributions to the Social Psychology of the Domestic Chicken*. Pp. 35–49 in Martin W. Schein (ed): *Social Hierarchy and Dominance Benchmark Papers in Animal Behavior* 3. Stroudsburg: Dowden, Hutchinson and Ross.
- Sluka, Jeffrey A. 2012. „Introduction: Fieldwork Ethics.“ Pp. 299–305 in Antonius C. G. M. Robben – Jeffrey A. Sluka (eds.): *Ethnographic Fieldwork. An Anthropological Reader*. Malden: Wiley + Blackwell.
- Spindler, George D. 1963. *Education and Culture. Anthropological Approaches*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Spindler, George D. 1974. *Education and Cultural Process. Toward an Anthropology of Education*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Spindler, George D. 2000. *Fifty Years of Anthropology and Education 1950–2000. A Spindler Anthology*. Mahwah – London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Steinbach, Anja. 2004. *Soziale Distanz. Ethnische Grenzziehung und die Eingliederung von Zuwanderern in Deutschland*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Stöckelová, Tereza – Yasar Abu Ghosh (eds.). 2013. *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šafr, Jiří. (ed.). 2008. *Sociální distance, interakce, relace a kategorizace. Alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vorlíček, Radek. 2016a. „Doučování Romů v neziskové organizaci.“ *Časopis Komenský* 140, 2016, 3: 53–57.
- Vorlíček, Radek. 2016b. „Vy jste dole, my nahoře.‘ Sociální a etnické hranice v základní škole.“ *Lidé města* 18, 2016, 3: 441–462.
- Vorlíček, Radek. 2017a. „Vyvolení, outsideri a Romové.‘ Selektce žáků v základní škole s výběrovými třídami.“ *Slovenský národopis* 65, 2017, 1: 26–38.
- Vorlíček, Radek. 2017b. „S odlišností se nekamarádíme.‘ Sociální exkluze žáka se speciálními vzdělávacími potřebami.“ *AntropoWebzin* 2017, 1–2: 21–29.
- Vorlíček, Radek. 2017c. „Už nechceme chodit do školy společně s romskými dětmi.‘ Segregace v obci a slovenském vzdělávacím systému.“ *Anthropologia integra* 8, 2017, 1: 45–52.
- Vorlíček, Radek. 2017d. „My černí děláme problémy.‘ Ideologie v sociálně vyloučené lokalitě.“ *Časopis Komenský* 141, 2017, 4: 17–21.
- Zábrodská, Kateřina. 2016. „Sociokulturní přístup ke školní šikaně.“ Pp. 41–58 in Pavlína Janošová et al.: *Psychologie školní šikany*. Praha: Grada.

MILAN HLAVSA A PERIPETIE EXISTENCE SKUPINY PLASTIC PEOPLE OF THE UNIVERSE: ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH A DISKURS

Barbora Pecková

Fakulta humanitních studií UK Praha

Milan Hlavsa and the Troubled Existence of the Music Group “The Plastic People of the Universe”: Life Story and Discourse

Abstract: The paper interprets the life story of the musician and the co-founder of the group “The Plastic People of the Universe”, Milan Hlavsa, through the analysis of interviews realized with Hlavsa in the years 1986–1991. The interpretation focuses on the roots of his relationship to rock ’n’ roll music, of his efforts to be a professional musician, of his relationship to Ivan Jirous, and of his experiences with communist repression. The case study of Hlavsa’s life story embeds the topic of the identification of rock ’n’ roll youth subculture in the underground culture. The oral history and biographical method used in the analysis shows the disproportion of the self-identification of the individual and the discourses built around the underground community. The paper discusses two of the most influential publications about the underground: Miroslav Vaněk’s Byl to jenom Rock’n’ roll (It Was Just Rock ’n’ roll) and Jonathan Bolton’s Worlds of Dissent: Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism. It points out how the methodology and selection of historical subjects and sources influences the interpretation of the phenomenon of the underground and its participants.

Keywords: *underground; rock music; Plastic People of the Universe; Milan Hlavsa; life-story*

Komunistická strana v období socialistického Československa autoritativně vymezovala hranice tzv. oficiální kultury, k čemuž využívala nástroje propagandistického a represivního aparátu. Jakákoli kulturní aktivita vymykající se pravidlům komunisty kontrolovaného kulturního prostoru byla v podmínkách státního socialismu považována za společensky nepřátelskou.

V pozici kultury vytlačované mimo oficiální diskurs se ocitla také rock'n'rollová hudba, která se do Československa začala šířit v padesátých letech. Tvůrci a příznivci rock'n'rollu a hudebních stylů, které se z tohoto žánru v dalších desetiletích postupně vyvinuly, se v socialistickém Československu stali jako společenská hrozba předmětem vážného zájmu represivních složek. Policejní orgány ve svých zprávách charakterizovaly vyznavače rockové hudby jako lidi „nepřizpůsobivé k okolí, ohrožující fungování celé společnosti, projevující nechuť k práci, ironizující pokrokové tradice socialistického systému, jako příznivce Západu, neuznávající vedoucí úlohu KSČ, jako pijáky a narkomany“ (Vaněk 2010: 404). Uvedené charakteristiky, převzaté ze zpráv bezpečnostních složek, vyjadřují nejen postoje státních orgánů k subkultuře z prostředí rockové hudební scény, ale lze je vnímat i jako odraz rozšířených dobových předsudků vůči tomuto menšinovému kulturnímu společenství.

Pokud chtěly nonkonformní hudební skupiny veřejně vystupovat, ať už profesionálně, nebo pouze amatérsky, dostávaly se do konfliktu se stanovenými pravidly státem kontrolovaného kulturního prostoru. V období tak zvané normalizace udělovaly hudebníkům osvědčení o způsobilosti vystupovat na veřejnosti zvláštní komise na základě absolvování tzv. kvalifikačních přehrávek. Interpreti měli porotu přesvědčit nejen o kvalitě svého uměleckého projevu, ale také o své politické uvědomělosti. Skupiny, které vyznávaly některý z tehdy avantgardních hudebních stylů, mohly získat potřebné povolení pouze za cenu určitých ústupků, například změny názvu nebo úpravy zevnějšku. V případě, že hudební skupině povolení uděleno nebylo, státní orgány považovaly její další amatérské aktivity za ilegální (Vaněk 2010).

V těchto politických a společenských podmínkách vznikala v Československu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let také underground: společenství umělců stojících mimo komunistickým režimem definované hranice oficiální kultury, které si vytvářelo vlastní struktury kulturní komunikace. Následující text ukazuje uvedenou problematiku, tedy rockovou hudbu v době komunistického Československa, prostřednictvím analýzy životopisného vyprávění Milana Hlavsy jako setkávání dvou různých fenoménů: rockové hudby jako subkultury mládeže a rockové hudby jako součásti undergroundové kultury.

Hlavní interpretační linie spojuje zážitky a názory mladého Hlavsy, které muzikant reflektoval ve svém životopisném rozhovoru s Janem Pelcem v roce 1991 (Hlavsa – Pelc 1992) a v dalších interview poskytnutých v letech 1986–98,¹ se vzpomínkami Ivana Jirouse na skupinu Plastic People of the Universe a s jeho úvahami o identitě undergroundu, které v sedmdesátých letech popsal ve svých textech (Špirit 1997). Důvodem této selektivnosti je, že je v analýze kladen důraz na drobnokresbu životních peripetií Milana Hlavsy a osobní vztah obou aktérů.

Text nemá ambice reprezentativně analyzovat různé diskursy o undergroundu. Kontext těchto diskuzí pouze omezeně naznačuje například konflikt Jirouse s jinou významnou osobností českého undergroundu, Milanem Knížákem. Podobně v případě vyprávění Milana Hlavsy některým jeho výroky konkurují další členové skupiny, nicméně i v tomto případě jim je, v souvislosti s výše uvedenou kvalitativní metodou, vyhrazen odpovídající, alespoň minimální prostor.

V textu je záměrně opomíjena otázka faktografie. Základní informace o legendární skupině jsou obecně dobře známé, případně snadno dostupné. V roce 2016 vyšla rozsáhlá publikace Jaroslava Riedla mapující historii tvorby skupiny od jejího vzniku v roce 1968 do jejího obnovení v roce 1997 (Riedel 2016).

Československý underground jako téma dvou zásadních soudobých historických analýz alternativní kultury

Miroslav Vaněk ve své knize *Byl to jenom Rock'n'roll?*, kterou lze dosud považovat za jednu z nejlivnějších publikací v oblasti historie rockové hudby v Československu, řadí underground mezi hudební žánry (Vaněk 2010). Tento přístup může povahu undergroundu jen těžko vystihnout, i kdybychom se soustředili pouze na jeho hudební produkci. Společnou charakteristikou undergroundu bylo spíše místní, časové a personální propojení aktérů než jednotný styl uměleckého projevu.²

¹ Rozhovor s Milanem Hlavsou, *Revolver revue* 6/1987. Dostupné z <http://www.bubinekrevolveru.cz/tentokrat-bez-maskovacich-manevru> [cit. 2017-06-25]; Petr Placák: „Nezlobte se, vy neexistujete. Rozhovor s Mejlou Hlavsou o StB po 23 letech.“ *Lidovky.cz*, 23. 5. 2015. Dostupné z http://www.lidovky.cz/nezlobte-se-vy-neexistujete-dgf-/lide.aspx?c=A150517_143139_lide_mct [cit. 2017-06-25].

² Srovnejme, jak Jirous ve své *Zprávě o třetím českém hudebním obrození* píše o odlišnostech tvorby skupin Plastic People, DG307 a Umělá hmota, na což dále navazuje takto: „Underground není vázán na určitý umělecký směr nebo styl, přestože například v hudbě se projevuje převážně rockovou formou“ (Špirit 1997: 192–193, 196).

Jonathan Bolton ve své knize *Světy disentu. Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu* charakterizuje underground na základě analýzy literárních textů. Bolton zastává tezi, že underground je hnutí vědomě se identifikující jako opozice komunistického režimu (Bolton 2015). Reflexe undergroundu, kterou v roce 1976 zaznamenal Václav Havel v eseji *Proces*,³ se Boltonovi v porovnání se zpolitizovanou interpretací undergroundu dominující v Jirousových textech jeví jako pomýlená, nerealistická, naivní.⁴

Nelze však opomenout, že Jirousovým textům konkuruje množství jiných dobových diskursů k identitě undergroundu. Rozbor těchto diskuzí přesahuje vytyčenou interpretační linii tohoto textu. Diverzitu názorů tedy pouze lehce naznačím ukázkou rozporů mezi jedním z hlavních aktérů tohoto článku, Ivanem Jirousem, a další výraznou osobností československého undergroundu, Milanem Knížákem.

Knížák v rozhovoru s Michaelem Kilburnem uvedl, že za počátek undergroundu, tedy „kulturního protestu“, „touhy po jiném typu života“, „něčeho mimo establishment, pronásledovaného policií“, považuje svou hudební skupinu *Aktuál*. Pozdější underground byl podle Knížáka zpolitizovaný na jedné straně státem a na druhé straně právě Ivanem Jirousem.⁵ V rozhovoru o tom hovořil následovně:

Mikoláš Chadima v rozhovoru s Michaelem Kilburnem, na který odkazuje také Miroslav Vaněk v publikaci *Byl to jenom rock n'roll?*, naopak uvádí následující: „... já dokonce myslím, že underground v tom smyslu našem, český underground, že se dá říct, že to je i hudební styl. Jo? A my osobně, i když jsme řazení do toho undergroundu, tak my jsme byli o pár let mladší, začínali jsme pozdějš a byli jsme mimo. Tato společnost byla dost uzavřená a my jsme si pak vymysleli, že jsme alternativní scéna... vlastně jsme se odlišovali a nebyly moc velké kontakty.“ Na otázku, jaký byl rozdíl mezi alternativou a undergroundem, však vzápětí odpovídá: „vlastně žádný“, a dále vysvětluje: „... co se týká hudby, tak ty kořeny byly stejný...“ Chadimův poněkud zmatený výrok poměrně dobře vystihuje různost vazeb, které můžeme v rámci undergroundu rozlišovat: hudební styl, hudební kořeny, osobní kontakty, generační odlišnosti. Archiv COH, Rozhovor s Mikolášem Chadimou vedla Hana Zimmerhaklová, 2008; Rozhovor s Mikolášem Chadimou vedl Michael Kilburn, 2008.

³ Václav Havel v době soudního procesu s Plastic People o povaze činnosti undergroundu napsal: „Čím asi chtěli být Jirous a jeho přátelé na lavici obžalovaných? Určitě nechtěli být hrdiny, kteří se stávají jako Dimitrov z obžalovaných žalobci a vrhají světlo drtivě usvědčující reflexe na tento svět. Pochybují, že sledovali jiný cíl než přesvědčit soud o své nevině a uhájít si své právo psát si a zpívat písničky, jaké chtějí“ (Bolton 2015: 185).

⁴ Havel podle Boltona nedokázal rozpoznat politickou povahu undergroundu, pouze „kdesi v útrokách tohoto společenství, postoje a tvorby tušil zvláštní čistotu, stud a zranitelnost“ a v jejich hudbě nacházel „zkušenost metafyzického hoře“ (Bolton 2015: 184). Srov. níže Jirousovy motivy spolupráce s Plastic People.

⁵ Již v roce 1975 Knížák Jirousovi napsal: „Uměle vytváříš aureolu avantgardy kolem Plastiků, kteří nebyli ničím než partou solidních kluků, kteří chtěli hrát beat a kterým jsi vnucoval a infikoval myšlenky, které jim nepatřily a kterým nerozuměli a nerozumějí, a tak výsledek byl vždycky jen trapnou kopií nebo

„... já jsem si dělal legraci z undergroundu a napsal jsem, že oni jsou undergroundový svaz mládeže, a že Adolf Jirous, Ivan Jirous, to byl takovej jeden z lidí, který se tam pohyboval, jaksi razítkuje jejich undergroundový, podzemní legitimace...“

Na jiném místě Knížák v rozhovoru nastoluje otázku, nakolik šlo o reálný vliv Jirousovy autoritativní identitotvorné dikce, a nakolik o vliv politických represí: „... i když já vím, že valná většina lidí, která patřila k undergroundu, vlastně s politikou neměla a nechtěla mít nic společného a stali se politickými hrdiny. Viz skupina Plastic People, což byli prostáčci, který zkrátka hráli, chtěli hrát takovej zajímavěj big beat, ale dostali se do politických souvislostí a stali se politickou kapelou, což v podstatě neměli vůbec v úmyslu. A tady začal takzvaný underground vlastně až v sedmdesátých letech.“⁶

Jestliže na Knížákově charakteristice undergroundu a reflexi působení Ivana Jirouse můžeme pozorovat rysy soupeření dvou výrazných osobností, u o generaci mladšího Mikoláše Chadimy dochází pod vlivem dalšího vývoje k mísení pojmů. Pro Chadimu ztělesňovala underground právě „parta kolem Plastic People, kolem Jirouse,“ přesto však pro něj nebyl „programově politickou opozicí“. V rozhovoru s Michaelem Kilburnem k tomu řekl: „Já myslím, že to nebyl program, dělat politickou hudbu. Ale zase z druhé strany jsme nechtěli se nechat omezovat v tom, co chceme říkat.“⁷ Na otázku: „To Magor to pojmenoval, že je to underground?“ Chadima odpověděl: „To ne, to se samo říkalo, protože underground, to už přišlo v šedesátech letech, Hendrix byl underground se říkalo, i když to byla prodejní značka. Tady ten underground myslím došel toho smyslu úplného, absolutního.“⁸ Chadimovo překotné uvažování o povaze undergroundu ukazuje zamlženost pojmů hudebního stylu, profesionálního působení⁹ a komunistických represí.¹⁰

parafrází dávno objeveného.“ Archiv COH, Rozhovor s Milanem Knížákem vedl Michael Kilburn, 2000. Jako další kritiky Jirousovy koncepce undergroundu Vaněk jmenuje Václava Černého, Ivana Svitáka nebo Radima Palouše. Uvedení autoři se z různých názorových pozic stavěli proti jeho údajné netolerantnosti, uzavřenosti a nekulturnosti. Naopak mezi největší kritiky všeho, co vzniklo mimo underground, Vaněk řadí Milana Knížáka a Mikoláše Chadimu.

⁶ Archiv COH, Rozhovor s Milanem Knížákem vedl Michael Kilburn, 2000.

⁷ M. Chadima dále jmenuje skupiny DG 307, Sanhedrin, Umělá hmota a Teenagers. Archiv COH, Rozhovor s Mikolášem Chadimou vedla Hana Zimmerhaklová, 2008; Rozhovor s Mikolášem Chadimou vedl Michael Kilburn, 2008. Srov. jak Jirous píše o textech Plastic People.

⁸ Archiv COH, Rozhovor s Mikolášem Chadimou vedla Hana Zimmerhaklová, 2008. Archiv COH, Rozhovor s Mikolášem Chadimou vedl Michael Kilburn, 2008.

⁹ Viz citovaný odkaz na kytaristu Jimiho Hendrixe a poznámka, že interpret vlastně patřil do komerční sféry, přestože v Československu byl považován za underground.

¹⁰ Viz citace: v porovnání s komerčním Hendrixem došel v Československu underground úplného – absolutního smyslu: tedy stál zcela mimo establishment.

Uvedené tematicky a metodologicky odlišné analýzy undergroundu ukazují nejen spletnost struktury tohoto fenoménu, ale také vliv výběru aktérů na výslednou interpretaci jeho identity.

Rocková hudba jako subkultura mládeže? Rocková hudba jako součást undergroundové kultury?

Následující text vychází ve svém přístupu k fenoménu rockové hudby především z pojmu „subkultura mládeže“. V sociologii je subkultura definována jako malá skupina odlišující se od většinové kultury specifickými znaky: životním stylem, chováním, vzhledem, hodnotami apod. Vztah mezi minoritní kulturou subkultury a majoritní kulturou společnosti nemusí být nutně konfliktní, nicméně subkulturní společenství, která „sama sebe vědomě pěstují“, mohou mít sklon vymezovat se vůči svému okolí či na něj dokonce vyvíjet tlak.

V demokratickém systému představuje subkultura součást myšlené kulturní množiny, ve které běžně dochází k výměně mezi minoritní a majoritní kulturou. Většinová kultura může přebírat původně subkulturní znaky, které se tak v podstatě stávají mainstreamem. Neplatí vždy ani pravidlo, že subkultura stojí na okraji kultury.

V podmínkách nedemokratického systému jsou však subkultury většinovou, tak zvanou oficiální kulturou vytěšňovány zcela mimo kulturní prostor. Toto negativní vymezování identity oficiální kultury v nedemokratickém režimu může specifickým způsobem ovlivňovat identitu subkultur (Smolík 2010).

Výše užitý pojem identita nabývá v sociálních vědách různých významů. Pokud budeme o undergroundu uvažovat jako o hnutí, společenství nebo komunitě, můžeme o identitě hovořit jako o kolektivní základně a produktu sociální nebo politické akce. Takto definovaná kategorie identity pomáhá odlišit potenciálně potýkající se roli sebe-porozumění a osobních zájmů, protože umožňuje zachytit procesuální vývoj skupinové solidarity, která je základem kolektivní akce jednotlivců. Na identitu můžeme nahlížet také jako na soupeření různých diskursů. Tento přístup zdůrazňuje především proměnlivost a složitou strukturovanost „současného já“. V biografickém výzkumu analyzujeme identitu dominantně jako sebeurčení jednotlivce: proces stávání se sebou samým, umísťování sebe sama ve společnosti.¹¹

¹¹ Martin Paleček: „Identita – podivný pojem.“ *Antropoweb*. Dostupné z <http://www.antropoweb.cz/cs/identita-podivny-pojem> [cit. 2017-06-25]. Původní text *Identity – Treacherous Concept* zazněl na konferenci Multiculturalism, Conflict and Belonging, 3. – 5. 9. 2007, Mansfield College, Oxford.

Nelze opomenout ani to, že období, jemuž se tento text věnuje, je v životě Milana Hlavsy obdobím jeho dospívání a rané dospělosti. V odborné sociologické a psychologické literatuře je mládí člověka charakterizováno jako „období přechodu mezi dětskou závislostí a svébytností dospělého, období individuálního vývoje, ve kterém dochází k dotváření předpokladů jedince pro jeho reprodukci“. Další odborná literatura přistupuje k mládí také jako k „souboru subkulturních znaků příznačných pro mladé lidi, který významně souvisí s určitým historickým obdobím, jeho podobou a proměnami (Smolík 2010). Na peripetie Hlavsova hudebního působení je nutné pohlížet také jako na proces socializace dospívajícího, respektive utváření sounáležitosti s jednou z dobových subkultur mládeže.

V podmínkách nedemokratického systému a uplatňování konvencí komunistické kulturní politiky byla rocková hudba programově vytlačována na okraj kulturního prostoru. Stala se součástí alternativní kultury undergroundu, která se utvářela v protikladu k oficiální nebo masové kultuře. Skupinová identita československého undergroundu, specificky ovlivněná podmínkami nedemokratického systému, se vyznačovala důrazem na autenticitu, odmítání profesionality a tvůrčí poctivost. Underground byl pro své zastánce životním stylem, který se nemusel projevovat nutně jen v tvůrčí podobě (Alan 2001).

Analýza Hlavsova životopisného vyprávění s důrazem na jeho vztah s Ivanem Jirousem a reflexi komunistických represí se snaží o zachycení průsečíku dvou fenoménů: rockové hudby jako subkultury mládeže a rockové hudby jako součásti undergroundové kultury.

Hlavsova cesta k rock'n'rollu

Milan Hlavsa založil se svým kamarádem Jiřím Števíchem první hudební skupinu už na základní škole. Rocková hudba se následně stala jeho celoživotní vášní: jako hudební žánr i životní styl. V rozhovoru s Janem Pelcem M. Hlavsa zmiňuje dvě důležité inspirace z doby svého mládí: staršího bratra a příběhy o indiánech. Svého bratra Mejla Hlavsa vzpomíná jako „vynavače rock'n'rolu“. Kromě toho, že díky bratrovi měl přístup k nahrávkám západních interpretů, oslovila budoucího frontmana Plastic People zejména stylizace jeho zevnějšku, respektive celé party tak zvaných potápek, do které patřil: „nosili barevný flekatý košile, emany, kotlety“. Společně s výstřední image obdivoval také jejich schopnost se bavit: „byli děsný vodvazové“ (Hlavsa – Pelc 1992: 9).

Vztah k indiánkám, který v Hlavsově životopisném vyprávění výrazně přesahuje období dětství a dospívání, vypovídá o jeho sklonech k „hravé“

dobrodružnosti. Na Mejlovy noční výpravy do Stromovky v indiánském převleku s tomahawkem a lukem v ruce vzpomíná v *Pravdivém příběhu o Plastic People* také Ivan Martin Jirous, který své vyprávění o Hlavsových indiánských epizodách uzavírá slovy: „Láska k Indiánům Mejlu neopustila dodnes, myslím, že by byl nejraději Indián“ (Hlavsa – Pelc 1992: 40–42; Špirit 1997: 245).

Hlavsovy fascinace z dětství a dospívání, plynule přecházející do období dospělosti, vypovídají o jeho představách o životním i hudebním stylu, který charakterizuje záliba v avantgardní estetice, touha po zábavě, volnosti, svobodě a dobrodružství. Realizaci svých představ o způsobu života Milan Hlavsa nerozlučně spojil s dlouhými vlasy a vizí psychedelické hudební skupiny.

Hudební začátky jsou v Hlavsově vyprávění spojeny s bezstarostným obdobím „klukovských dobrodružství“, která se odehrávají „mimo reálný svět dospělých“. Humornou historku, ve které líčí, jak ukradl aparaturu ze zkušebny jiné skupiny, doplňuje následujícím komentářem: „Tehdy byly tyhle věci naprosto normální. Oběti takový loupeže sice zuřily, ale věděly, že pachatelé jsou jistě nějaký kluci, kteří zakládají kapelu, a ne někdo, kdo chce zbohatnout, takže pátrání se vedlo soukromě bez účasti policie“ (Hlavsa – Pelc 1992: 20).

Klíčovou záležitostí byla pro Mejlu Hlavsu také zmiňovaná stylizace vzhledu hudební skupiny. V interview s Janem Pelcem o tom říká: „Nikdy jsme nevystupovali v civilu, vždycky jsme měli na sobě převleky. Když jsme postoupili na Beatsalonu do finále, paní Jerneková nám ušila z modrého a bílého saténu každému dvě dlouhatánské tógy, který při dobrém nasvícení na pódiu vypadaly velice démonicky. Na vizuální stránku jsme dbali víc než na hudbu“ (Hlavsa – Pelc 1992: 27). Převleky, ať už indiánské, nebo mytologické, je možné interpretovat jako únik z reality, respektive jako prvek zhmotňování vlastní ideální reality.

První konflikty se společenskými konvencemi, o kterých Hlavsa ve svém biografickém vyprávění hovoří, jsou spory s rodinou ohledně délky vlasů.¹² V tomto období hovoří pouze o jediném střetu s policií, který se odehrál během jedné z jeho „indiánských výprav“.

Zásadním problémem se pro Hlavsu stala až nutnost najít si učiliště a posléze zaměstnání, což přijímal s poměrně velkou nevolí: „To byl naprostej omyl. Na to vůbec nebyl čas.“ Nechuť k pracovnímu úvazku posiloval pro

¹² Dospívající Hlavsa bránil před rodinou své dlouhé vlasy zabarikádovaný v bytě se sekerou a vzduchovkou. Během incidentu si demonstrativně pořeзал předloktí. Příhoda skončila pobytem v psychiatrické léčebně. Dlouhé vlasy se nelíbily nejen jeho rodičům, ale také bratrovi, který vyznával módu padesátých let (Hlavsa – Pelc 1992: 13).

Hlavsu fakt, že s tím „začaly problémy s vlasama“. Pokus obejít tento problém potvrzením od ČSM, že „co by hudebník potřebuje ke svým vystoupením jako důležitou rekvizitu dlouhé vlasy“, skončil neúspěchem (Hlavsa – Pelc 1992: 14). Východiskem z této situace se pro Hlavsu stala představa profesionální hudební kariéry.

Hlavsova cesta do undergroundu?

V roce 1968 začali Plastic People vystupovat v Praze v hospodě Na Ořechovce, kde si rychle získali přízeň publika. Následně se zúčastnili soutěže mladých rockových skupin Beat salon a postoupili do finále. V průběhu Beat salonu si skupinu nezávisle na sobě vyhlédli dva manažeři: „ostřílený hudební businessman“ Pavel Kratochvíl a kunsthistorik Ivan Jirous. Oba muži ztělesňovali budoucí letité dilema hudebníků: rozhodování mezi profesionálním působením vyžadujícím přizpůsobování se požadavkům komunistického režimu a amatérskou činností.

Seznámení s Jirousem představuje bezesporu jeden z rozhodujících momentů v životě Milana Hlavsy. Ivan Jirous v *Pravdivém příběhu o Plastic People* líčí setkání se skupinou Plastic People následovně: „A pak jsme uslyšeli Plastiku, a to byl šok. Vůbec nezáleželo na tom, kolik hudebních kiksů v tom vystoupení bylo, ale po dlouhé době jsme zase slyšeli autentickou, pravdivou hudbu, hranou s takovým výrazem a vnitřním napětím, které z rockové hudby učinily duchovní nástroj, který se už nezastavil...“ (Špirit 1997: 240). Pocit objevení reálné existence vlastního svobodného světa uvnitř komunistického systému byla tím, co Jirouse k mladým rockerům přitahovalo. Autenticita projevu „proletářských muzikantů“ oslovila Jirouse, jeho manželku Věru a přátele – výtvarníky Jana a Zorku Ságlovou, kteří se společně s ním dosud podíleli na výtvarné koncepci vystoupení skupiny The Primitives Group – natolik, že upustili od svého původního nápadu vytvořit stylově podobnou skupinu, jejímiž členy by byli „intelektuálové“. Přesvědčení o výjimečnosti skupiny a nutnosti ochrany přirozenosti jejího projevu vedlo Jirouse k jasnému závěru: „Že jsou Plastici skupina, kterou nechat jít obvyklou cestou komercializace, postihující začínající beatové hudebníky, by bylo neodpuštělné...“ (Špirit 1997: 241).

Setkání s originalitou lidské existence v podobě skupiny Plastic People popisuje také Jan Patočka ve svém textu *K záležitostem PP a DG307* napsaném v prosinci roku 1976, ve kterém prostřednictvím metafory přistání kosmonautů na neznámé planetě uprostřed válečné vřavy hovoří o nezatíženosti počátků

lidského života, o mládí jako o přirozeném, ale zároveň velice vrtkavém nositeli nespokojenosti s okolním světem. Patočka sám jako „bytosť lidská“, i když „pocházející z jiné krajiny“ univerza, v eseji vyjadřuje ochotu poskytnout těmto „kosmonautům“ doprovod na jejich cestě. Zároveň jim však jako mladým lidem přiznává právo dopsat závěr „této antipovídky na Dostojevského“ (Machovec 2012: 71–72), tedy na rozdíl od Ivana Jirouse chce jejich seberealizaci ponechat volný průběh.

Ivan Jirous se ze své pozice „uměleckého vedoucího“ Plastic People snažil povýšit rozhodování o potenciálním profesionálním směřování skupiny z otázky změny vzhledu a uměleckého projevu (délky vlasů, používání vulgarismů nebo morbidních prvků v textech) na morální otázku nepřípustnosti kolaborace s establishmentem. Pokoušel se členy skupiny kulturně vzdělávat svými přednáškami a výlety, tedy záměrně ovlivňovat proces jejich socializace.

Ve *Zprávě o třetím českém obrození* Jirous v podstatě vyjadřuje názor, že je třeba snažit se ovlivnit socializaci mládeže: „Za jeden z největších zločinů současného establishmentu“, píše Jirous, „považuji informační blokádu, kterou obklopuje mladé lidi v tomto nejdůležitějším věku 16–19 let, kdy se člověk formuje pro celý svůj budoucí život. Bere mě čert, když slyším názory, že ten, který je k něčemu určen, se k tomu dostane, že si to najde. Kde si to má najít, když je obklopen zdí neprostupného mlčení a nevědomosti“ (Špirit 1997: 173). Právě rocková hudba byla podle Jirouse místem, kde bylo třeba vést s komunistickým režimem souboj o mládež.

V osobním vztahu k Hlavsovi však tento výchovný přístup, například podle bývalého bubeníka PPU Pavla Zemana, přerůstal až v manipulaci. V kontextu odchodu a následného návratu Jiřího Števicha do skupiny o tom Zeman v rozhovoru s Jaroslavem Riedlem říká: „Já jsem vlastně nikdy nepochopil, proč předtím Števich odešel. Cítil jsem, že Hlavsovi hrozně chybí. Myslím si, že ho vlastně vypudil Magor, aby Mejlu mohl snadněji ovládat. Vlastně tím tak rozbil motor Plastiků. Magora jinak mám samozřejmě hrozně rád a vždycky jsem si myslel, že je to mimořádně ušlechtilý člověk“ (Riedel 2016: 67).

Důležitou dimenzí Jirousova působení v Plastic People byla snaha zprostředkovat mezilidskou výměnu: představit mladým muzikantům jemu vlastní intelektuální svět a zároveň přivést intelektuály do prostředí rockové hudby. O Jirousově fascinaci lidmi shromažďujícími se kolem Plastic People a jeho potěšení ze styku této subkultury mániček se zástupci intelektuálů vypovídá například jedna z jeho vzpomínek na čaje v Horoměřicích: „Kde jsou všechny ty temné a krásné existence, které jezdily do Horoměřic!“, píše Jirous v *Pravdivém*

příběhu o Plastic People. „Byla mezi nimi celá parta z Koruny, vlasatci, kteří nikde nepracovali, dojídali zbytky a somrovali pivo... byli rozprášeni počátkem 70. let, kdy policie začala pořádat lovy na příživníky. Za Emanem se táhli všelijací veksláci a narkomani se studenýma očima. Bez všech těch bizarních lidí by atmosféra vystoupení Plastiků nikdy nebyla tím neopomenutelným divadlem... Občas se nám podařilo přivést do Horoměřic nějaké intelektuály. Kunsthistorik Š. fascinovaně zíral na potemnělý sál a říkal: ‚To je apokalypsa.‘ Publikum shledával ještě fantastičtější než kapelu“ (Špirit 1997: 257).

Ivan Jirous ve vyprávění Milana Hlavsy sice vystupuje jako autorita se specifickým vlivem na rozhodování členů skupiny, zároveň však nelze přehlížet přátelský vztah obou mužů, který oba ve svých vzpomínkách vykreslují veselými, většinou „hospodskými příhodami“.

Například na Jirousovy „střeďeční kulturně vzdělávací přednášky“ Hlavsa vzpomíná následovně: „Magor zjistil, že jsme parta naprostejch nevzdělanců, a rozhodl se, že nás bude vzdělávat. Začali jsme k němu chodit na pravidelný středy, kde nám dával lekce z dějin umění, literatury, vážný hudby... Vyjma mě si na střeďeční přednášky všichni nosili sešity, kam si zapisovali poznámky. Já vždycky netrpělivě čekal, až to skončí a půjde se pro pivo.“ A dodává: „Dnes si myslím, že se Magor těšil stejně jako já, ne-li víc“ (Hlavsa – Pelc 1992: 38).¹³ Podobně o sdílené pивní kultuře vypovídá například Jirousova vzpomínka na zmiňované koncerty v Horoměřicích: „Asi o půlnoci čaje končily, publikum vypadlo na autobusy, bedňáci odnášeli aparaturu a já s Mejlou jsme si snesli z celého sálu čerstvě vypadající nedopitá piva, zarovnali jsme s nimi stůl a zasedli. V Horoměřicích byly krásné časy“ (Špirit 1997: 257).

O společné účasti na předčítání Bondyho textů v divadélku Orfeus vypráví Hlavsa i Jirous shodně komickou historku o Hlavsových potížích dostat se z přeplněného sálu v průběhu čtení na toaletu, aby nenarušoval atmosféru (Hlavsa – Pelc 1992: 78). V hodnocení prezentace Bondyho románu *Invalidní sourozenci* se však již rozcházejí. Zatímco podle Jirouse, jak píše ve své *Zprávě*, Egon Bondy v *Invalidních sourozencích* „do důsledku domyslel a básnickou formou zaznamenal filozofické aspekty undergroundu“ (Špirit 1997: 195), z Hlavsových vzpomínek se spíše jeví, že tyto aspekty věci vlastními poznávacími schopnostmi nevnímal, nebo o ně přinejmenším nejevil zájem. O předčítání *Invalidních sourozenců* Hlavsa vypráví: „O několik let později předčítal Bondy nejužšímu kruhu známých ‚Invalidní sourozence‘ v salonku klukovický hospody. S Pavlem

¹³ Srov. vyznění stejné citace u Vaňka, kde chybí poslední souvětí (Vaněk 2010: 253).

Zajíčkem jsme přijeli o něco později, zasedli jsme ve výčepu a věnovali se svým záležitostem a pivu. Atmosféra v Klukovicích byla stejná jako v Orfeovi. Později Bondy o tomto čtení říká v jedny své knize asi toto: „... bylo takové ticho, že by bylo slyšet dopadnout špendlík, jen ožralí Plastici chodili zvracet.“ Prostě jsme se trochu otrkali“ (Hlavsa – Pelc 1992: 79).

Podobně se Jirous a Hlavsa rozcházejí ve výkladu textů písní Plastic People. Zatímco umělecký vedoucí skupiny Jirous hledal v písních kritické odkazy na společenské poměry, Hlavsa jako jeden z autorů skladeb sledoval spíše své vnitřní pohnutky. V své *Zprávě* interpretuje Jirous *Universe Symphony and Melody about Plastic Doctor* jako „jakýsi nárys kosmologie podzemí“, ve které je underground chápán mytologicky jako svět odlišné mentality, lišící se od mentality lidí, žijících v establishmentu...“ (Špirit 1997: 177). Naopak Hlavsa politické výklady vlastní tvorby odmítal. V rozhovoru pro časopis *Revolver Revue* v souvislosti se skladbou *Hovězí porážka* řekl: „Slyšel jsem úvahy, že dobytek, kterej je bezbranně vedenej na porážku, jsme vlastně my, kteří jsme drceni mocí. Jak je libo, ať si v tom kdokoli hledá cokoli, ale my jsme to tak namouduši nemysleli. Já jsem totiž dva roky dělal na pražských jatkách a právě na hovězí porážce, takže to někde muselo ven.“¹⁴

Hlavsovo ohledávání různých duchovních světů a přístupů k životu bylo spíše intuitivní než politicky odůvodněné. Když se Hlavsa v rozhovoru dotýká otázky svého osobnostního vývoje, hovoří o manželích Němcových a své cestě k náboženství,¹⁵ o příteli Pavlu Zajíčkovi a jejich společném zájmu o mytologii a filozofii Ladislava Klímy nebo o svém experimentu s jógou a askezí, ke kterému ho přivedl písničkář Charlie Soukup (Hlavsa – Pelc 1992: 99). Absenci odkazů na Jirouse v tomto kontextu však nelze interpretovat pouze jako prostý odpor k přijímání politického uvažování o životě. Hlavsa pravděpodobně zaznamenal názory, které charakterizovaly jeho vztah s Jirousem jako manipulaci. Opomíjení Jirousova vlivu může být výrazem snahy obejít pro nyní dospělého Hlavsu nepříjemné téma.¹⁶

¹⁴ „Rozhovor s Milanem Hlavsou.“ *Revolver revue* 6/1987. Dostupné z <http://www.bubinekrevolveru.cz/tentokrat-bez-maskovacich-manevru> [cit. 2017-06-25].

¹⁵ V seriálu *Bigbít* hovoří Jiří Němec o náboženství a filozofii jako o myšlenkách, které „v té době byly ve vzduchu“ a které underground přirozeně nasával. O bytu Němcových v Ječné 7 hovoří jako o útočišti i další příznivci undergroundové kultury. Milan Hlavsa si vzal dceru manželů Němcových Janu a v jejich bytě v Ječné několik let bydlel. Česká televize, seriál *Bigbít* 26, 1998.

¹⁶ V době prvních kvalifikačních přehrávek podle Hlavsy podobně komentoval jejich tehdejší manažer Pavel Kratochvíl vliv Jirouse na celou skupinu: „Je mi jasný, že se nehodláte přizpůsobit. Jirous by vám to ostatně ani nedovolil, natolik vás má obtočený kolem prstu...“ (Hlavsa – Pelc 1992: 53).

Podobnou výpovědní hodnotu má i Hlavsovo vyprávění o seznámení s vůdčími osobnostmi Charty 77, ve kterém dominuje Jirousova koordinační úloha, Hlavsovy osobní pocity z lidského setkání a sdílení zájmu o tvorbu Plastic People. O prvních kontaktech s Václavem Havlem a Janem Patočkou vypráví Milan Hlavsa následovně: „V Ječný mě Jirka Němec později seznámil s Vaškem Havlem. Mělo to tak trochu předehtu. Když Vašek napsal ten slavný dopis Husákovi, přinesl ho Magor na zkoušku, přečetl ho a řekl nám, že je to věc intelektuálů a my jsme tady proto, abychom dělali hudbu. Od té chvíle jsem měl o Vaškovi představu, že je to nějaký suchý přísný intelektuál, ale když jsem ho poznal, pochopil jsem, že je to velice milej a skvělej kluk. Hned jsme se domluvili, že až bude kapela pohromadě, musíme na Hrádečku ve stodole udělat koncert. Později mě Dana odvedla za profesorem Patočkou, který toho pro nás moc udělal. Měl jsem z toho vítr, nevěděl jsem, o čem se s ním budu bavit, ale nakonec to bylo podobný jako s Vaškem Havlem. Profesor byl výbornej člověk, zajímala ho kapela, a co budeme dělat dál. Pro mě to byl obrovskej zážitek“ (Hlavsa – Pelc 1992: 124).

Přátelský vztah Ivana Jirouse a Milana Hlavsy vypovídá o povaze lidské výměny, která mezi nimi probíhala. Plastic People a Hlavsa byli pro Jirouse pojičkem se světem mládežnické rockové subkultury mániček, jejich autentickým odpolitizovaným světem. Jirous byl pro Hlavsu a celou skupinu důležitou organizační podporou, zejména v období silících represí.

Zkušenosti s komunistickými represemi

V roce 1968 se před skupinou rýsovala profesionální kariéra. Nový manažer Pavel Kratochvíl pro ně zařídil oficiální status v rámci agentury Akord. Podepsal za skupinu smlouvu s Pražským kulturním střediskem a získal pro ni aparaturu a zkušebnu. Na jaře 1970 se však členové skupiny odmítli zúčastnit povinných přehravek a od května tím ztratili oprávnění profesionálně vystupovat na veřejnosti (Riedel 2016: 43).

Tehdy sedmnáctiletý Milan Hlavsa události roku 1968 a počátek normalizace nijak zvlášť nevnímal, dokud nepřišla realita kvalifikačních přehravek. Zprávy o „utahování šroubů“ a o „obsazování důležitých míst Husákovými lidmi“ – tedy i v PKS, které mohlo rozhodovat o dalším působení skupiny – Hlavsa zpočátku pouze slýchal ve svém okolí, ale nepřikládal mu větší význam: „Nechápali jsme, proč se všichni trápí nějakým Husákem a prověrkama, který hodlal uskutečnit. Copak jsme v KSČ? – říkali jsme si“ (Hlavsa – Pelc 1992: 53).

Podmínky udělení rekvalifikace, které pro Hlavsu znamenaly „stručně řečeno: ostříhat se, změnit anglickej název kapely na českéj, změnit repertoár podle vkusu ministerstva kultury, čili ministerstva vnitra, a stát se hudebním kroužkem tvořivosti mládeže, kterej s písni na rtech oblažuje pracující lid“, byly pro skupinu nepřijatelné. Na rekvalifikační „posrávky“ se tedy nechystali, ale podle Hlavsových slov vůbec neuvažovali tak, „že nejt k přehrávkám je politickej postoj a statečnej čin a naopak přehrávky udělat je kolaborace s komunistickým režimem.“ Zdůvodnění, proč se nezúčastnit přehrávek, bylo spíše intuitivní a souviselo zejména s hudebními preferencemi: „Jenom jsme cítili, že je to ponižující a o rock'n'rollu jsme měli trochu jiný představu než pánové z odborný komise“ (Hlavsa – Pelc 1992: 53–54).

Manažer Pavel Kratochvíl, který předpokládal jejich odmítavý postoj k účasti na přehrávkách, nabídl skupině jako východisko z dané situace cestu do Malajsie, kde měla vystupovat v barech. Ivan Jirous se proti Kratochvílovu plánu ostře ohradil. Argumentace, kterou se snažil Plastiky přesvědčit, že vycestování není řešením, stejně jako účast na přehrávkách, se podle Hlavsy soustředila okolo jediného bodu: nepřestat „hrát to, co mají rádi“, i přesto, že je „opravdu čeká konec jejich krátké profiéry“ (Hlavsa – Pelc 1992: 54). V Hlavsově vyprávění o průběhu setkání členů skupiny s Jirousem, při kterém o tomto problému hovořili, se neobjevuje žádná zmínka o kompromisech s režimem v politické rovině. Tuto linii Jirousova uvažování v kontextu účasti skupiny na přehrávkách se Hlavsa snažil popřít už v roce 1986 v rozhovoru pro *Revolver Revue*, ve kterém říká: „Předně: není pravda, že bychom se po sedmdesátým třetím roce o přehrávky nepokoušeli. A to, že by snaha o absolvování přehrávek byla přestupkem proti (neexistujícím) regulím (neexistující) sekty androšů, který ustanovil její velekněz Magor, to je holej nesmysl... Magor sice (v nějakým článku) tvrdí, že ideální stav je hrát si pro sebe, ale já jsem přesvědčenéj, že pokud by PP hráli na oficiálním koncertě, rozhodně by nemluvil o opuštění a zradě idejí undergroundu. On se totiž taky rád baví.“¹⁷

Členové skupiny se nakonec rozhodli vydělat si peníze na nové vybavení, o které přerušením spolupráce s PKS přišli, prací v lesním podniku v Humpolci, kde také vystupovali na „venkovských tancovačkách“ (Riedel 2016: 43). Milan Hlavsa podle svých slov ještě v době odchodu do Humpolce nepocítoval nastalou situaci jako zásadní změnu v hudebním působení skupiny, ale vnímal ho spíše

¹⁷ „Rozhovor s Milanem Hlavsou.“ *Revolver revue* 6/1987. Dostupné z <http://www.bubinekrevolveru.cz/tentokrat-bez-maskovacich-manevru> [cit. 2017-06-25].

jako krok k samostatnému životu dospělého člověka: jako příležitost „postavit se na vlastní nohy“. Stále ještě předpokládal, že bude možné amatérsky – bez přehrávek a PKS – pokračovat v tom, co dělali dosud. Až po návratu do Prahy zjistil, že to nepůjde.¹⁸

Zásadním problémem, kvůli kterému Hlavsovi hrozil konflikt se státními orgány, byla nezaměstnanost, respektive obvinění z příživnictví. Hlavsa byl v tomto období bez práce po různě dlouhá období, ne ale více než půl roku. O svých problémech s hledáním zaměstnání vlekoucích se jeho životem již od učňovských let vypráví Hlavsa humorně, spíše jako o zvoleném životním stylu než o vnějších překážkách. Ve vyprávění o období sedmdesátých let například popisuje různé komické převleky, pomocí kterých se snažil vyhnout tomu, aby byl příslušníky bezpečnostních složek vyzván k legitimaci: „...když jsem potřeboval dopoledne jít do města, používal jsem převlek student ČVUT. Vypadal následovně: baret, aby zakryl vlasy, baloňáček a diplomatka, ze který koukal obrovské tubus. Na večer do hospod jsem měl převlek basketbalista nebo cyklista... U Malvazů se sedávalo do deseti a pak se chodilo do průjezdu naproti Prašný brány. Tam byl bufet, kde se prodávaly lahvky a buřty. Konečná pražské somráků a jinech podobnejch existencí. Sem jezdili policajti každou hodinu a chtěli občanky. Když došlo na mě, řekl jsem jim, že jdu z tréninku a občanku mám doma...“ (Hlavsa – Pelc 1992: 80–83).¹⁹

Pokud jde o téma komunistických represí, sleduje Hlavsa ve svém životopisném vyprávění především to, jaké byly jejich důsledky v osobní rovině. O existenci StB se Milan Hlavsa dozvěděl asi na přelomu roku 1971/72 od Ivana Jirouse. S příslušníky StB se poprvé setkal v roce 1973 při koncertě na parníku Vyšehrad u příležitosti svatby písničkáře Charlie Soukupa (Hlavsa – Pelc 1992: 86, 108).

Pověstný policejní zásah proti konání koncertu Plastic People v Českých Budějovicích v roce 1974 v životopisném vyprávění Hlavsa sice zmiňuje, ale osobně mu nepřikládá velkou důležitost. V roce 1991 na něj vzpomínal následovně: „...v sále nastaly nějaký šumy a ruchy a rozšířila se zpráva, že přijela policie. Přerušili koncert. Začali jsme se s nima dohadovat, co se děje a proč to dělají. Zbytečně. Nebavili se s náma, jenom pořád opakovali, že je konec.

¹⁸ Česká televize, seriál Bigbít 26, 1998.

¹⁹ Srovnejte *Zpravu* Dany Němcové k tzv. „procesu s Plastic People“ (Machovec 2012: 85–94). Autorka ve snaze obhájit mladé hudebníky uvádí jejich krátké medailonky, ve kterých uvádí jejich „řádné zaměstnání“ a popírá, že by se vyhýbali práci nebo přes míru konzumovali alkohol. Podobně viz *Dopis Věry Jirousové* (ibid.: 95–96).

Vyzvali kapely, aby si zabalily nástroje a odjely.“ O dalším průběhu událostí se dozvěděl až zprostředkovaně: „Odjeli jsme a až večer v Praze jsme se začali dovídat, co se tam dělo. Policajti nasadili psy, speciální jednotku a rozhodli se udělat masakr. Mlátili hlava nehlava. Byl to od roku šedesát devět nejbrutálnější zásah proti většímu počtu lidí.“ Přes toto hodnocení závažnosti policejního zásahu však na otázku, jaký dopad to mělo na skupinu, odpovídá: „Na nás ještě pořád žádnéj, ale bylo 150 zadrženejch. Naše fanoušky, kteří tam byli a někde studovali, vyhazovali ze škol. Existoval na to dokonce i nějakej oběžník. Byly i soudy a nepodmíněný tresty“ (Hlavsa – Pelc 1992: 90–92). Od dalšího působení ho tato zkušenost nijak neodradila, na Pelcovu otázku: „Měli jste chuť po této nezdařené akci na další koncerty?“, Hlavsa odpověděl: „Tím spíš! Navíc jsme získali novýho zřizovatele: TJ Sokol Černolice. Parta výbornejech kluků, se kterejma jsme po koncertě v Klukovicích utužovali vztahy i na sportovním poli“ (ibid.: 97).

Přítomnost Státní bezpečnosti Hlavsa registroval i na dalších koncertech, v rozhovoru to komentuje slovy: „Chtěli nás zastrašit. Z Postupic [září 1974, pozn. BP] i Kostelce [koncert DG307, pozn. BP] odvezli plný autobusy lidí na výslechy, některý až do Ruzyně, ale nás si zatím příliš nevšímali. Pak přišly Bojanovice 1976, kde policie neasistovala, což bylo všem velice podezřelý, ale samozřejmě nespali. Asi za čtrnáct dní po tom nás všechny sebrali“ (Hlavsa – Pelc 1992: 108).

Muzikantova počáteční neznalost se postupně proměnila ve vědomí sledování a nebezpečí vězení. O svém zatčení, které proběhlo při návštěvě hospody v Mařenicích, vypráví: „Čárlí se hned pustil s místníma do debaty o chovu ovcí, ale já jsem si všiml, že u stolu sedí dva chlapíci, kteří se všeobecnýho veselí v hospodě nezúčastňují. Jeden pil limonádu, druhý měl před sebou pivo, ze kterýho se napil za celou dobu jen jednou. Prostě byli krajně podezřelí. Řekl jsem, co si o nich myslím, ale všichni se mi smáli, že mám stíhu. Ovšem netrvalo dlouho a moje slova se naplnila.“ Přestože příslušníci bezpečnosti zadržené ujišťovali, že se jedná pouze o prošetření stížnosti sousedů na hluk, Hlavsa „věděl, která bije“, a na policistovu otázku: „Pane Hlavsa, vy také na něco hraje, že?“ odpověděl: „No sem tam, ale nic vážnýho.“ Společně s Pavlem Zajíčkem byl na rozdíl od optimistického Charlie Soukupa přesvědčen, že „jdou bručet“ (Hlavsa – Pelc 1992: 109).

Přes tyto projevy „smyslu pro realitu“ se mladý Hlavsa zároveň v situaci orientoval stále ve vlastních „mentálních rámcích“. Vězení pro něj znamenalo, „že budou ostříhaný a tím pádem společensky naprosto znemožněný“ (Hlavsa

– Pelc 1992: 109–110). Zmínky o jeho pocitech v době zadržení na stanici v České Lípě však značí, že zachovat si typický „bezstarostný“ stav myslí nebylo zcela možné: „Pustili jsme si služební televizi, dělali si ze všeho srandu, ale byla to už trochu křeč“ (ibid.: 109–110). V praktických záležitostech střetu s orgány státní moci se mladý Hlavsa příliš neorientoval, důležité informace a rady, o jak rozsáhlý případ se jedná, o jakého advokáta požádat nebo jak se chovat při výsledku, získal od Jirouse, se kterým se zkontaktoval ve vazbě: „Magor byl v těchto věcech oproti nám mazák“ (ibid.: 112).

Ve svém vyprávění Hlavsa nehledá systémové příčiny represí. V nastalé situaci sledoval spíše roli lidského faktoru. Například vyvrcholení svého zadržení Hlavsa popisuje následovně: „Čekali jsme dost dlouho, když tu náhle přišla krásná ženská a představila se jako prokurátorka. Okamžitě mi bylo jasné, že jdeme domů, protože taková krásná bytost nás nemůže poslat do vazby...“ (ibid.: 111).

Během dalších výsledků se Hlavsa snažil, ne příliš úspěšně, zapírat: „Plynuly dny, týdny, měsíce. Dost pravidelně jsem chodil k výsledkům, který byly stále stejné, a nikam to nespělo. Dlouho jsem zapíral, že jsem v Bojanovicích byl. Až jednou mi vyšetřovatel předložil výpověď Vrátí Brabence, ve který stálo: ‚Jediné problémy, které jsem kvůli kapele měl, byly problémy s manželkou, které vadilo, že můj kolega M. Hlavsa se vyjadřuje do mikrofonu sprostě. V Bojanovicích...‘ mám pokračovat? Tak jsem Bojanovice nakonec přiznal... A v tyto polohumorný formě jsme pokračovali. Ale oni po mě moc nešli, jako kdyby nevěděli, jak to navlíknout, aby to vypadalo přesvědčivě“ (Hlavsa – Pelc 1992: 114).

V den uzavírání spisů, když měli obžalovaní možnost do tisícistránkového svazku nahlédnout, Hlavsovův obhájce JUDr. Sodomka rezolutně prohlásil: „Pane Hlavsa, to přece nebudete číst, takové bláboly.“ Hlavsa chtěl „trochu protestovat“, protože by „rád věděl, co stojí ve spisech, aby se orientoval u soudu“, ale na rozdíl od Jirouse nebo Pepy Janička ve spisu nečetl (Hlavsa – Pelc 1992: 116).

Ivan Jirous z výpovědí uvedených ve spisu odvozoval, že „... nejvíc škod napáchali intelektuálové... Naproti tomu máni – nebo androši, jak se jim říká dneska, vypovídali perfektně. Čtení protokolů budilo dojem, že je to stádo nemyslicích kreténů. Člověk se vlastně jenom divil, proč vlastně do těch Bojanovic jeli. Největší chybou totiž je, snažit se uchovat si před vyšetřovatelem hrdost tím způsobem, že ukazují, jak jsem chytrý. Vlasatci vypovídali: ‚Koncert Plastiků jsem neslyšel, protože jsem předtím vypil moc piv, a tak jsem před koncertem usnul.‘ – ‚Já jsem byl úplně vožralej, nepamatuju se vůbec na nic.‘ – ‚Já

jsem při koncertu Plastiků stál na výčepu frontu na pivo, a tak jsem o koncert přišel“ (Špirit 1997: 361).

Hlavsa naopak popisuje pocity dezorientace a selhání: „Nikdy jsem se u výslechu nechoval jako hrdina. Měl jsem z nich strach a navíc jsem nedokázal reagovat na to, když mi tvrdili nějaký nehoráznosti.“ Pro ilustraci Hlavsa uvádí svůj „největší výpadek statečnosti při zátahu na samizdatový časopis Vokno“. V domněnku, že není svědek, ale podezřelý, vypověděl, že dostal od Františka Stárka bez finanční úhrady dva výtisky časopisu. Když zjistil, jaké jsou okolnosti jeho zadržení, odmítl proti Magorovi nebo Čuňasovi svědčit: „K soudu jsem se skutečně nedostavil, ale asi bych udělal líp, kdybych tam šel a odvolal výpověď. No, co si budeme namlouvat. Měl jsem strach, že mi naparájí dvojku za křivou výpověď.“ V následných výčitkách svědomí se odráží odpor k situacím, do kterých ho okolnosti represí staví, a obavy o přátelské vztahy: „Dlouho jsem se tím trápil. Mokrát jsem si dokonce říkal, že kdybych byl emigroval, mohly mě všechny tyhle věci minout... Magorův výstup se blížil. Svěřil jsem se se svým trápením Václavovi a ten mě částečně uklidnil. Myslel si, že nejlepší bude, když do Valdic pro Magora pojedou a všechno si za tepla řekneme... Hned jak jsme začali stolovat, Václav otevřel bolavý téma. Magor z toho nedělal žádnou aféru (na rozdíl od některých dobrodinců, kteří mne ujišťovali o něčem zcela opačným). Řekl, že ho mrzelo moje selhání, ale že se to může stát kdykoli a komukoli. Podobně shodil celej problém ze stolu na Klamovce Franta Stárek. Spadl mi ze srdce poměrně velké kámen“ (Hlavsa – Pelc 1992: 136–137).

Po propuštění z vězení pro Hlavsu nastalo období soustavné policejní šikany (opakovaná 48hodinová zadržení, noční zatýkání, pravidelné výslechy StB, zabavení řidičského průkazu nebo prořezané pneumatiky u osobního automobilu), která měla za cíl donutit ho k vystěhování. Poté, co Hlavsa emigraci otevřeně odmítl, ho příslušníci StB začali přesvědčovat, aby s nimi podepsal dohodu o spolupráci. Policejní nátlak se zmírnil až v roce 1986, kdy byl Hlavsa předvoláván k výslechu již „jen“ jednou až dvakrát za rok.

Příslušníky StB podle Hlavsových slov při výsleších zajímalo: „Kdy bude příští koncert, co připravujeme a podobně.“ Když vyšla první deska Plastic People v Kanadě, vyšetřovatelé očividně hledali spojitost mezi činností skupiny a protirežimní opozicí. Při výslechu na Hlavsu křičeli: „Kdo desku vydal, kde byla natočená, kdo na ní hraje, co je tam za skladby, kdo dělal obal, kdo psal texty, kdo hudbu,“ a chtěli vědět, „kolik jsme za to dostali od Havla nebo od CIA atd.“ (Hlavsa – Pelc 1992: 133–134). Z Hlavsova pohledu tyto kontakty neměly valný politický význam. O horizontech svých aktivit v této oblasti v rozhovoru

pro *Revolver revue* v roce 1987 řekl: „... Nejsem chlápek, který by politikou žil. Do roku 1976 jsem například neměl tušení, jak se jmenuje čs. ministr vnitra, ostatně dnes to nevím zase. Později jsem podepsal některá prohlášení Charty 77 a spolu s Čárlím sesmolil žádost o propuštění Honzy Prince, ale to je asi tak všechno, co se má veřejný činnosti týče. Ačkoliv – ne tak docela. Ještě jsem – opět s Čárlím – zaslal dopis paní M. Thatcherové, v kterém ji důrazně žádáme, aby přiznala statut politických vězňů Bobbymu Sandsovi a dalším pistolníkům z IRA. To byl nápad Čárlího. Když za mnou přišel, jestli bych to nepodskráb, byl jsem trochu překvapen, že pod textem dopisu má pouze jedinej podpis, totiž svůj. Říkám mu: ‚To jdeš za mnou jako za prvním?‘ – na což mi Čárlí odpověděl: ‚To ne, spíš za posledním...‘ Uznej, že jsem ho v tom nemoh nechat. A chceš-li znát mou ‚politickou dráhu‘ opravdu detailně, pak nesmím zapomenout ani na známou akci 10 000 piv za Magora, které jsem se taky zúčastnil. Pokud tě zajímá, v jakým politickým zřízení bych chtěl žít, tedy v takovém, který by mělo ve své ústavě vepsáno jediný článek a ten byl pečlivě dodržován: ‚Neubližujte druhým, neničte zařízení!‘ Tečka. Jelikož ale takový stát neznám, jsem rád tam, kde jsem, a domov máš tam, kde seš rád, i když se někdy nepohodneš s panem domácím, se sousedy, s rodinou...“²⁰ Součástí dění v Chartě 77 byl Hlavsa již jen tím, že bydlel v bytě manželů Němcových v Ječné ulici. Tam ho „šustění šustáky“, jak Hlavsa spolu s přítelem Pavlem Zajíčkem přezdívali schůzkám chartistů nad jejich prohlášeními, nemohlo zcela minout. Podle jeho vzpomínek se ho však dotýkaly spíše praktické peripetie honiček s policií než ideový obsah činnosti disidentského hnutí.

Důležitým a zároveň velice citlivým tématem byla pro Milana Hlavsu také již zmiňovaná otázka spolupráce s StB. V rozhovoru popisuje rozporuplné pocity, které v něm policejní nátlak vyvolával: „Hned první výslech na toto téma byl šilenej. Začal v devět ráno a trval do osmi večer. Střídali se na mě dva a zkoušeli to jak po dobrým, tak po zlým. Chvilka se chovali jako šilenci. Kopali do židlí, bušili do stolů, ale musím říct, že se mě za celou dobu nedotkli. Byl jsem úplně na dně, chtělo se mi zvracet. Nešlo jim už o nic jinýho než o podpis... Měl jsem strach. Šilenej živočišnej strach... Podělanej strachy jsem ze sebe vytlačil: Nezlobte se, ale tohle je mez, kterou nemůžu překročit. Spolupráci vám nikdy nepodepíšu.“ Na závěr vyprávění o těchto letitých peripetiích dodává: „No a dneska po ‚velký něžný‘ jsem v jejich seznamech.“ A jakoby o tento fakt nejevil

²⁰ „Rozhovor s Milanem Hlavsou.“ *Revolver revue* 6/1987. Dostupné z <http://www.bubinekrevolveru.cz/tentokrat-bez-maskovacich-manevru> [cit. 2017-06-25].

valný zájem, pokračuje: „Nehodlám s tím nic dělat, vím, co jsem udělal a co ne. Když si představím, že bych měl jako svědky, kteří jediní mi můžou dosvědčit, že jsem spolupráci nepodepsal, právě chlápky, co mě k tomu devět let nutili, je mi na nic. A žalovat je? Proč?“ (Hlavsa – Pelc 1992: 136).

V rozhovoru s Petrem Placákem v souvislosti s uveřejňováním seznamů spolupracovníků Státní bezpečnosti Hlavsa uvedl: „Člověk se v podstatě může stát agentem, může jim podepsat cokoli z nevědomosti nebo z neznalosti. Ilustroval jsem to na svém příkladu z devětašedesátého nebo sedmdesátého roku, kdy jsem bydlel na Letné u holky, s kterou jsem chodil. Do toho bytu docházela taková parta a jeden z ní vykradl místní automat na Letné. Takže oni nás samozřejmě jali, jednoho po druhém, a po výslechu na kriminálce mně dal policajt nějaký papír, abych to podepsal. Já si to přečetl, bylo to napsané na stroji, nebyl to žádný formulář, a stálo tam, že jsem si vědom toho, že jakýkoliv trestný čin musím ohlásit, že je to moje občanská povinnost. Já to podepsal a šel jsem. Pak jsem to večer vyprávěl v hospodě, kde se sdělovaly dojmy, a myslím, že Magor nebo kdo mi říkal: ‚Víš, co jsi udělal, ty vole, tys jim podepsal spolupráci!‘ Já se zhrozil, druhý den jsem tam namakal, čekal jsem tam na toho poldu a říkal mu: ‚Nezlobte se, vy jste na mě udělal trošku takový podraz, vy jste mě nechal podepsat spolupráci? Přišel jsem vám říct, že to nepřichází v úvahu!‘ On se rozčilil a já mu řekl, ať to roztrhá a hodí do koše. On na to: ‚Jednou toho budete litovat.‘ Teď toho samozřejmě lituju, protože tahle příhoda se dostala do nějakých souvislostí. Ale já jsem to spíš vyprávěl Honzovi jako ilustraci, jak člověk může do věci zapadnout.“²¹

Odvrátit pozornost od citlivosti tématu a obhájit pozici lidí, kteří se dostali do problematického styku s StB, se Hlavsa na jiném místě snaží navozením dojmu vlastní lhovosti: „Já na svoji pověst kašlu, jsem zvyklý na to, že nás celý léta lidi udávali jako nepřátele režimu, a jsem vůči tomu, co si o mně myslí druzí, otrlý.“ Zároveň se snaží upozornit, že předmětem diskuzí by měli být příslušníci StB, nikoli oběti letité policejní šikany: „Ale nejvíc mě štve to, že tyhleti estébáci se tím dneska baví, protože se celý sedmdesátý a osmdesátý léta snažili vyvolat v disentu rozbroje, a teď se mohou díky tomu selektivnímu výběru, který se tady dělá, smíchy potřhat.“²²

²¹ Petr Placák: „Nezlobte se, vy neexistujete. Rozhovor s Mejlou Hlavsou o StB po 23 letech.“ *Lidovky.cz*, 23. 5. 2015. Dostupné z http://www.lidovky.cz/nezlobte-se-vy-neexistujete-dgf-/lide.aspx?c=A150517_143139_lide_mct [cit. 2017-06-25].

²² *Ibid.*

Hlavsova cesta z undergroundu?

Okolnosti rozpadu skupiny, který v roce 1988 zapříčinily spory ohledně nevydařených pokusů o spolupráci s oficiálními strukturami, ukazují, že Hlavsovy postoje byly stěží společné všem členům skupiny. Mezi komunistickými represemi a vlivem intelektuálního prostředí undergroundu vznikal prostor pro různé životní příběhy, resp. dospívání jednotlivých osobností mladých rockerů.²³

Na podzim 1986 se Milan Hlavsa na Klamovce seznámil s výpravčím z Mníšku pod Brdy Martinem „Franz Josefem“ Kubíkem, který se Hlavsovi později „s mírným studem svěřil“, že je kulturním referentem SSM v Letech. Následně Hlavsovi řekl, že už zorganizoval „několik dobrejch koncertů“. Nabídl mu spolupráci, a aby bylo formálně vše v pořádku, stala se organizace SSM zřizovatelem skupiny Plastic People.

Hlavsa svou reakci na Kubíkovu iniciativu v rozhovoru s Janem Pelcem popisuje slovy: „Musím se přiznat, byl to pro mne šok. Říkal jsem si, tak vida, mladej hoch, nezatíženěj mindrákama minulosti, má víc odvahy než my. Dohodli jsme se, že dál budeme jednat, až se vyjádří kapela“ (Hlavsa – Pelc 1992: 148). Josef Janíček a Jiří Kabeš podle Hlavsy sice neprojeвили zvláštní radost, nicméně souhlasili. Jan Brabec se společně s Hlavsou pro novou příležitost přímo nadchl. Oba začali okamžitě vymýšlet novou tvář skupiny. Našli pro Plastic People zpěvačku a začali se připravovat na veřejné vystoupení.

Následně se k Plastic People dostala zpráva, že organizátoři Rockfestu by je rádi viděli na připravovaném ročníku. Skupina podle Hlavsových slov přistupovala k této pobídce z počátku trochu s despektem: „Moc se nám do toho nechtělo, podobný masový akce jsme nikdy v oblibě neměli“, ale Ivo Pospíšil ze skupiny Garáž je nakonec přesvědčil, „že by se tak dala prolomit bariéra, která je obklopuje.“ Natočili tedy kazetu pro porotu, dostali nejlepší hodnocení a byli přijati mezi účastníky Rockfestu. Museli však souhlasit s tím, že na plakátě budou uvedeni pouze pod zkratkou PPU, nikoli pod celým názvem. Přijatelnost této podmínky si, podle Hlavsy, zdůvodnili faktem, že pod zkratkou PPU o nich píše i zahraniční tisk, nejedná se tedy o nic nedůstojného. Podepsání smlouvy tedy nic nebránilo.

²³ Srov. také například aktivity jeho přátel a spoluvyšetřovaných, Pavla Zajíčka, Svatopluka Karáska a V. Brabence, ve věci pomlouvačné mediální kampaně, která následovala po tzv. „procesu s Plastic People“ (Machovec 2012) a o které se Milan Hlavsa ve svém životopisném vyprávění téměř vůbec nezmiňuje (Hlavsa – Pelc 1992).

Martin Kubík domluvil skupině koncert na Chmelnici a v klubu Futurum a všichni netrpělivě očekávali termín Rockfestu. O jejich aktivity se však začala zajímat StB, uvedené plány nakonec skončily nezdarem a ve skupině nastal spor o to, jak pokračovat dál.

Ivo Pospíšil po uvedeném neúspěchu přivedl za členy skupiny do zkušebny Lenku Zogatovou, vedoucí jednoho brněnského klubu a členku poroty Rockfestu, která skupině nabídla možnost vystoupit u ní v klubu. Na plakátě by tentokrát, aby nevzbuzovali nežádoucí pozornost StB, bylo pouze „koncert pražské skupiny“. Milan Hlavsa spolu s novými členy skupiny Míšou a Tomášem v zájmu uskutečnění koncertu, na který se všichni těšili, s podmínkami souhlasili. Jiří Kabeš, Josef Janíček a Jan Brabec však trvali na uvedení celého názvu na plakátu. Jan Brabec se podle Hlavsy v této souvislosti vyjádřil: „nejen že nebude hrát s jiným názvem nebo bez něj, ale už nikdy nechce mít nic společného s lidma, jako jsou svazáci z Chmelnice, Martin Kubík atp.“ Hlavsu jeho přístup rozladil: „To mě naštvalo. Byl jsem přesvědčen, že právě tyhle lidi pro nás chtěli něco udělat. Že to nevyšlo, není jejich vina. Cejtil jsem to jako velkou křivdu vůči nim.“ Ostatním členům skupiny Hlavsa řekl, že se před týdnem dohodli na něčem jiném, a žádal je, „ať opustí uraženeckou pózu“ (Hlavsa – Pelc 1992: 154). Spor nakonec eskaloval v ostrou hádku a rozpad skupiny.

Jestliže pro Hlavsu i po dosavadních zkušenostech s komunistickými represemi zůstávala prioritou možnost tvořit a vystupovat, hodnotit lidi podle jejich osobních kvalit a konkrétní činnosti, nikoli podle jejich příslušnosti k organizacím, u jiných členů skupiny se projevil zásadový odpor ke spolupráci s oficiálními institucemi. V uvedeném sporu již některým členům skupiny nešlo o zachování image nebo hudebního stylu, ale o principiální odmítnutí spolupráce s organizacemi působícími v rámci struktur komunistického režimu.

Závěr

Životopisné vyprávění Milana Hlavsy se odvíjí na pozadí jeho příslušnosti k rockové subkultuře mládeže, která se vyvíjela ve specifických podmínkách nedemokratického politického systému. Tyto okolnosti společně se seznámením s Ivanem Jirousem posunuly aktivity mladého muzikanta do prostředí undergroundové kultury.

Hlavsou retrospektivně prezentovaný odpor k hrdinství, odmítání ztotožnění se se skupinovou identitou undergroundu, nevole k uveřejňování seznamů spolupracovníků StB a lhostejnost k trestání viníků policejní šikany mohou mít

různé příčiny: nespokojenost s vlastním jednáním, vyčerpání a touhu zapomenout na nepříjemnou minulost, může se jednat o určitou reprodukci disidentického morálního étosu smířlivosti a kompromisu nebo o stylizaci do pozice bezstarostného apolitického rockera. Tyto vnitřní motivy jednotlivce, resp. to, do jaké míry se v některých diskurzech pohyboval nebo do jaké míry reflektoval svou existenci jim navzdory, můžeme těžko jednoznačně interpretovat.

Uvedená analýza životopisného vyprávění Milana Hlavsy a Jirousových textů však umožnila zobrazit lidskou rovinu vztahu obou aktérů a ukázat tak jednu z důležitých rovin pozadí vzniku jednoho z vlivných diskursů o identitě undergroundu: dikursu zakládajícího mimo jiné mýtus Plastic People.

Barbora Pecková je absolventkou magisterského studia soudobých dějin na Fakultě sociálních věd UK a orální historie – soudobých dějin na Fakultě humanitních studií UK. V současnosti je doktorandkou Fakulty humanitních studií UK v oboru Soudobé evropské dějiny. Odborně se zaměřuje na soudobé dějiny střední Evropy, období demokratické transformace a dějiny komunistických a postkomunistických stran. Kontakt: barka.peckova@seznam.cz

Použité prameny a literatura

- Archiv COH, Rozhovor s Micolášem Chadimou vedla Hana Zimmerhaklová, 2008.
 Archiv COH, Rozhovor s Micolášem Chadimou vedl Michael Kilburn, 2008.
 Archiv COH, Rozhovor s Milanem Knížákem vedl Michael Kilburn, 2000.
 Česká televize, seriál Bigbeat, 1998.
- Alan, Josef (ed.). 2001. *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bolton, Jonathan. 2015. *Světy disentu. Charta 77, Plastic People o the Universe a česká kultura za komunismu*. Praha: Academia.
- Hlavsa, Milan – Pelc, Jan. 1992. *Bez ohňů je underground*. Praha: BFS.
- Machovec, Martin (ed.). 2012. „Hnědá kniha“ o procesech s českým undergroundem. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Riedel, Jaroslav. 2016. *Plastic People a český underground*. Praha: Galén.
- Smolík, Josef. 2010. *Subkultury mládeže. Uvedení do problematiky*. Praha: Grada.
- Špirit, Michael (ed.). 1997. *Magorův zápisník*. Praha: Torst.
- Vaněk, Miroslav. 2010. *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha: Academia.

SLOVNÍK

institucionálního zázemí
české sociologie

Zdeněk R. Nešpor

JAK SE RODIL VELKÝ SOCIOLOGICKÝ SLOVNÍK – VZPOMÍNKY EDITORKY

Alena Vodáková

Lysá nad Labem

The Origins of the Large Dictionary of Sociology (Velký sociologický slovník) – Memories of the Editor

Abstract: The Large Dictionary of Sociology (Velký sociologický slovník in Czech), published as a book in 1996, represents the monumental work of Czech sociology that originated in the late 1980s and early 1990s at the Sociological Institute of the Czechoslovak/Czech Academy of Sciences. The dictionary has 2,350 text and 1,860 referential entries, as well as 2,700 biographical appendices. 260 authors, who were not only sociologists, played a role in its creation. To this day, the dictionary has not only historical significance, proving how advanced the contemporary community of academic social sciences in Czechoslovakia was, and yet which also pointed out its weaknesses, but it also has a factual significance, since no comparable or even similarly extensive Czech encyclopedia of social sciences has been elaborated since, and most likely shall not be elaborated in the near future. This article, written by one of the main editors of the dictionary (other editors included Jiří Linhart, Hana Maříková, and Miloslav Petrusek), is a recollection of the complex creation of the work at the turn of the eras of late “normalization” and the early transformation, as well as of each of the authors and other collaborators who helped the book originate. It is a significant contribution to understanding the history of Czech sociology in the 20th century.

Keywords: *Velký sociologický slovník; sociology – encyclopedia; sociology – dictionary; Czech sociology; sociology – history of*

Do svého projektu digitalizace českých sociologických slovníků, jehož cílem je uchování, zpřístupnění a propojení několika novějších i starších publikací (a který v budoucnosti „vpluje“ do širší *Encyklopedie české kultury*), zahrnul Zdeněk R. Nešpor i *Velký sociologický slovník*, vydaný v nakladatelství Karolinum v roce 1996. Shledal, že většina informací, které tento slovník nabízí, je stále relevantní a vytváří specifický komplex, který nebyl zatím ničím podobným novějším nahrazen. V této souvislosti bych ráda zavzpomínala na to, jak slovník vznikal. Byla jsem totiž u jeho zrodu od samého počátku a později, po relativně dlouhou dobu, až do jeho publikování, jsem ho „měla na starosti“.

I když doba, na kterou budu vzpomínat, byla nadmíru živá a proměnlivá, začnu suchopárnou připomínkou toho, jak dlouho jsme slovník připravovali a jak rozsáhlá to byla práce. Od prvních koncepčních kroků až do knižního vydání to trvalo zhruba osm let. V konečné knižní formě (2 díly velkého formátu) čítá slovník 1630 stran (tištěných velmi malým písmem). Zahrnuje 2350 tematických vysvětlujících hesel, navzájem propojených odkazy, 1860 samostatných odkazových hesel (bez výkladu) a biografickou přílohu s 2700 položkami, rovněž napojenými na hesla. Výkladová hesla jsou doplněna překlady názvu hesla do angličtiny, němčiny, francouzštiny a italštiny a většinou i krátkým seznamem doporučené literatury a u hesel cizího jazykového původu je uvedena i etymologie. Navíc, pro větší přehlednost, je na začátku slovníku seznam výkladových hesel uspořádaných podle tematických oblastí.

Když k tomuto výčtu dodám, že nakladatelství od nás obdrželo slovník kompletně připravený k tisku a sami jsme prováděli i všechny korektury, tak mi teď, po dvaceti letech od vydání slovníku, nepřipadá, že by osm let přípravy (včetně hluchého asi dvouletého období jednání s vydavatelstvími a pak čekání na vydání) byla tak dlouhá doba, jako mi to připadalo tehdy. Nepřipadá mi to tak i díky tomu, co jsem se nedávno dozvěděla z Nešporovy brožury o historii českých sociologických slovníků, vydaných i jen připravovaných či zamýšlených, které nikdy nedospěly ke kýženému konci (*Česká sociologická encyklopedistika*. Academia, Praha 2017). Přiznám se, že během prací na našem slovníku jsem tyto podrobnosti neznala a nepodlehla jsem tudíž zničující, historicky podložené obavě, že se nám to nemůže podařit.

Důvodů pro pesimistický postoj bylo více, ale na tomto místě zmíním jediný: ten slovník byl koncipován na naše možnosti jako příliš „velký“ a postupem času, s přibývajícimi „nezbytnými“ tématy se stále rozrůstal. Původně se ani velkým neměl nazývat. Měl to být prostě Sociologický slovník. To trochu megalomanské přídavné jméno jsme připojili až v poslední fázi jeho přípravy,

a to ze dvou důvodů. Jednak pro jeho skutečný výsledný relativně velký rozsah (mj. tak název kontrastoval s *Malým sociologickým slovníkem* z šedesátých let), a jednak proto, že krátce před dokončením našeho slovníku vydal svůj *Sociologický slovník* Bohumil Geist. Nechtěli jsme vnést do čtenářské obce zmatek vydáním publikace stejného názvu. To už se ale začínám nořit do „jámy pamětnice“ svých vzpomínek, a já bych před tím chtěla udělat ještě jednu krátkou zastávku:

V souvislosti s projektováním digitálním uchováváním a ožíváním slovníků se mi vkrádá na mysl aspekt či rozměr celé slovníkové záležitosti, který bych nazvala historickým. Autor zmíněného projektu jej zřejmě rovněž vnímá, i když možná trochu jinak než já. Myslím totiž, že díla tohoto typu nejsou a ani by neměla být jen snůškou informací nějak oborově ohraničených či neohraničených vůbec (u všeobecných slovníků či encyklopedií). Jsou a měla by být obrazem oboru v dané době, respektive doby jako takové. Týká se to výběru hesel i jejich pojetí, toho, jaký komplex tvoří, komu jsou určena. Nechtěně se to týká i různých nedostatků, chyb, prázdných míst, které rovněž odrážejí stav oboru i širší charakteristiky vědeckého a společenského dobového diskursu. Pokud je iniciátorů, organizátorů, redaktorů a redaktorek i autorů a autorek jednoho a téhož díla více, mají samozřejmě všichni tendenci vnášet do toho své více či méně odlišné individuální představy. Má-li ale slovník plnit jak úlohu primární – ucelenou a přehlednou informační, tak i úlohu sekundární – historickou v naznačeném smyslu, musí být jedna z těchto představ dominantní a ostatní tvůrci slovníku se jí musí co nejvíce přizpůsobit. Samozřejmě to lze jen tehdy, když daná představa souzní s oborem a dobou do té míry, aby to „přizpůsobení“ bylo přirozené a nikoho moc „nebolelo“.

A jak se toto vše odehrálo při přípravě našeho slovníku?

Když na konci osmdesátých let minulého století přišel Jiří Linhart s myšlenkou dát dohromady sociologický slovník, měl ještě ne úplnou, ale už celkem ucelenou představu o tom, jak by takový slovník měl vypadat, tedy jaký typ hesel by měl obsahovat a jak by zhruba hesla měla být strukturovaná. Vycházel přitom nejen ze svého mimořádně vyvinutého citu pro sociologickou dimenzi reality a ze svých faktografických znalostí oboru, ale i ze své záliby v historii. Měl schopnost nahlížet sociologicky mj. takové počiny jako vydávání slovníků v naší národní historii a jejich studiem si osvojil i různé styly psaní hesel. Myslím, že jsme byli s Miloslavem Petruskem první, komu svůj návrh přednesl. Pokud si vzpomínám, ani my, ani další později získaní hlavní spolupracovníci neměli proti němu žádné vážnější námítky, diskutovali jsme spíše podrobnosti a proveditelnost. V duchu

navržené koncepce byly rozpracovány heslář a pokyny pro autory. Neznamená to ovšem, že všichni oslovení potenciální autoři a autorky byli ochotni pokyny dodržet a že se redakci podařilo problémy tohoto typu zcela překonat. A také to neznamená, že zrealizovaná koncepce dobře reprezentuje naši sociologii z přelomu osmdesátých a devadesátých let. To musí posoudit současní i budoucí historici naší sociologie.

Mně zpětně připadá, že slovník, utvářený na rozhraní dvou etap našeho společenského vývoje, nejenže pomohl vyplnit jistou informační mezeru a přispěl k uchování tohoto specifického období v paměti společnosti, ale svým způsobem rozevřel poměrně bohatý vějíř možností sociologického zkoumání, kterých se následná doba moc nechopila. Asi v našem slovníku mladší sociologové a socioložky nenašli velké zalíbení. Anebo o žádný vějíř možností příliš nestáli. Kdoví.

Ale zpět ke vzpomínkám. Pokouším se vybavit si vše, co s několikaletou přípravou slovníku souviselo, a vybrat z toho charakteristické momenty i okamžiky oživující, týkající se kontaktů se zajímavými osobnostmi se slovníkem spojenými. Všem, které zmiňuji, se omlouvám, že je uvádím zásadně bez jakýchkoliv titulů. Při opačném postupu bych se dopouštěla pravděpodobně řady chyb, zejména vzhledem k historickému kontextu vzpomínek. Také by mi to připadalo příliš formální, oficiální. V takovém duchu na bývalé spolupracovníky a spolupracovnice nevzpomínám.

A ještě si dovolím vyjádřit jednu naději: snad alespoň něco z mých vzpomínek zaujme skutečné i pomyslné historiky a případně nějaké budoucí tvůrce i čtenáře sociologických slovníků. Určitě jsem mnohé zapomněla. Bohužel se nemohu opřít o písemné záznamy událostí, protože jsem si je nepořizovala. Také si uvědomuji, že bezpochyby nechtěně vkládám do vzpomínek vlastní interpretaci, tu tehdejší i tu dnešní. To je ale atribut všech vzpomínek, těch sepsaných po mnoha letech obzvláště.

Proces přípravy slovníku pod vlivem převratné doby

Začalo to v roce 1988. V sociologické sekci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, zřejmě jako leckde jinde, se začaly uvolňovat stranické kleště, slábla ideologická kontrola a také se rozvolňovaly vztahy podřízenosti a nadřízenosti. Odehrály se i nějaké personální přesuny mezi odděleními, měnila se jejich náplň. Reformovalo se (obsahově i personálně) i oddělení, jehož název si nepamatuji, do kterého jsem dobrovolně přešla, podobně jako někteří další

z různých oddělení, včetně Jiřího Linharta. Tomuto oddělení vládl velmi benevolentně František Kutta. Byl to starší pán, myslím, že původním povoláním ekonom, přesvědčený komunista. Žádnou z těchto dvou charakteristik našťestí nedával příliš najevo. Hlavním posláním oddělení bylo sepisovat sociologické prognózy, které tehdy přišly do módy (bylo to v době, kdy vznikl Komárkův Prognostický ústav). Nebyly módní jen u nás, ale i v západním světě, takže to nebyla činnost úplně marná a nezajímavá. Nicméně zbyl určitý prostor, který bylo možné využít. Do tohoto prostoru vstoupil Linhart se svým nápadem na sociologický slovník. Začal hledat spojence a spolupracovníky. Byla jsem nablízku a nápad i pojetí se mi líbily, i když jsem musela rychle začít studovat specifickou „slovníkovou kulturu“, o které jsem toho na rozdíl od Linharta věděla pramálo. Rychle jsem pochopila, že dát dohromady odborný slovník není žádná hračka. Vzpomínám si ale, že někteří kolegové, kteří akci slovník moc nevívali, byli tohoto názoru a (nebo) si mysleli, že dělat vlastní slovník je zbytečné a (nebo) zbytečně pracné. Tyto hlasy se ale tehdy v začátcích ozývaly minimálně. Když se dveře svobody otevírají, byť pomalu a zdráhavě, narůstá i tolerance vůči aktivitám jiných lidí přesto, že se s nimi člověk neztotožňuje. Poté, co už je svoboda zaručená, vzrůstá pokušení využít ji mimo jiné k zamezení cizích nesympatických aktivit.

Prvním významným a věci znalým slovníkovým spojencem mimo naše oddělení byl Milan Petrussek. Tehdy byl čerstvým pracovníkem ústavu, přijatým díky výše zmíněnému politickému uvolňování. Nápad Jiřího Linharta radostně přivítal a stal se vedle něj hlavní oporou slovníku, a to po celou dobu jeho přípravy (k tomu se ještě ve svých vzpomínkách vícekrát vrátím). S vydatnou Petruskovou pomocí a s přispěním dalších dobrovolníků jsme nejdříve sestavili v hrubých obrysech heslář, rozdělili ho na oblasti a hledali jejich odborné garanty, kteří měli být zároveň hlavními autory. I když hledání neskončilo okamžitým úspěchem, upřesňovali jsme s těmi nalezenými prvními garanty heslář a zároveň na jejich doporučení a s jejich pomocí aktivovali další autory. Nutno říci, že doplňující hledání garantů a kontaktů na autory provázelo vlastně celou slovníkovou přípravu. Díky převratné době se vynořovala potřeba dalších hesel i autorů, někdy dohodnutí autoři z různých důvodů svoji účast vzdali, někdy odvedli nepřijatelnou práci. K tomu všemu se ještě vrátím. Na tomto místě bych chtěla poznamenat, že při výběru hesel i autorů jsme měli od začátku až do konce přípravy slovníku volnou ruku, nikdo z vedoucích osobností ústavu nikdy neschvaloval ani heslář ani autory (neznamená to, že se neobjevily určité obavy, že pojetí slovníku nebude dostatečně „marxistické“).

Důležité bylo, že vlastně hned, od samého začátku, se pracovalo i přímo na heslech. Sepsali jsme podrobné pokyny pro autory, k tomu přiložili Linhartovy příklady pro jednotlivé typy hesel a obdarovávali tím autory s přátelským vysvětlením nutnosti danými pokyny se řídit. Ukázalo se, že naše požadavky jsou pro někoho příliš omezující, pro někoho příliš náročné, takže jsme průběžně řešili řadu problémů (viz dále). Přesto se podařilo do roku 1990 shromáždit více než polovinu hesel tehdejšího hesláře.

Po roce 1990 práce na slovníku téměř kontinuálně pokračovaly, a to v obnoveném Sociologickém ústavu Akademie věd pod záštitou jeho ředitele Jiřího Musila. Vznikl samostatný slovníkový tým vedený Linhartem. Společenské změny evokovaly doplňování hesel skoro ve všech tematických okruzích, zejména ovšem v oblasti sociologie politiky. Nová hesla se často vynořovala jakoby sama od sebe, s tím, jak do naší společnosti vstupovaly nové jevy, sociální mechanismy, problémy. Převážily se také váhy důležitosti a potřeby pojmů, které zčásti ovlivnily délku hesel. Problémy s hledáním autorů nepominuly, spíše narostly. Nejen proto, že znalosti některých témat bylo třeba pracně dohánět, ale i proto, že se lidem (i sociologům) otevřely nové možnosti kariéry a cest do zahraničí a někteří se nemohli či nechtěli zdržovat pracným a nelukrativním psaním hesel. Cennou výpomoc nám poskytli čeští emigranti, renomovaní sociologové a socioložky ze západních univerzit, a to nejen jako autoři a autorky, ale i jako zprostředkovatelé dalších zahraničních autorů pro těžko zvladatelná hesla. Důsledkem všeho tohoto dění bylo ovšem jak zvětšování slovníku, tak počtu autorů a nároků na redakční práci.

Uprostřed oživené horečnaté práce na slovníku náhle zemřel Jiří Linhart (koncem května roku 1990), což kromě nenahraditelné lidské ztráty byla i ztráta vedoucího týmu a celého projektu a také velmi plodného autora a posuzovatele hesel. Hrozilo, že se projekt zhroutí, protože zájemci o jeho místo zjevně nechtěli věnovat příliš mnoho svého času dokončování slovníku. V této situaci jsem přijala nabídnuté vedení slovníkového týmu, samozřejmě s obavami, zda to zvládnu dotáhnout do konce, tedy do vydání slovníku, a také s vědomím, že musím jiné své plány odsunout stranou.

Takže práce na slovníku pokračovaly (se všemi již zmíněnými i dosud nezmíněnými problémy). Pomoc nám poskytovala nově ustavená redakční rada slovníku, vedená Milanem Petruskem, a to hlavně při rozhodování závažných problémů, a především Petrusěk sám, i když v té době zakládal Fakultu sociálních věd UK, kde záhy začal vykonávat i funkci děkana. Ochrannou ruku nad námi na začátku devadesátých let držel jako ředitel ústavu Jiří Musil, který

považoval slovník za důležitou součást práce ústavu. Na jeho popud jsme získali grant na dokončení slovníku od nově ustavené Grantové agentury Akademie věd. Platili jsme z něj hlavně přepisy hesel a překlady.

Nelze zapomenout ani na to, že slovník jsme budovali s pomocí počítače, a to od samého začátku, což tehdy ještě nebyl obvyklý způsob práce. Bez tohoto pomocníka by celá příprava trvala určitě déle než osm let. Záměrně mluvím o počítači v jednotném čísle, protože skoro po celou dobu opravdu šlo vždy o jeden počítač. Nejdříve, koncem osmdesátých let, to byl obří počítač, který měl ke své obsluze laboratoř v prvním patře v Jilské ulici s několika pracovníky. Těm jsme postupně dodávali rukopisy hesel, které oni převtělovali do počítačové podoby. V roce 1990 nám byl stejně jako ostatním týmům ústavu přidělen jeden stolní počítač, kterému se říkalo „písíčko“. Pomocí disket, které nám předala laboratoř (která byla záhy potom zrušena), jsme všechno převedli na tento počítač, na kterém potom naše asistentky přepisovaly hesla dodaná autory, kteří až na výjimky tehdy počítače nevlastnili, ani k nim neměli přístup. Přepsaná hesla se zálohovala na disketách, což byl nekonečný kolotoč, protože po vřazení dalších hesel, jejich korekcích a doplnění bylo třeba znovu a znovu zálohovat. Tehdejší počítače a programy nebyly tak dokonalé jako dnes a navíc jim rozuměl málokdo. Vzpomínám si na několik hororových situací, kdy nečekaně zmizel dosud nezálohovaný soubor hesel. Někdy se našel, někdy bylo třeba znovu ho přepsat. Nutno podotknout, že jsme pracovali s velkým množstvím disket, protože byly málokapacitní. V polovině devadesátých let, na samém konci přípravy slovníku, už to bylo všechno o něco snazší a také počítačů už bylo více a pracovali jsme na nich všichni. Přesto si vzpomínám, jak jsem byla zoufalá, když jsem jednou při korekturách díky neopatrnému zacházení s důmyslnými „makry“ přišla ve velikém souboru hesel o některá písmena s háčky a hromadně napravit už to nešlo. I takové „drobnosti“ nám zpestřovaly a ztěžovaly život.

Na slovníku jsme jako oficiálně existující tým Sociologického ústavu pracovali zhruba tři roky. Koncem roku 1993 byl prakticky dokončen (až na poslední kontroly a korektury). Následovalo asi dvouleté období čekání na jeho vydání, zahrnující dohadování s nakladatelstvími. Původní domluvené nakladatelství Svoboda ukončilo začátkem devadesátých let svoji činnost. Tehdy zanikla řada nakladatelství. Vznikala ovšem i nová. Nejbližší po všech stránkách (tím, že sídlilo v budově ústavu v Jilské, že vydávalo sociologickou literaturu, i kvůli dobrým vztahům) bylo Sociologické nakladatelství – SLON, které jsem pomáhala v roce 1991 zakládat. Bylo to však malé nakladatelství a vydat tak velký slovník

bylo velmi náročné i nákladné. Využili jsme toto spřátelené nakladatelství alespoň k vydání několika malých publikací, v nichž jsme tematicky seskupili téměř definitivní hesla a doplnili je dalšími texty. Do vydání slovníku jako celku vyšly v řadě Sociologické pojmosloví čtyři takové publikace (některé se později dočkaly v upraveném vydání reedice): *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny* (eds. J. Kapr, J. Linhart, V. Fišerová a A. Vodáková. Sociologické nakladatelství, Praha 1991), *Demografie (nejen) pro demografy* (eds. Z. Pavlík, K. Kalibová a A. Vodáková. Sociologické nakladatelství, Praha 1993), *Sociální a kulturní antropologie* (eds. V. Soukup a L. Hrdý. Sociologické nakladatelství, Praha 1993) a *Sociologické školy, směry, paradigmata* (eds. M. Petrušek, A. Miltová a A. Vodáková. Sociologické nakladatelství, Praha 1994).

Jednotlivá hesla tak, jak vznikala a jak se tematicky hodila, jsme také publikovali v časopise *Sociologické aktuality*, a to od samého jeho vzniku na konci roku 1989 až do jeho konce v roce 1995 (časopis jsem koncipovala a vydávala společně s Jiřím Rybou a Hanou Maříkovou, na začátku i s Jiřím Linhartem, pod záštitou Sociologického ústavu a Českého literárního fondu). V každém čísle bylo jedno až tři hesla, která korespondovala s dobovými událostmi, později pak s hlavním tématem čísla. Smyslem bylo nejen doplnit a zpestřit časopis, ale také seznámit jeho sociologickou a přidruženou čtenářskou obec s přípravou slovníku a případně povzbudit k autorství další sociology i nesociology. To poslední se moc nedařilo. Myslím ale, že nejen díky velmi širokému záběru autorů slovníku (z mnoha institucí), ale i díky informacím ve zmíněném časopise vešel slovník ve všeobecnou známost ještě před svým vydáním. Škoda jen, že nemohl vyjít alespoň o dva roky dříve, kdy byl samozřejmě aktuálnější i potřebnější.

Byli jsme moc rádi, že se vydání nakonec ujalo vydavatelství Karolinum, ale i pro ně to bylo zjevně dost velké sousto. Docházelo k prodlevám, přičemž nakladatelství nezajistilo žádné korektury. Stejně jako křížové kontroly odkazových hesel a biografické přílohy jsme je prováděli jakousi svépomocí – několik přátel včetně zbytku původního slovníkového týmu. Ten byl v roce 1993 zrušen. Já sama už jsem v tomto posledním období v ústavu nepracovala. Od září roku 1994 jsem vedla katedru sociologie na Fakultě sociálních věd UK. Ale slovník jsem s neocenitelnou pomocí přátel nakonec „dotáhla do konce“, jak jsem si předsevzala. Koncem roku 1996 vyšel (na pulty knihkupectví se dostal až začátkem roku 1997). V závěru úvodního slova jsme jej s Milanem Petruskem dedikovali Jiřímu Linhartovi.

Aby slovník měl a neztratil svoji tvář

Jak uvádím v úvodu, myslím, že slovníku vtiskuje tvář doba a vstupní koncepce, poznamenaná silně osobními invencemi jejího konkrétního tvůrce, a trochu i všichni ostatní, kteří píší hesla a redigují publikaci. Pokud neexistuje vstupní koncepce, nebo se během přípravy rozpadne, slovník ztratí tvář. Koncepce se vtěluje do hesláře, do více méně jednotné (předepsané) struktury hesel a do některých dalších konvencí, které by měli autoři hesel i redakce dodržovat. Vzpomínám si na počáteční i pozdější problémy, které bylo v této souvislosti nutno řešit. Vzpomínky jsou ale poněkud útržkovité a vzájemně se překrývají. Nejdřív ke koncepci samotné a k hesláři, pak k dohodnutým pravidlům.

Sociologie je poněkud zvláštní věda i tím, že do sféry jejího zájmu spadá velmi rozsáhlá, blíže nespécifikovaná oblast reálií poznamenaných výrazně vazbou na společenský rozměr lidské existence. S tím, jak plyne čas, množí se díky tvořivému duchu sociologických osobností pojmy „sociologicky opracované“, zabudované do různých důmyslných teorií, zároveň ale řada pojmů ještě čeká na vědecké uchopení. Výrazným, ve světě sociologie poněkud neobvyklým znakem Linhartovy slovníkové koncepce je pokus o sociologické uchopení i těch pojmů, které jsou sice nabitý sociologickými významy, ale sociologie se jimi zabývala dosud málo, nebo vůbec nezabývala. Některé z těchto pojmů prozkoumaly nebo přímo vymyslely jiné, příbuzné vědy, některé se objevují jen v běžném životě. Někomu možná připadá zařazení takových pojmů jako znevědečtění sociologie a neúnosný přesah do jiných vědních oborů. Já to považuji za obohacení sociologie o potenciální možnosti, za inspiraci a také za určitý druh sociologické hravosti, která byla vlastní právě Jiřímu Linhartovi. Myslím, že nejbližší spolupracovníci slovníku to přijali podobným způsobem. Po sestavení první verze hesláře jsme po vzoru jednoho přírodovědného slovníku žertem nazvali náš slovník „Od Abendlandu po žvást“. Původ prvního termínu je historicko-literární, ten druhý se používá jen v běžné mluvě, oba mají ale silné sociologické konotace. Musím ovšem přiznat, že pro pojmy obou těchto typů (ne obou těchto hesel) se někdy obtížně hledali autoři v řadách sociologů i jiných odborníků. Co se týče sociologů, kromě Linharta, který ale všechno, co měl v plánu, do své smrti nestihl, se jich ujímal často Milan Petrušek, já a trochu i další členové redakčního týmu ustaveného v roce 1990 a další spřátelení sociologové.

Co se týká obsazování hesel sociologicky laděnými autory příbuzných disciplín, neměli jsme problémy například s psychologii, sociální a kulturní antropologií nebo s demografií, logikou a matematickou statistikou. Jako poněkud

obtížnější kontaktní sféry se ukázaly například filosofie, historie, ekonomie, kde bylo nutno vyhledat větší množství potenciálních autorů, ne vždy s konečným úspěchem, což si vyžádalo další úsilí s doplňováním hesel, hledáním náhradních autorů, spoluautorů a podobně. To všechno jsme podstupovali proto, aby slovník neopustil svoji specifickou koncepci – aby neztratil svou tvář.

Jednodušší by jistě bývalo bylo soustředit se jen na pojmy zapracované do sociologických teorií nebo sociologickými autoritami přímo vymyšlené, na jakési tvrdé sociologické jádro. Kdybychom vynechali na začátku a konci slovníku několik hesel předchozího typu, mohl by se jmenovat například „Od absurdity po způsob života“. Také to zní docela hravě. A bezpochyby část české sociologické obce by to považovala za dostatečné nebo možná i relevantnější a důstojnější slovníkové pojetí. Musím ovšem zdůraznit, že na tuto sociologickou dimenzi par excellence jsme nikdy nejen nerezignovali, ale od samého začátku přípravy až do konce byla ústřední, klíčovou součástí slovníku.

Ani pro ni ovšem nebylo příliš snadné najít vždy kompetentní autory. V některých oblastech sociologie chyběli u nás znalci, sečtělí sociologové, nebo alespoň sociologové, kteří se zabývali něčím podobným a byli ochotni kvůli slovníku rozšířit své obzory. Nesmíme zapomínat, že slovník vznikal na rozhraní dvou společenských etap a že tehdy nebyl přístup k cizojazyčné odborné literatuře tak snadný a samozřejmý, jako je dnes. Kromě toho, jak už bylo řečeno, doba byla plná větších lákadel, než bylo psaní do slovníku. Zejména (nejen) tuto část slovníku si nelze představit bez autorství Milana Petruska, který se obětavě ujímal i záchranných pásů tam, kde nějaký autor na nějakém hesle ztroskotal nebo nebyl žádný autor k nalezení. V některých pro české sociology málo známých oblastech nám, jak už bylo zmíněno, pomáhali sociologové z řad emigrantů. Zcela jistě se ale nezdařilo podchytit všechny, i ty nejnovější poznatky, tím spíše, že cesta slovníku od jeho začátků k vydání trvala osm let a nebylo v našich silách průběžně mapovat různé nově vznikající teoreticko-metodologicko-sociologické poznatky.

Vše, co bylo právě řečeno, se týká i sociologických hesel reprezentujících celé sociologické teorie, směry, disciplíny a subdisciplíny či národní sociologie. Patří rovněž k „tvrdému jádru“ slovníku a zabírají v něm hodně místa, protože mívají dlouhou historii. Z povahy věci mají tato hesla tak trochu učebnicový charakter, kterému jsme se nebránili i proto, že zvyšuje užitečnost slovníku. Specifikem těchto hesel je, že více než jiná nasávají atmosféru doby, a také to, že je nelze uzavřít, že jejich výklad vlastně nikdy nekončí. Jsou to příběhy na pokračování. I pokud jde o směry, školy z dávné i nedávné minulosti, ani jejich příběhy

nebývají úplně ukončené, postoje k nim se stále vyvíjejí, diskuze o nich někdy sílí, někdy slábne, jejich význam pro sociologii se neustále relativizuje. Jedním z problémů, který jsme řešili, bylo stanovit rozsah těchto hesel ve vztahu k tomuto relativizovanému významu – tím spíše, že se příprava slovníku odehrávala v době radikálních hodnotových změn v naší společnosti a potažmo i v sociologii. Kolik pozornosti věnovat například pojmům jako marxistická sociologie nebo i stárnoucímu strukturálnímu funkcionalismu či pozitivismu, na druhé straně pak například poměrně mladé a neurčité postmoderní sociologii a podobně? Samozřejmě, že do takových rozhodování intervenovala skutečnost, že o těch „zastaralých“ pojmech se celkem dobře psalo, zatímco o těch nových se toho moc napsat nedalo.

Druhým, těsně navazujícím problémem bylo vkrádající se morální hodnocení, úzce související s podobnými soudobými tendencemi prakticky ve všech oblastech našeho veřejného života. Snažili jsme se o maximální eliminaci tohoto rozměru, přesvědčení, že do slovníku daného typu nepatří. Nějaké stopy po něm však zůstaly, hlavně v hesle Sociologie česká (které se ti nejpovolnější sociologové zdráhali vůbec napsat). Je to výrazný příklad toho, jak neodbytně se doba snaží všemu vtisknout svoji tvář.

Při sestavování hesláře jsme poměrně těžce řešili problém, zda zařadit, či nezařadit významné sociologické, případně další osobnosti jako samostatná hesla, což úzce souvisí s právě zmíněnou skupinou souhrnných hesel. Naráželi jsme na nebezpečí obsahových duplicit i na otázku, zda je při naší slovníkové koncepci možné vynechat některé či všechny výrazné a vlivné osobnosti, které nejsou primárně či vůbec považovány za sociology. Nakonec jsme se rozhodli osobnosti nezařadit, vytvořit ale vydatnou biografickou přílohu, provázanou odkazy s výkladovými hesly. Ideální řešení to samozřejmě není, protože nám ze sociologie vypadly osobní historie jejich tvůrců, což jsou specifické, sociologicky relevantní informace. K tomu je nutno dodat, že náš původní předpoklad, či spíše naděje, že autoři výkladových hesel dodají i informace o hlavních osobnostech objevujících se v jejich heslech, které budeme moci použít v biografické příloze, se nenaplnil, takže jsme nakonec pracně redakčně vytvářeli jakýsi malý slovník ve velkém slovníku. Jeho neúplnost a dočasnost byla evidentní už na samém začátku, takže se v dnešní digitalizované podobě naše biografická příloha neobjevuje.

Na první pohled viditelnou tvář slovníku je jednotná formální struktura hesel a jejich vzájemná provázanost. Vzpomínám si, že dopracovat se daného stavu, který samozřejmě není perfektní, nebylo snadné. Jak bylo řečeno, pečlivě

jsme vypracovali pokyny pro autory, ale jak už to bývá, mnozí se jimi neřídili. Při dané koncepci a velkém množství hesel různého typu i rozsahu byla však jednotná linie nezbytná. S koncepcí přímo souvisela. Její rozpad by slovník i při tom nejúplnějším hesláři přeměnil ve snůšku nesourodých informací. Pokyny se týkaly především toho, co musí heslo obsahovat (druh informace), jaký rozsah má přibližně mít a jak za sebou řadit informace uvnitř hesla. Téměř s dojetím vzpomínám na autory, kteří nejen pochopili, co je nezbytné, ale naši slovníkové řeholi se (s větší či menší chutí) bez reptání podřídili. A s dosud trvajícím podivem si vybavuji naštěstí daleko méně časté opačné případy, kdy autoři nedodrželi ani minimální požadavek úvodního vysvětlení pojmu, které jsme pak horko těžko hledali v celém textu. Někteří autoři prostě napsali (nebo přepsali) článek na dané téma. Bezpochyby existují (a již tehdy existovaly, což nám bylo známo) slovníky tohoto typu, které seskupují velké tematické celky, pokrývající informačně (nebo také diskuzně) daný obor. Samozřejmě jednotlivé příspěvky pak mají výraznější autorské rukopisy. My jsme s naší slovníkovou koncepcí vlastní rukopisy někomu více, někomu méně potlačovali. Odchytky od předepsané formy se po dohodě s autorem daly většinou napravit, buď autorem samotným, nebo redakčně – pokud v dodaném příspěvku nepřevažovaly neinformativní redundance, což se samozřejmě vyskytlo také.

A ještě se mi vybavují vzpomínky na určité potíže s literaturou připojenou k heslům. Nebyla „povinná“ a měla být doporučením toho, kde čtenáři najdou hlavní informace o daném pojmu, neměl to tedy být výčet veškeré literatury, kterou autor hesla znal. Měla samozřejmě také předepsanou formu zápisu. Občas jsme zápasili s velkým návalem titulů a často vyhledávali chybějící údaje u jednotlivých titulů.

Některé na první pohled velmi viditelné rysy tváře našeho slovníku jsme vytvářeli vlastně jen redakčně, protože to ani jinak nešlo. Patřilo k tomu vzájemné provázání hesel, spojené s rušením zbytečně se opakujících informací. Důležité je zde slovo „zbytečně“, protože některé informace se nezbytně musely objevovat na více místech. Pochopitelně to někdy vyžadovalo náročnou komunikaci s autory, kteří nevnímali slovník jako celek, ale chtěli mít svoje heslo úplné. Při vzájemném propojování hesel jsme měli na mysli i ty čtenáře či uživatele slovníku, kteří si v něm čtou jako v zajímavé knize o sociologii, nejen ty, kteří v něm hledají jedno konkrétní heslo. Pomocí odkazů jsme také řešili absenci samostatného, obšírného vysvětlení některých okrajových pojmů, občas ovšem i těch, které se nepodařilo napsat. To se týká souboru ryze odkazových hesel (těch bez výkladu). Řešili jsme například otázku, jaká míra informací o takovém

pojmu by měla být obsažena v heslu, respektive v heslech, ke kterým odkaz směřoval, aby měl právo na zařazení. Ještě je třeba říci, že tyto práce s hesly zdaleka nemohly být prováděny čistě mechanicky, i když počítač byl velkým pomocníkem.

Redakčně jsme také zajišťovali další dobře viditelný rys slovníku, a to úvodní etymologie pojmů u hesel cizího původu a závěrečné překlady názvů všech hesel do cizích jazyků. Neměly to být jen jakési ozdoby hesel. To první bylo či je určeno pro zvědavé sociology; původ slov totiž dost napovídá o vývoji jejich obsahu a evokuje různé provokativní otázky. To druhé mělo být užitečnou pomůckou při studiu cizí literatury. S odstupem mnoha let si ovšem říkám, že to první zajímá spíš než sociology lidi se zájmem o jazyk. Překlad do cizích jazyků se zase nejeví tak užitečný, jak jsme doufali, protože většina odborných pojmů vyznívá ve vybraných jazycích téměř stejně. Ještě si vzpomínám, že původně jsme zamýšleli uvést překlady do angličtiny, francouzštiny, němčiny a ruštiny. Ruštinu jsme opustili ne proto, že v té době nebyla lidem sympatická, ale proto, že zajistit přepisy na počítači v azbuce bylo skoro nemožné. Což mi připomíná, že počítač byl sice naším neocenitelným pomocníkem, a to hlavně v poslední fázi různých doplňků a kontrol, ale řadu věcí (tehdy) přece jen neuměl. Netýká se to jen azbuky, ale i výše zmíněného odkazového systému. Impuls k připojení překladu do italštiny vyšel od tehdejší vedoucí katedry jazyků Fakulty sociálních věd a zdálo se nám, že odpovídá značnému přínosu italské sociologie k dějinám tohoto oboru.

Při listování slovníkem po dvaceti letech upoutal moji vzpomínkovou pozornost také Seznam hesel podle tematických skupin, kterým jsme slovník obdařili až na samém konci jeho přípravy a umístili jej na samý začátek publikace. Mělo to být nejen podání pomocné ruky těm, kteří se chtěli seznámit s nějakou celou vybranou oblastí, ale i zdůraznění, zviditelnění obsahové propojenosti hesel dvou výše popsaných typů – těch, která najdete v sociologických učebnicích, a těch, která tam (zatím) nenajdete, respektive pojmů, které svým obsahem propojují sociologii s jinými, příbuznými disciplínami. Prostě to byl i pokus o načrtnutí osobité tváře našeho slovníku, rovněž provedený slovníkovým způsobem.

Příkladem může být oddíl „Demografické procesy a přístupy“, z něhož je patrné, že dejme tomu na primárně demografická hesla sňatečnost a rozvodovost úzce navazují sociologicky pojatá hesla sňatek, manželství, rozvod, rodina, ale i spíš statisticky vyjádřený stav rodinný, volněji pak cyklus rodinný, cyklus životní a další hesla, v nichž se propojují obě hlediska. Podobný pojmový

komplex se vytváří kolem hesel úmrtnost a smrt nebo nemoc a nemocnost, přičemž kromě demografického, sociologického a statistického se některých účastní i pohled antropologický, filosofický či medicínský. Tento příklad uvádím i proto, že na těchto spojnicích jsem osobně dost pracovala a že si vzpomínám na zajímavé diskuze s demografy nebo antropology a sociology medicíny. Pravda ovšem je, že ne všechny tematické bloky propojující sociologii s dalšími obory mají do té míry komplexní ráz jako ten sociologicko-demografický. Některé pokusy zůstaly tak trochu v půli cesty, buď proto, že hraniční a spřátelené disciplíny se rozprostíraly příliš do široka a bylo obtížné je komplexně a v návaznosti na sociologii podchytit, nebo že spolupráce s jejich představiteli se tolik nedařila, nebo obojí. Patří sem například blok „Umění a masová komunikace“. Naopak poměrně celistvě a „sociologizovaně“ vyhlíží ještě například tematický blok „Nemoc a medicína“ nebo „Osobnost a psychika“ a koneckonců i „Náboženství a magie“. Dva poslední příklady se ale neopírají tak jako demografický blok o přímou vzájemnou spolupráci všech zúčastněných autorů, jde převážně jen o vazbu tematickou, respektive o poměrně důsledně sledovanou symbiózu se sociologií za účasti mnoha autorů.

Kdo všechno pomáhal slovníku na svět

Při všech vzpomínkách na aktivity a problémy spojené s přípravou slovníku se mi vybavují lidé s nimi spojení. Lépe řečeno, vybavují se mi přede vším ostatním, zřejmě proto, že od lidí se všechno odvíjelo, na lidech všechno záleželo. Instituce sehrály samozřejmě také svou roli, ale prostřednictvím konkrétních osob. Lze namítnout, že tak je to vždycky. Myslím ale, že ve společensky přelomové době přípravy našeho slovníku byla váha jednotlivců větší, než je běžné. Staré instituce mizely a nové se vytvářely, což se dělo většinou velmi rychle, skokově, nicméně zánik starých a vznik nových pravidel za vznikem nových institucí časově poněkud pokulhávaly a jejich zaměření a image se vyvíjely ještě pomaleji. Leckde dlouho přetrvávaly v nové instituci staré návyky, protože lidé tápali, neorientovali se dobře v nových poměrech. Je tedy logické, že v té době spočívala větší váha rozhodování na jednotlivcích a že lidé jednali více „za sebe“ než za instituci, ve které pracovali. V průběhu devadesátých let se situace zvolna měnila, výrazné a ambiciózní osobnosti začaly prosazovat svoje představy o podobě institucí a upevňovaly v nich své pozice, instituce získávaly svou tvář. Slovník zažil i počátek této stabilizující etapy, ale až v poslední fázi přípravy, což sice jeho uvedení na svět trochu ztížilo, nicméně mu nezamezilo. Zpětně se

mi to jeví tak, že po celou dobu své přípravy byl velmi silně závislý na ochotě a dobré vůli jednotlivců, ale i na jejich možnosti svobodného rozhodování, a že historickou shodou okolností a náhod přicházel na svět v příhodnou dobu.

Lidi, kteří pomáhali slovníku na svět, bylo hodně a většinou k němu měli vstřícný až přátelský vztah, nebo ho měli alespoň k těm, kteří slovník prosazovali, kteří se s ním identifikovali. Všechny si nevybavuji právě proto, že jich bylo hodně, a také proto, že komunikace s některými byla zprostředkovaná, neúčastnila jsem se jí osobně nebo se odehrávala jen poštou či telefonem (e-mail byl pro většinu lidí ještě nedostupný). Po mnoha letech mám ale pocit, že velká armáda slovníkových přispěvatelů byla sice poněkud náročná z hlediska komunikace, pro slovník byla ale stejně důležitá jako několik jednotlivců, kteří se mu věnovali naplno jako iniciátoři, organizátoři a hlavní autoři. Vtiskla mu totiž silnější punc reprezentace české sociologie dané doby. Zároveň představila naši sociologii jako otevřenou, neizolovanou komunitu, schopnou spolupráce s lidmi z jiných oborů.

Zbývá dodat, kolik těch autorů a pomocníků vlastně bylo. U autorů jsem dospěla k číslu 260, z toho „malých“ přispěvatelů (zhruba do 10 normostran, což je buď jedno velké, nebo 2–3 malá hesla) byly asi dvě třetiny, těch úplně nejmenších (většinou s jedním heslem velikosti 1–2 normostrany) jsem napočítala 40. Na druhém konci spektra se vyděluje skupina cca 20 autorů, z nichž každý sepsal hesla zhruba v rozsahu 50–250 normostran, jeden výjimečný autor normostran téměř 500. (Pokud budu příště vyjadřovat „velikost“ autora pomocí počtu stran, budu hovořit jen o „stranách“, i když to budou vždy normostrany.) Podotýkám, že dolní hranice „velkých“ autorů, jak jsem ji právě stanovila, odpovídá rozsahem zhruba dvěma odborným článkům, horní hranice malým i větším knižním publikacím. Jinak řečeno, ti největší autoři s obsahově kompaktním souborem hesel by si teoreticky mohli vydat vlastní slovníčky.

Pomocníků, kteří nebyli zároveň autory, je v tomto srovnání vcelku málo. Většinou (ne vždy) to byly spíše pomocnice, které přepisovaly texty, jednaly s autory, korespondovaly, také pomáhaly s překladem, s doplňováním biografii a bibliografií. Na začátku šlo i o pracovníky a pracovnice počítačové laboratoře, na konci o pracovníky a pracovnice vydavatelství. Ani bez nich by se slovník neobešel. Jmenovitě si všechny nevybavuji, stejně jako si nevybavuji všechny autory. A nakonec tu byli ještě příznivci, kteří nám alespoň drželi palce. I ti byli důležití.

To bylo ovšem tehdy dávno, pár let před a pár let po roce 1990. Pak se celá armáda autorů a autorek, pomocníků a pomocnic, příznivců a příznivkyň rozplynula. Možná někomu zbylo pár vzpomínek – tak jako mně.

Jak jsme hledali autory a autorky

Jak už jsem naznačila, k autorům jsme se dostávali hlavně na základě informací od odborníků o jiných odbornících, často přes přátele a známé. O publikované práce jsme se příliš opírat nemohli, protože před rokem 1989 mnozí publikovat nesměli (nebo alespoň ne všechno, co by publikovat chtěli) a začátkem devadesátých let toho ještě mnoho nestihli. Věděli jsme ovšem, na kterých vědeckých a pedagogických pracovištích by se potenciální autoři mohli nacházet (tomu se budu věnovat později). Také je třeba říci, že autory jsme získávali postupně, od samého začátku až skoro do konce přípravy slovníku. Nebyl to původní záměr a z praktického hlediska to nebylo ani nejjednodušší řešení. Začali jsme hledáním jediného autora vždy pro celou tematickou oblast, ale byli jsme nako- nec rádi, podařilo-li se takovou oblast zadat dvěma až třem autorům.

Obtížné to bylo zejména u některých aplikovaných, respektive hraničních sociologických disciplín a některých příbuzných oborů. Vzpomínám si ale na dobrou a bezproblémovou spolupráci např. v oblasti sociologie lidských sídel (Jiří Musil, Michal Illner), sociologie mládeže (Aleš Kabátek), sociologie medicíny (Jaroslav Kapr), výzkumu veřejného mínění (Pavel Dvořák, Ivan Tomek, Jan Herzmann), z příbuzných disciplín se mi vybavuje matematika a matematická statistika (Jan Řehák, Josef Lauber), logika (Karel Berka, Vladimír Čechák), psychologie (Milan Nakonečný, Michal Černoušek, Jaro Křivohlavý), sociální a kulturní antropologie (Václav Soukup, Zdeněk Justoň), demografie (Zdeněk Pavlík, Květa Kalibová), historická demografie (Pavla Horská, Ludmila Fialová). Neznamená to, že tyto oblasti si vždy vystačily s dvěma či třemi autory, ale ti hlavní (jmenovaní) často pomáhali najít specialisty na dílčí témata.

Vyskytly se ale oblasti, kde bylo obtížné najít jakékoliv kompetentní autory. Samozřejmě se to týkalo hlavně hraničních a příbuzných disciplín, které obživly nebo zásadně změnily charakter po roce 1989, ale i předtím už to byl problém. Vzpomínám si, jak jsem hledala před rokem 1989 i později vhodné autory z oblasti ekonomie. Řadu hesel napsal Jiří Večerník, který se zabýval sociologií spotřeby a tématy souvisejícími, ale zbývalo ještě několik dalších sociologicky relevantních oblastí. Zнала jsem náhodou několik ekonomů, kteří měli širší rozhled a mohli by se určitých hesel ujmout, jenomže se nedali přemluvit, práce na slovníku je nelákala (posílali mne za Václavem Klausem s tím, že má encyklopedické znalosti, tento návrh jsem ale nevyužila). Trochu úspěšná jsem byla až po roce 1990, když se mi podařilo získat pro spolupráci tandem manželů Bayerových: Ivo Bayer je sociolog a zabýval se mimo jiné některými

ekonomicko-sociologickými tématy, Nataša Bayerová vystudovala ekonomii. Oba v osmdesátých letech emigrovali do Německa a v devadesátých letech často přijížděli do Prahy. Jednoho rána jsem je usadila do jedné prázdné místnosti v Jilské, oni se obklopili knihami a celý den krásně spolupracovali na heslech. Nenapsali všechno, co chybělo (ekonomie tehdy nabyla u nás na velké důležitosti a tím se zvýšila i potřeba jejího propojení se sociologií včetně nároků na hesla do našeho slovníku), ale později se podařilo hesla doplnit s pomocí dalších ekonomů i sociologů. Významnou pomoc poskytl jako autor Milan Sojka, znalec dějin ekonomického myšlení.

Trochu složitější je příběh slovníkového sblížení sociologie s náboženstvím. Začal se rovněž odvíjet před rokem 1989. Tehdy jsme nepočítali s tím, že by šlo o příliš robustní součást slovníkových informací, nicméně jsme chtěli, aby toto tradiční sociologické téma ve slovníku nechybělo. Jediným výzkumným pracovištěm zabývajícím se náboženstvím byl brněnský Ústav vědeckého ateismu ČSAV, a protože bylo známo, že předmětem zkoumání vědeckého ateismu není nic jiného než náboženství, obrátili jsme se na něj (výjimečně ne přímo na jednotlivé pracovníky, protože jsme je neznali). Při osobní návštěvě jsme byli mile přivítáni Alešem Sekotem a dohodli jsme jakýsi základní blok hesel, která si mezi sebou měli rozdělit kompetentní pracovníci. Za poměrně dlouhou dobu, po určitých urgencích, jsme nějaká hesla obdrželi, bohužel značně neúplná. Po roce 1989 jsme se rozhodli věnovat této oblasti větší pozornost a začali jsme hledat další autory. Nejbliže jsme to měli do Dominikánského kláštera v Jilské ulici, kde jsem za pomoci své dcery získala doporučení na jednoho znalce z Moravy (teologa se zájmem o sociologii). Proběhla nadějná korespondence, ale na hesla jsme čekali marně a navíc tento potenciální autor nebyl nikdy k zastížení. Když se mi ho podařilo konečně telefonicky kontaktovat, dozvěděla jsem se, že nic psát nebude, protože s hrůzou zjistil, že nějaké heslo do slovníku píše člověk, o kterém si nemyslí nic dobrého. Na poslední chvíli jsme s pomocí několika teologů (na doporučení demografa Milana Kučery a dalších přátel) dali dohromady i hesla o náboženství v zamýšleném rozšířeném pojetí. Pravda ovšem je, že taková sociologicky (a někdy i filosoficky, kulturněantropologicky) velmi relevantní hesla jako vina, hřích, pokání, modlitba, milosrdenství, ale i bohoslužba, křest, konfirmace nebo mariánský kult žádný teolog psát nechtěl. Ta jsme nakonec napsaly většinou s dcerou Olgou, která se o tuto oblast zajímá a pár let studovala teologii, s některými hesly pomohla i Hana Maříková. Ještě je třeba podotknout, že hesel o protestantismu a historii reformace se už před listopadem 89 ujal Miloslav Ransdorf, který byl v této oblasti uznávaným znalcem.

Uznávaným členem KSČ tehdy evidentně nebyl. Přesto jsme se po sametové revoluci setkali s rozhořčeným údivem, jak můžeme takového člověka nechat ve slovníku. To ale byl také symptom doby – i když: jak by se na něco podobného dívala doba dnešní?

Třetí příběh se týká sociologie politiky, respektive pokusů zahrnout i oblast politiky do slovníku. Hesla jako demokracie, parlamentarismus, strana politická, volby nebo přímo politika či sociologie politiky se zvládnout dala, respektive našli se i u nás autoři, kteří se této oblasti začali (znovu) věnovat (hlavně Eva Broklová, také Emanuel Pecka, Jaroslav Kapr, Jan Škaloud, Jan Keller a další), s těmi souhrnnějšími pomohl hlavně Zdeněk Strmiska, který se touto oblastí zabýval dlouhou dobu během své emigrace do Francie po roce 1968. Horší to bylo s dílčími sociologicky zajímavými, u nás dosud neznámými pojmy jako referendum, lobismus, ombudsman, lustrace nebo třeba terorismus. Vzpomínám si, jak jsem osobně pátrala po smyslu tehdy u nás zcela neznámého pojmu „ombudsman“ (nakonec jsem se ho z nouze ujala i jako autorka) a Hana Maříková podobné úsilí (s podobným koncem) vyvinula u hesla „lustrace“. Také si vzpomínám, jak nám Jiří Nehněvajsa vysvětloval, co to je referendum nebo lobismus (ta hesla pak napsal). Trochu problém jsme měli s heslem „terorismus“. Nebyl to tehdy pojem tolik frekventovaný jako dnes, ale chtěli jsme mít ve slovníku jeho sociologický výklad. Nehněvajsa zrovna v té době vedl katedru sociologie na Pittsburské univerzitě a mezi pracovníky katedry našel nějakého mladého odborníka na tuto oblast. Když heslo dorazilo, byli jsme trochu udiveni a trochu vyděšeni: ten odborník v podstatě vášnivě obhajoval terorismus. Nebylo to asi úplně fér, ale nakonec jsem heslo proškrtala a poněkud upravila v naději, že si autor tuto verzi nebude schopen v češtině přečíst. (To byl ale velmi výjimečný případ, jinak jsme samozřejmě do hesel bez vědomí a souhlasu autorů nezasahovali.)

Všechny tři příběhy jsou tak či onak o lidské ochotě, obětavosti, schopnostech i o občasném nepochopení, nevraživosti. Kdyby nepřevládalo to první, slovník by nevznikl.

O autorech a autorkách z ústavů Akademie věd

Odborníci, které jsme potřebovali, se logicky nacházeli převážně ve vědeckých ústavech a na vysokých školách, nejvíce, ale nejen, na pracovištích sociologicky zaměřených u nás, ale i v zahraničí. Obzvláště na začátku slovníkové přípravy takových institucí ani odborníků moc k dispozici nebylo. Většinou sídlili v Praze, částečně i v Brně, Olomouci a Bratislavě – tam, kde byly ústavy Akademie,

případně resortní výzkumné ústavy a vysoké školy. I když jsme se obraceli v převážné většině přímo na konkrétní osoby, jejich vědecké a pedagogické působení bylo samozřejmě důležitým vodítkem.

Začnu s Akademií věd (původně ČSAV, pak AV ČR). Zpětně jsem zjistila, že evidentně nejvíce, kolem 50 autorů a autorek, prošlo v nějaké době Sociologickým ústavem (v jedné z jeho historických podob). Protože je jich tolik, zmíním jen ty nejplodnější (uvedený počet napsaných stran je přibližný, zaokrouhlený). Na prvním místě je to Miloslav Petrušek, který sepsal hesla v rozsahu 480 stran. V ústavu se zdržel jen krátce, v přelomovém období kolem roku 1990. Jiří Linhart stihl do své smrti v roce 1990 napsat něco přes 200 stran. Já sama napsala asi 250 stran (nepočítám úvodní části slovníku), Jan Řehák zhruba 120, Zdeněk Strmiska 110 (v ústavu pracoval před rokem 1968), Jan Vlácil 80, Jiří Musil 60, Hana Maříková 60, Vlasta Fišerová 40, Jiří Večerník 40, Aleš Kabátek 30, Jadwiga Šanderová 20, Alena Miltová 20, Emanuel Pecka 20, Michal Illner 15, Ludmila Fialová 15, Václav Stupka 12, Hana Navarová 12, Hynek Jeřábek 11, Richard Růžička 10. Ostatní přispěli většinou 1–10 stranami, ale byli jsme vděční za všechny příspěvky, všechny pomohly slovníku na svět – to už se ale opakuji. Ještě podotýkám, že mezi autory slovníku patřili všichni polistopadoví ředitelé ústavu: Jiří Musil, Michal Illner, Marie Čermáková a Tomáš Kostecký.

Hledat a nacházet autory a autorky mezi pracovníky a pracovnicemi Sociologického ústavu bylo přirozené i výhodné, protože se tu hromadili odborníci potřebného typu, vztahy byly většinou kooperativní a komunikace rychlá. Jak už bylo řečeno, potenciální autory jsme vybírali (zde i jinde) podle odborné kompetence. Někdy se ukázalo (dříve nebo později), že kritériem výběru by měla být i náklonnost dotyčného k psaní jako takovému, jeho schopnost a ochota podřídit se slovníkové klauzuli a spolehlivost, co se týče slíbených termínů dodání práce. Tato hlediska se ale, bohužel, většinou zohledňují až dodatečně. Tím chci zároveň říci, že počet autorů s uvedeným institucionálním zázemím, respektive počet jimi napsaných hesel mohl být ještě větší, než nakonec byl, a to na tomto místě neberu v úvahu jiné, výše již naznačené důvody neúčasti na projektu.

Zasluguje to asi ještě jednu poznámku. Stejně jako u pojetí hesel, i u výběru potenciálních autorů jsme se snažili být politicky a hodnotově neutrální. Před rokem 1989 se to projevovalo tím, že naši nabídku nedostali ti pracovníci a pracovnice ústavu, kteří byli více stranickými funkcionáři než odborníky a jejich postoj k sociologii byl výrazně ideologický (i když se vyskytly rady, abychom se pojistili tím, že bychom právě tyto lidi angažovali jako autory). Do této kategorie

jsme nezařadili bývalého ředitele ústavu Františka Charváta, který byl odborně kompetentní a tolerantní (nejen vůči slovníkové akci); naši nabídku dostal, ale kvůli časové vytíženosti ji nepřijal. Podobným případem, i když nepracoval tehdy v ústavu, byl František Zich z Vysoké školy politické ÚV KSČ; ten nabídku přijal a je jedním z autorů slovníku.

Na opačné straně politického spektra jsme problémy podobného typu neměli – a to se netýká jen Sociologického ústavu. Vítali jsme příspěvky všech komunistickým režimem degradovaných nebo na okraj akademického života odsunutých odborníků a odbornic. Problém byl spíš v tom, že o některých jsme neměli žádné zprávy a někteří se během let normalizace svému oboru vzdálili natolik, že už jako autoři slovníku nepřicházeli v úvahu. Ale například Šárka Neumannová, která v letech normalizace pracovala jako kartografka, inklinaci k sociologii ani schopnost psát neztratila a nabídku autorství ve slovníku přijala. Po roce 1989 se ale do ústavu nevrátila. Někteří se vrátili k oboru i do ústavu, ale mnoho jich nebylo. K těm, kteří tak učinili a pak dokonce přímo pracovali v redakčním slovníkovém týmu, se ještě vrátím. Je ovšem třeba dodat či spíš připomenout, že v přelomové době dočasně působili v ústavu i komunistickým režimem sužovaní sociologové, kteří prošli v době normalizace různými zaměstnáními, ale sociology nikdy nepřestali být. Byli to dva přední autoři a ochránci slovníku, Milan Petrušek a Jiří Musil.

Z dalších akademických pracovišť, odkud nejčastěji naši autoři pocházeli, je možno jmenovat filosofickou sekci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV a sekci teorie a metodologie vědy (původně sekce vědeckotechnické revoluce) téhož ústavu, respektive Filosofický ústav a Ústav teorie a historie vědy, do kterých se po roce 1989 tyto sekce transformovaly. Zde si netroufám na přesnější odhad počtu, ale bylo to v průběhu času něco mezi dvaceti a třiceti autory. Hlavní kontaktní osobou směrem k filosofům byl Miloš Havelka, směrem k metodologům vědy Alena Miltová. K autorům více hesel patřil Karel Berka, Miloš Havelka, Petr Horák, Jan Kamarýt, Hana Havelková (každý přispěl cca 20 stranami). A platilo totéž, co jsem řekla o Sociologickém ústavu: komunikace byla snazší, protože všichni sídlili v Jilské ulici. Nebylo to ale jenom tím. Vzpomínám si na velmi vstřícné, přátelské vztahy, včetně postojů ředitelů Filosofického ústavu Milana Mráze a později Pavla Barana – oba byli i autory našeho slovníku. Kolegové ze zmíněných ústavů nám pomáhali i s biografickou přílohou (Lubomír Kotačka dodal 40 podkladových stran pro biografickou přílohu).

Pracovníků ostatních akademických ústavů, kteří se podíleli na našem slovníku, mnoho není. Podařilo se nám navázat velmi dělné a přátelské vztahy

s Jiřinou Hůrkovou a Růženou Buchtelovou z Ústavu pro jazyk český. Staly se nejen autorkami slovníku, ale řešili jsme s nimi nejrůznější jazykové problémy – a nebylo jich málo. Kontakty s pracovníky z brněnského Ústavu vědeckého ateismu už jsem vylíčila. Hezký vztah jsme si vybudovali také s politoložkou Vladimírou Dvořákovou a jejím kolegou Jiřím Kuncem, kteří byli, myslím, původně z Orientálního ústavu (později působili na Vysoké škole ekonomické, podobně jako někteří další autoři). Z Ekonomického ústavu pocházel autor řady hesel Zdeněk Lamser. Existovaly i vazby na pracovníky Ústavu etnografie a folkloristiky a možná i jiných výzkumných ústavů, mezi něž bych zahrнула i ústavy resortní, které po roce 1990 vymizely. Tady nepřesnost mých vzpomínek narůstá – ne proto, že by šlo o málo významné autory, ale proto, že začátkem devadesátých let lidé poměrně často měnili svá pracoviště.

Vysokoškolští pedagogové jako autoři slovníku

Vysoké školy byly druhým typem pracoviště, odkud logicky pocházeli autoři slovníku. Samozřejmě jde především o školy univerzitního typu. Kolem dvaceti našich autorů prošlo Filozofickou fakultou UK, hlavně katedrou sociologie. Vzpomínám si zejména na dobrou spolupráci s autory mnoha hesel Janem Sedláčkem a Jiřím Buriánkem (první napsal kolem 80 stran hesel z oblasti historie sociologie, druhý asi 50 stran o sociologických metodách), ale i na Eduarda Urbánka, Jitku Havlovou, z mladé generace pak na Janu Dufkovou (dodala asi 20 stran) nebo Vladimíra Müllera. Touto katedrou ale prošlo více našich autorů a autorek (například Aleš Kabátek, později Richard Růžička, krátce i Jiřina Šiklová).

Druhou katedrou pražské Filozofické fakulty, se kterou jsme hodně spolupracovali, byla katedra kulturologie. Odtud pocházel autor velkého množství hesel z oblasti kulturní antropologie Václav Soukup (napsal 120 stran) a Martin Matějů, rovněž s větším rozsahem hesel (přes 30 stran), ale například i Ladislav Hora (20 stran hesel z oblasti náboženství) a další s menšími příspěvky. K této katedře se pojí jedna zvláštnost. Autory hesel se stalo i pět jejich studentů či studentek: Vlastimil Blahák, Lucie Jandová, Olga Vodáková, Jakub Línek a Berenika Lindová. Zásluhu na tom měli vedoucí katedry Martin Matějů a také moje dcera Olga, která sama i jako moje spoluautorka přispěla nejvíce hesly (16 stran) a doporučila dva další autory. Práce se jmenovanými studenty nebyla vůbec těžká a jejich hesla se kvalitou zcela vyrovnají těm ostatním. Širší záběr studentů by však pro nás tehdy byl organizačně i časově nevládnutelný, ani jsme se o něj nepokoušeli. Pro mne osobně to ale byla zajímavá a inspirativní zkušenost.

Na Filozofické fakultě UK působili i další naši autoři a autorky, nesociologové, a to hlavně filosofové, psychologové, historici. Jedním z nejplodnějších autorů našeho slovníku je psycholog Milan Nakonečný. V letech normalizace na fakultě nepůsobil, ale svému oboru se nevzdalil a přijal autorství řady hesel našeho slovníku. Celkem napsal více než 200 stran, nejenom z oblasti psychologie a z pomezí psychologie a sociologie, ale i o okultismu a magii, jejichž hlubokou znalost dokázal s psychologií a sociologií propojit. Vzpomínám si na téměř dojemnou scénu, když nás v roce 1990 navštívila delegace z katedry vzdělávání dospělých FF UK, na které před rokem 1968 Nakonečný působil, s prosbou o jeho adresu. Chtěli ho požádat, aby se ujal vedení katedry. Adresu dostali a Nakonečný se na několik let stal vedoucím katedry. Přízeň nám zachoval a byl ochotný přijímat další a další hesla, která nenašla autora. Bylo to milé, ale pochopitelné, protože byl můj dobrý přítel a navíc velmi psavý autor mnoha knih. Ale ochotnou autorskou pomoc slovníku poskytl například i Zdeněk Beneš z tehdejší katedry historie, kterého dříve osobně nikdo z nás neznal (napsal asi 20 stran). Dalšího cenného historika, který přispěl podobným množstvím hesel, jsme získali přes Pavlu Horskou, která po roce 1990 pracovala v Sociologickém ústavu (a byla autorkou několika hesel z okruhu historické demografie). Byl to její syn Jan Horský, který ale tehdy na Filozofické fakultě ještě neučil. Nejvýznamnějším autorem – filosofem z fakulty byl bezesporu Milan Sobotka (napsal téměř 20 stran hesel), kterého jsem osobně neznala (myslím, že byl dobrým přítelem Milana Petruska). Jinak jsme autory z oblasti filosofie většinou získávali, jak vyplývá z předchozího, z Filosofického ústavu AV ČR. Na fakultě ale působili ještě další autoři, jejichž příslušnost k té které katedře si nevybavuji. Z těch nejplodnějších to byla například již zmíněná Eva Broklová (poskytla téměř 20 stran hesel), Petr Duffek (zhruba stejný počet stran) nebo Miloslav Ransdorf (cca 40 stran hesel).

Více než 15 autorů prošlo Fakultou sociálních věd UK, hlavně katedrami sociologie a sociální politiky, ale až po založení fakulty, tedy po roce 1991. Někteří sociologové – autoři mnoha hesel – už předtím působili v Sociologickém ústavu (Jadwiga Šanderová, Jan Řehák nebo Hynek Jeřábek), někteří na fakultu přešli z jiných pracovišť, většinou z resortních ústavů (Zdeněk Konopásek, Jiří Kabele, Martin Potůček, Miroslav Purkrábek), bylo zde i několik externích spolupracovníků – autorů hesel, jako Miroslav Disman nebo Zdeněk Justoň (autor více než 60 stránek hesel). Z katedry masové komunikace FSV UK nám velmi pomohli již jmenovaní Jaroslav Kapr, Michal Černoušek a také Jan Jiráček. Černoušek byl vedle Nakonečného druhým významným autorem – psychologem,

protože dokázal napsat hraniční hesla (přispěl více než 50 stranami). Jaroslav Kapr byl nejen autorem (kolem 15 stran), ale i cenným pomocníkem při kompletování a posuzování hesel z oblasti sociologie medicíny. Z katedry politologie byl například Miroslav Novák a asi jsou i další z dalších kateder s menšími příspěvky. Nelze také zapomínat, že na FSV UK působil jako děkan začátkem devadesátých let, tedy v době své vrcholné účasti na přípravě slovníku, Milan Petrussek. Dnes už nežije ani on, ani Černoušek, Kapr či Purkrábek.

Z ostatních fakult UK a z dalších pražských vysokých škol už mnoho autorů nepocházelo. Z Přírodovědecké fakulty byli ovšem demografové (Zdeněk Pavlík s 25 strany hesel a Květa Kalibová s více než 30 strany) a prošli jí i geografové (Josef Ježek, Dušan Drbohlav, Tomáš Kostecký a další), na Právnické fakultě působil po určitou dobu Ivan Mucha (napsal přes 80 stran). Několik autorů bylo z Vysoké školy zemědělské (nejplodnější autorkou byla Helena Hudečková s téměř 20 stranami). Vysokou školu ekonomickou už jsem zmínila, bylo to pracoviště i matematika Josefa Laubra, kterého na samém začátku získal ke spolupráci Jiří Linhart. Tehdy získal i Vladimíra Čecháka z Fakulty tělesné výchovy a sportu, který psal nejen o sportu, ale i o logice, což byla jeho původní specializace (celkem sepsal 60 stran hesel). Asi bych měla ještě zmínit, že na Fakultě architektury ČVUT působil v posledních předlistopadových letech Jiří Musil. Jinak, myslím, ČVUT v našem slovníku absentuje.

Abych ale nezůstávala jen v Praze, respektive v Čechách. Cenným autorským přínosem byli pracovníci brněnské katedry sociologie, která se dnes nachází na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Od samého začátku jsme hodně spolupracovali s Janem Kellerem, znalcem poměrně široké oblasti sociologie, který se obětavě ujímal i osiřelých hesel (celkem napsal asi 150 stran). Skoro 20 stran hesel sepsal před rokem 1989 i po něm Ivo Možný, Petr Mareš kolem 10 stran a stejně tolik Ladislav Rabušic a předlistopadový vedoucí katedry Jaroslav Strátecký, ve své oblasti přispěla i Hana Librová.

Spolupracovali jsme i se slovenskými sociology. Bylo jich kolem deseti. V některých případech šlo o přátele Milana Petruska a Aleny Miltové. Mám na mysli hlavně manžele Bútorovy a Soňu Szomolányi. Zora Bútorová pracovala před rokem 1989 ve Slovenské akademii věd, Martin Bútor ve stejné době v alkoholické poradně, později v Kanceláři prezidenta republiky Václava Havla, Soňa Szomolányi na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Nejvíce hesel napsali Fedor Gál a Juraj Schenk (oba po cca 15 stranách). Gál působil nejdříve na stejném pracovišti jako Bútorová, později na volné noze, Schenk na FF Univerzity Komenského. Slovensko díky

své větší vzdálenosti bylo pro osobní komunikaci poněkud obtížnější, ale pokud si vzpomínám, nijak se to neprojevalo ani na kvalitě ani na termínu dodání hesel. Jen vzájemné diskuze byly chudší. Každopádně odborníky na různé oblasti jsme hledali mezi sociology bez ohledu na to, z kterého konce republiky pocházeli.

Slovenské sociology jsme ani po roce 1993 nepovažovali za cizince, stejně jako třináct bývalých emigrantů, kteří zároveň reprezentovali různé prestižní zahraniční univerzity a zprostředkovali zhruba 20 dalších zahraničních autorů. K pomoci přátel z řad bývalých emigrantů se váže více mých vzpomínek. O Jiřím Nehněvajsovi už jsem něco napsala. Vybavila se mi ale ještě jedna akce, kterou jsme začátkem devadesátých let společně uskutečnili: pokusili jsme se shromáždit informace o národních sociologiích z různých částí světa. Nám to tehdy připadalo velmi důležité, protože jsme měli za sebou dlouhé období nuceného uzavírání před světem. Nehněvajs znal sociology, kteří takové informace mohli dodat, a kontaktoval je. Ne vždycky bylo výsledkem autorské heslo, někdy jsme jeho prostřednictvím získali souhlas s použitím zasláných materiálů a heslo z nich vyrobili redakčně. Zjevně jsme tímto způsobem nepodchytili všechny nám neznámé národní sociologie, je ale třeba říci, že v některých zemích se ani nevyvinuly do té míry, aby mohly tuto nálepku dostat. Tato hesla jsou už dnes samozřejmě zastaralá, ale při hojných cestách našich sociologů do zahraničí by možná jako jistá orientace posloužit mohla.

Jak už bylo řečeno, Jiří Nehněvajs byl z Pittsburské univerzity. Tamtéž působil další velmi erudovaný a vstřícný sociolog Zdeněk Suda, který se stal autorem řady hesel našeho slovníku (vybavuji si ho hlavně v souvislosti se sociologií práce a průmyslu), a pokud si vzpomínám, spolupracoval i jinak se Sociologickým ústavem a s Jiřím Musilem. Další zahraniční sociolog českého původu byl Miroslav Disman, který původně, před rokem 1968, učil na Karlově univerzitě, pak působil na univerzitě v Torontu. Po roce 1991 učil po určitou dobu na Fakultě sociálních věd, kde se, stejně jako ve svých heslech, věnoval metodologii – respektive podle vlastních slov „dělání sociologického výzkumu“. Mezi učiteli i studenty byl velmi oblíbený. Z univerzity v Lancasteru se občas vracel Jaroslav Krejčí, rovněž autor několika hesel (a řady publikací, z nichž některé vyšly v Sociologickém nakladatelství), z pařížského vědeckého a univerzitního prostředí již zmíněný Zdeněk Strmiska, který byl jedním z našich nejplodnějších autorů (před svou emigrací byl významnou postavou původního Sociologického ústavu). Všichni tito sociologové starší generace, kteří nám nezištně a ochotně pomáhali, již zemřeli. Musím k nim, bohužel, přiřadit i jednoho nesociologa mé generace, švýcarského etnologa slovenského původu

Milana Staňka, jehož hesla obohatila příslovečnou symbiózu sociologie a kulturní antropologie. Působil na univerzitě v Curychu a po listopadu několik let přednášel i na naší Filozofické fakultě UK.

Autoři a autorky zvláštního druhu

Velkou většinu autorů, o kterých jsem se zatím letmo zmínila, v mých vzpomínkách spojuje to, že jsem je osobně znala a že přispěli našemu slovníku větším množstvím hesel, respektive napsaných stran. Je tady ale ještě malá skupina jiným způsobem výjimečných autorů. Nenapsali většinou mnoho stránek – třeba dodali jen jednu jedinou, ale jde o lidi s velmi nevšedními životními zážitky nebo soustředěné na velmi úzkou zájmovou oblast, nesouvisející přímo s jejich povoláním. I tito atypičtí autoři pomáhali utvářet specifickou podobu našeho slovníku. A také k němu měli přátelský vztah, na což velmi ráda vzpomínám.

Gertruda Denská napsala krátké heslo „děti ukryté“, protože k nim sama patřila a po roce 1990 se začala o tento fenomén zajímat v širších i hlubších souvislostech (v roce 1991 se zúčastnila v New Yorku založení speciální organizace pro dokumentaci a studium osudů těchto židovských dětí). Denská patřila k sympatizantům našeho slovníku a pracovala i pro Sociologické nakladatelství a *Sociologické aktuality*.

Jiřina Šiklová měla svou životní zkušeností velmi blízko k heslu „disent“, jehož autorkou se stala – i proto, že se po roce 1989 vrátila k sociologii a mimo jiné začala studovat jevy z této oblasti. Pro nedostatek času nenapsala sama heslo „šedá zóna“, i když šlo o její vlastní příspěvek k teorii strukturace české společnosti v období tzv. normalizace i jejích dozvuků v začátcích devadesátých let. Podle jejího článku v časopisu *Social Research* (37, 1990, 2) sepsal s jejím svolením heslo Jiří Linhart. Osobně mi připadá, že je škoda, že nestihla napsat ještě jiná hesla, například z oblasti sociální práce, kterou před a po listopadu prožívala v odlišných rolích. V době dokončování našeho slovníku se ujímala role vedoucí katedry sociální práce na Filozofické fakultě UK.

Mezi autory s velmi nevšedními životními zážitky patří i Vladimír Struska. Stihl po válce vystudovat sociologii, ale nikdy se jí nemohl věnovat, protože skončil na velmi dlouhou dobu v komunistickém žaláři. Po propuštění se věnoval hlavně práci pro Konfederaci politických vězňů. O jeho osudech jsme psali v časopise *Sociologické aktuality* a pátrali jsme po tématu, kterým by mohl přispět do slovníku. Jedinou možnost viděl ve své diplomové práci, v níž ze sociologického hlediska rozebíral jedno speciální historické hnutí z konce 19. století, týkající se osidlování západního Polska Němci. Tak vzniklo velmi

krátké, nesporně až příliš specifické heslo „HAKATA“ (což je zkratka utvořená ze jmen iniciátorů hnutí). Vzpomínám si, že říkal, že sociologii jako vědě se sice nevěnuje, ale ve všem, co dělá, se jako sociolog cítí.

Méně dramatický osud měl Jakub Línek, který byl začátkem devadesátých let duší i tělem anarchistou a věnoval se nejen studiu tohoto hnutí, ale i hnutí kontrastních a anarchistům nepřátelských. Hesla související s anarchismem už kompetentní autory měla, stal se ale spoluautorem základního hesla „anarchismus“ a sám napsal heslo „skinhead“.

K heslům a autorům opírajícím se o životní zážitky by se dal přiřadit i zahraniční autor slovenského původu, etnolog Milan Staněk. Strávil několik let na Nové Guineji, kde se mimo jiné věnoval výzkumu kanibalismu, o kterém posléze napsal knihu i heslo pro náš slovník.

Malých i větších tematicky okrajových hesel, která reprezentují nějaký specifický zájem (po zážitcích, které se k němu možná vážaly, jsme nepátrali), je ve slovníku více, ale většinou se vyskytují jako třešničky na dortech autorů většího množství hesel. Nejvíce jich najdeme asi u Jiřího Linharta s velmi širokým záběrem zájmů nebo u Milana Nakonečného, který byl, jak bylo řečeno, nejen odborníkem na psychologii, ale také znalcem okultismu. Oba považují za poněkud zvláštní autory, i když většinu svého života pracovali v akademické sféře.

Poněkud zvláštní, i když jiným způsobem, je i Jiří Vozenílek, který napsal jedno dlouhé heslo „počítač“. Jeho značná délka odpovídá tomu, jak v té době tento jev rychle nabýval na důležitosti a začal být i sociologicky zajímavý, a autor je atypický tím, že pro něj se stal ústředním odborným zájmem a koníčkem zároveň.

Všichni zatím jmenovaní autoři během svého života prošli akademickou sférou (přínejmenším jako vysokoškolští studenti). Vzpomínám ale i na objev potenciálního autora – odborníka, který se nacházel zcela mimo ni. Byl to Pavel Štulc se svými znalostmi heraldiky. Ukázalo se ale, že podobný zájem i odborné znalosti má ještě jeden tehdy již angažovaný autor (ekonomicko-filosofických hesel), Jiří Vraný. Ač se neznali, vytvořili jsme z nich autorskou dvojici (takových „umělých“ autorských dvojic jsme – samozřejmě s jejich svolením – vytvořili více, když to zjevně přispělo k obohacení hesla).

Případem ještě jinak zvláštním je slovenský autor Robert Roško. Jeho heslo „DPO a SPO“ (Domácí pracovní okruh a Společenský pracovní okruh) se vymyká tím, že jde o jeho vlastní koncept, který byl vypracován pro jednu vývojovou etapu – pro období reálného socialismu. Jiné takové pojmy ve slovníku

nemáme (s výjimkou zmíněné „šedé zóny“ Jiřiny Šiklové, sepsané Jiřím Linhartem). Roško byl spřátelený sociolog, tomuto svému konceptu se věnoval léta a myslím, že na Slovensku se do širšího povědomí dostal. U nás nezdomácněl a časem zcela zapadl i proto, že už příliš neodpovídal nové situaci v dělbě práce.

Jak už jsem řekla, na „zvláštní“ autory a zmíněná i nezmíněná „zvláštní“ hesla ráda vzpomínám, i když nejsou páteří slovníku. Pomáhali jej dotvářet do jeho specifické podoby. Vyskytl se ale jeden potenciální zvláštní autor, který se skutečným naším autorem nestal a na kterého nevzpomínám ráda. Byl to Bohumil Geist. Historie kontaktů s ním je krátká: jednou se objevil v naší kanceláři zasmušilý pán, který nám sdělil, že už od roku 1948 shromažďuje materiály pro sociologický slovník. Před rokem 1948 vystudoval sociologii, ale nemohl se jí později věnovat. Příprava slovníku se pro něj stala, jak jsme vyrozuměli, náhradním řešením a koníčkem zároveň. Zaradovali jsme se a nabídli mu spoluautorství v našem slovníku, i když už byl tehdy v dost pokročilém stadiu přípravy. Kategoricky spolupráci odmítl s tím, že nám přišel sdělit, abychom slovník nepsali, protože on už ho má skoro hotový. Navíc dal najevo jisté pohrdání vůči některým našim předním autorům, kteří pro něj byli představiteli komunistického režimu. Smutně a s rozpaky jsme se s ním rozloučili a nikdy už jsme ho neviděli. Slovník skutečně vydal, a to dřív než my ten svůj, jak jsem se zmínila v úvodu. Kromě nedostatku profesionality vykazuje značnou míru nenávisti vůči autorům našeho slovníku.

Nejbližší spolupracovníci a spolupracovnice

Na konec vzpomínek na ty, kteří pomáhali slovníku na svět, ještě něco o těch, kteří by asi měli být na samém začátku: o nejbližších spolupracovnících v ústavním slovníkovém týmu a v redakční radě. Tyto soubory osob se vzájemně překrývají se skupinou hlavních autorů. Většinu z nich už jsem proto v různých souvislostech zmínila. Používám-li ve svých vzpomínkách první osobu v množném čísle, mám na mysli právě tuto, v čase zčásti proměnlivou skupinu osob. Patří k ní i pracovitě a obětavě redakční asistentky.

Je přirozené, že nejvíce vzpomínám právě na nejbližší spolupracovníky a na události s nimi spojené, ale je pravděpodobné, že právě v jejich případě se dopustím největšího subjektivního zkreslení. Navíc – už je to opravdu dávno, od začátku přípravy slovníku jde o rozpětí celé jedné generace. Události se tehdy vršily na sebe, po celou dobu, a problémy, které jsem musela řešit, obzvláště v období horečnaté práce, se proplétaly i s dalšími, které se slovníkem přímo nesouvisely.

Jak již bylo řečeno, na začátku bylo malé, více méně neformální, jen volně institucionálně zastřešené seskupení kolem Jiřího Linhart a Milana Petruska. Mladší generaci v něm zastupovala Hana Maříková a Alena Miltová. Pokud si dobře vzpomínám, poradní hlasy měli z tehdejšího ústavu například Michal Illner nebo Jan Vláčil, z externistů Jiří Musil, Miloš Havelka, Jan Keller, Jaroslav Kapr, Jan Sedláček (možná i další). Všichni právě jmenovaní s výjimkou Jiřího Linhart, který v roce 1990 zemřel, se změnili v dlouhém slovníkovém maratónu na stálice a v roce 1990 spolu s několika dalšími (J. Nehněvajsou, Z. Strmiskou a I. Bayerem) se většinou stali členy Petruskem vedené redakční rady slovníku nebo její výkonné slovníkové skupiny.

Nejdříve něco k redakční radě. Jak je patrné z předchozího textu, všichni její členové byli zároveň autory většího, v některých případech dokonce velmi velkého množství hesel. Neocenitelné bylo i to, že byli ochotni ve sporných případech hesla posoudit, pomoci najít náhradního autora nebo se sami ujmout sepsání nějakého osiřelého hesla. Nejvíce vzpomínám na Milana Petruska, ke kterému nejčastěji směřovaly různé nárazové prosby a který byl prakticky vždycky ochoten nějak pomoci. Ale i s ostatními se velmi dobře spolupracovalo. Někteří pomáhali spíše jako náhradní autoři, někteří i jako kontaktní osoby. Specifickou úlohu měl Jiří Musil, který nám jako ředitel ústavu poskytoval záštitu i cenné praktické rady. Spolupráce s naší redakční radou probíhala většinou na velmi neformální bázi, přes jednotlivé osoby; občas se samozřejmě sešla rada jako celek k rozhodnutí nějakého závažnějšího problému. Ve srovnání s jinými redakčními radami to bylo poněkud atypické pojetí i fungování, ale tehdy bylo možné a také velmi efektivní.

Výkonná redakční skupina se, myslím, nazývala oficiálně Tým pro přípravu slovníku a kromě mne, která jsem byla po Jiřím Linhartovi pověřena jejím vedením, byly od začátku jejími členkami Hana Maříková, Vlasta Fišerová a Otká Kaitmannová. Později přibyli Ladislav Hrdý a Richard Růžička. Otká Kaitmannovou posléze vystřídala ve funkci asistentky Klára Goldsteinová, která už nám dříve vypomáhala, stejně jako další cenná pomocnice Michaela Prošková, po určitou dobu i Helena Skleničková. Vzpomínám i na další spolupracovníci, Jiřinu Moulíkovou. Se slovníkem byla totiž spojena řada administrativních prací, také hodně korespondence, vyhledávání informací. Nejnáročnější byl samozřejmě přepis hesel a jejich korekcí, vyžadující i orientaci v cizích jazycích.

Čím všim jsme se zabývali, co jsme museli řešit, je patrné z předchozího textu. Na tomto místě bych už chtěla jenom krátce zavzpomínat na jednotlivé osoby a trochu na organizaci naší práce i širší kontext, ve kterém jsme ji vykonávali.

Mojí největší pomocnicí a také zástupkyní byla Hana Maříková. S výjimkou mladších asistentek byla jedinou představitelkou mladší generace v našem týmu a byla i jednou z mála z této věkové skupiny mezi nejbližšími spolupracovníky slovníku vůbec. Dodnes si nejsem jista, zda práce na slovníku všeho druhu jí nějak přispěly k budování budoucí kariéry, doufám ale, že alespoň v něčem ano. Zpočátku jí asi dělalo největší potíže psaní hesel (ostatně jako mně v roce 1988), ale do toho ji ještě zasvěcoval před svou smrtí Jiří Linhart. Nebylo to pro ni jednoduché nejen kvůli specifickému stylu psaní, ale i proto, že se ujímala v případě nutnosti témat, která musela nejdříve nastudovat a pak teprve zformulovat do žádoucí podoby. Na konci přípravy pak měla na svých bedrech zkompletování a doplnění rozsáhlé biografické přílohy. Měla k tomu i pomocníky, ale nejvíc práce i zodpovědnosti spočívalo na ní. Vydržela se slovníkem až do úplného konce, účastnila se ještě závěrečných korektur. Ještě dodávám, že byla velmi milá a komunikativní a i z tohoto důvodu byla neocenitelnou součástí našeho týmu.

Druhou členkou týmu, na kterou ráda vzpomínám, je Vlasta Fišerová. Kdysi dávno, před rokem 1968, pracovala v Sociologickém ústavu a byla považována za největší odbornici v oblasti sociologie rodiny. Byla i součástí Machoninova výzkumného týmu. Pak musela z ústavu odejít a dvacet let se živil jiným způsobem než sociologií. Po návratu do ústavu v roce 1990 jsme se (i vzhledem k absenci jiných možností) dohodly na spolupráci na slovníku. Logicky se ujala velkého bloku hesel z oblasti sociologie rodiny a přirozeně se snažila zaplnit svoje dvacetileté informační vakuum. Nakonec napsala řadu hesel z této oblasti. Koordinovala i spolupráci s dalšími přispěvateli do daného tematického okruhu, hlavně s demografií. Kromě toho pomáhala i s jinými slovníkovými pracemi, hlavně s bibliografií a korekturami a vydržela také až do konce. Pak odešla do důchodu.

Podobně jako Vlasta Fišerová, i Ladislav Hrdý pracoval před rokem 1968 v Sociologickém ústavu, odkud musel odejít, a podobně jako ona se pak živil prací mimo svůj obor, kterým v jeho případě byla v užším pojetí sociologie hudby, v širším pak sociologie kultury. Do našeho týmu přišel až po kratším porevolučním působení na ministerstvu kultury, které se týkalo nakonec neuskutečněného obnovení ústavu pro výzkum kultury. Jako autor se ujal hesel z oblasti sociologie hudby a byl koordinátorem širší oblasti sociologie kultury. Na rozdíl od Hany Maříkové a Vlasty Fišerové se tolik se slovníkem neidentifikoval, myslím ale, že díky němu navázal spolupráci s katedrou kulturologie, kde po skončení slovníkového týmu přednášel.

Poměrně dlouho působil v našem týmu i Richard Růžička, který v normalizačním období pracoval v sociologické sekci ústavu, pak ale odešel na jiné pracoviště, které bylo zřejmě v roce 1990 zrušeno. Vrátil se tedy do ústavu a stal se další posilou slovníku. Myslím, že se s ním rovněž příliš neidentifikoval. Zabýval se některými tématy z oblasti sociologie životního způsobu a v našem týmu si vzal na starost sociologii venkova a zemědělství. To nebyla jednoduchá, bezproblémová oblast, protože škola, odkud pocházela většina autorů příslušných témat, procházela v té době dost bouřlivými změnami. Nakonec se podařilo hesla získat. Nevím, kam Růžička odešel po skončení slovníku, ale později se stal členem katedry sociologie Filozofické fakulty UK.

K těmto zkratkovitým portrétům musím přiřadit Otku Kaitmannovou, která byla první asistentkou týmu a zažila mj. všechny na začátku naznačené problémy s počítačem i řadu jiných. Byla obětavá a pracovitá, bylo na ni plné spolehnutí. Mrzelo mne, že se nakonec rozhodla odejít na klidnější pracoviště, do knihovny ústavu. Již předtím moje dcera Olga přivedla Kláru Goldsteinovou, která právě skončila studium kulturologie. Připravovala se na jinou práci, ale byla velice výkonnou a dobrou spolupracovnicí, podobně jako Helenka Skleňníčková. Poslední asistentkou byla Míša Prošková, která ještě studovala. Byla velmi rychlá a obratná v zacházení s počítačem. Vzpomínám si, že všechny jmenované asistentky byly ochotné pracovat až do večera, když to bylo třeba, a se všemi členy týmu se velmi dobře snášely i kamarádily. Platí to i o další spolupracovnici, Jiřině Moulíkové, která kromě vyhledávání a kompletování slovníkových podkladů díky svému výtvarnému nadání pomáhala zpočátku i v časopise *Sociologické aktuality*.

Atmosféra v týmu byla vůbec přátelská, někdy ale trochu napjatá. Hlavně já a Hanka Maříková jsme totiž celou dobu měly pocit, že musíme spěchat, trápila nás různá nečekaná zpoždění, trochu někteří autoři a posléze i měnící se atmosféra ústavu. Organizaci práce týmu jsem přizpůsobila účelu. Tematické oblasti, které časově trochu zaostávaly, jsme si rozdělili, v případě nutnosti si vypomáhali. Problémy se řešily spíše za pochodu než na schůzích. Těch jsme měli málo, i když k ústavním zvyklostem přeneseným z předlistopadové doby patřily a někteří členové týmu je trochu postrádali. Přiznám se, že schůzování jsem omezila i proto, že jsem osobně tento rituál vždycky špatně snášela.

Na období 1990–93 vzpomínám jako na dobu velmi horečnaté práce. Netušili jsme, že nastane období vydavatelské pauzy, a kromě toho nám v roce 1993 končil grant a tak jako tak musel skončit i celý tým. V této věci jsme shovívavost nemohli očekávat a věděli jsme to. Jakž takž jsme všechno stihli, ale, jak jsem

se zmínila na začátku, dokončovací práce před vydáním slovníku už byly věci dobrovolníků. Těch lopotných, spojených s křížovými kontrolami a korekturami, se účastnili kromě mne, Hany Maříkové a Vlasty Fišerové ještě Alena Miltová, Jiří Ryba, O. Vodáková a její manžel Tomáš Mencl. Jinak řečeno, nejbližší přátelé a příbuzní. Na všechny vzpomínám s dojetím.

Pečlivé korektury byly totiž u publikace daného typu nezbytné, ale nakladatelství Karolinum tehdejší převratnou dobu vnímalo i jako možnost zbavit se této zátěže. Kromě toho na rozdíl od nás moc nespěchalo. Vzpomínám si na to, jak často jsem osobně něco urgovala a s jakým bohorovným klidem se k tomu stavěla příslušná redaktorka. Byli jsme jim ale vděční a já dodnes jsem za to, že slovník vydali, a Františku Pospíšilovi, tehdejšímu vedoucímu ústavní knihovny (který byl i jedním z autorů slovníku), patří díky za to, že nás seznámil se svým přítelem, vedoucím nakladatelství Jirsou. Myslím, že by bylo škoda, kdyby slovník skončil v nějakém (asi hodně velkém) šuplíku. Tak se to totiž tehdy, v době před rozšířením internetu, dělo se všim, co nezískalo svého nakladatele.

Ještě něco málo k atmosféře kolem našeho týmu. Většina pracovníků ústavu nám byla přátelsky nakloněna, i ti, kteří se nestali autory slovníku, z určitých stran ale (zejména po odchodu Jiřího Musila) sílil tlak na rychlé dokončení slovníku spojený s šířením domněnky, že práce našeho týmu je snadná, spočívá jen ve shromažďování hesel a v tom, že nějaká také píšeme, a hlavně že do ústavu nepatří, protože to není vědecko-výzkumná činnost. Myslím, že nešlo jen o určité osobní nevráživosti, že to byl hlubší problém. V té době se vlastně rozhodovalo o budoucím zaměření ústavu. Příprava slovníku byla samozřejmě výjimečnou záležitostí, kterou vědecká pracoviště neprovádějí často, a navíc ta naše už evidentně končila. Nicméně náplň slovníku, široké rozprostření sociologických témat, styl práce i okruh pracovníků jistě směřování naznačovaly. Prosadilo se směřování jiné, tak to ale v životě organizací chodí. Za poněkud zbytečné a z hlediska samotného ústavu, ať už se rozhodl směřovat kamkoliv, za ne příliš smysluplné a užitečné jsem považovala pozdější vyškrtnutí slovníku z jeho historie. I to se stává. Nemusí to ale být definitivní. Čas se někdy vrací a historici našťestí hlídají, aby se staré události, lidé i díla ze života příštích generací úplně nevytratila.

Slovník jako vzpomínky na budoucnost

Když po tolika letech listuji naším slovníkem, vracím se zpátky nejen k jednotlivým lidem a událostem, ale i k tehdejší naději a představám o budoucnosti – společnosti i sociologie. Jsou v tom slovníku zabudovány, chcete-li, zaklety. Čím vším se mohla naše sociologie zabývat poté, co se oprostila od marxistické ideologie a nabyla kýženou svobodu! Kolik teorií mohla s naší historickou zkušeností rozvíjet, jak rozmanité analýzy historických i současných jevů provádět! Někdy mám pocit, že svůj vědecký obzor spíš zúžila, než rozšířila, i když výjimky existují a o některých zřejmě ani nevím.

Také nemusela zůstat popelkou vedle dravější sestry politologie, tím spíše, že v této oblasti bylo možno navázat na naši prvorepublikovou tradici. Pojmový aparát související s politikou se u nás v době slovníkového finišování začal teprve zabydlovat, ale rozvíjel a rozvíjí se docela svébytným způsobem, který rozhodně stojí za pozornost sociologů. Stojí za ni i řada dalších námětů, které jsou v heslech skryty, i když samozřejmě faktografické informace, které slovník poskytuje, nejsou úplně a postupem času některé zastaraly.

Přes svou nedokonalost byla budoucnosti určena zejména hesla na rozhraní více oborů (samozřejmě ne každé) a pak ta, která zrcadlí běžný život – prostě všechna, která jsou nositelkami popsané specifické podoby slovníku. Možná ještě nenastala doba historického bilancování, zdá se mi ale, že po těchto slovníkových trajektoriích naše sociologie nekráčí. Připadá mi, že jsem se v zásadě mýlila nebo jsem přeskočila do vzdálené budoucnosti, když jsem krátce po vydání slovníku v „Ohlédnutí za Velkým sociologickým slovníkem“ (*Sociologický časopis* 33, 1997, 3) napsala, že slovník vyjadřuje „potřebu (naší sociologie) vrátit se po období osamostatňování, sebezpotvrzování, specifikace vědeckého oboru do stavu jeho přirozenosti, který se nerealizuje oddělením, ale naopak souvislostmi, spoluprací“ a že si sociologie „ze své podstaty nemůže nevyšímat široké variability projevů sociální, v jehož rámci existujeme a které permanentně spoluutváříme“.

Slovník měl (a slovníky, obzvláště ty velké, vždycky mají) plnit i úlohu předání poselství veřejnosti od oboru, kterému je zasvěcen. Měla jsem a dodnes mám dojem, že sociologie, která byla u nás tak dlouho zatlačována do pozadí a ideologicky deformována, to měla obzvláště zapotřebí. Nechci úlohu našeho slovníku (a slovníků vůbec) přeceňovat, snad ale ve své době přinášel veřejnosti dost neznámé informace i určitá očekávání.

Teď mi připadá, že v těch dvaceti letech následujících po jeho vydání se naše sociologie vepsala do veřejného mínění jen výzkumy volebních preferencí a více

méně pravidelnými novinovými články Jana Kellera a Václava Bělohradského (chvála bohu za ně, i když ví bůh, kolik lidí je čte). Mediálně známými osobnostmi hlásícími se k sociologii jsou také Jiřina Šiklová a Tomáš Halík a trochu byli i zesnulí Milan Petrušek a Ivo Možný. Občas sice média ozdoby označením „sociolog“ i další osoby a televize dopřeje pár vět komentářů i jiným sociologům než jmenovaným, obávám se ale, že důraz na politickou dimenzi převládá vždy natolik, že ta sociologická se k veřejnosti moc neprodere. Koneckonců i Bělohradský a Keller vešli ve všeobecnou známost a zasloužili si větší pozornost médií spíše pro své politické než sociologické angažmá.

Co se týká výzkumů veřejného mínění, nechci nijak zatracovat současnou vývojovou linii jedné ze zajímavých odnoží sociologie a také si myslím, že její polistopadový boom u nás zasluhuje zvláštní sociologické zkoumání, protože je pozoruhodný. Zatím jsem ovšem nečetla žádnou analýzu toho, jak a proč agentury vznikají, jaké stereotypy používají, jak jsou věrohodné a jak jejich „data“ vnímají na jedné straně běžní lidé a na druhé straně politické elity. Do našeho slovníku napsala hesla z oblasti výzkumu veřejného mínění převážně trojice autorů, kteří v ní pracovali už před rokem 1989 (Ivan Tomek a Jan Herzmann i později), ale i tak se repertoár výzkumných možností jeví ve světle těchto hesel daleko širší, než s jakým se dnes setkávám. Protože jde převážně o soukromé agentury, lze samozřejmě použít jednoduché ekonomické kritérium nabídky sledující poptávku. Škoda, že se toto kritérium jeví jako postačující. Nemluvím samozřejmě o používaných metodách a technologiích výzkumu veřejného mínění, které se jistě stále zdokonalují. A nevím, čím vším se sociologie zapisuje do marketingových výzkumů, které se vyskytují v těsném sousedství výzkumů veřejného mínění (institucionálně i metodologicky) a jejichž dikce do něj proniká.

Kromě mediálně žádaných, náležitě vytěžovaných a také kritizovaných informací o volebních preferencích se na veřejnosti občas objeví varování před demografickým stárnutím populace. To je jistě důležité i zajímavé téma na rozhraní demografie a sociologie. Vzpomínám si, že demografové se jím zabývali už v předlistopadové době a objevuje se i v našem slovníku. Na veřejnost se ale v posledních dvaceti letech dostává ve velmi zjednodušené a zpolitizované podobě. Možná demografové a sociologové nějaké analýzy ve vzájemné spolupráci provádějí, ale spíš neviditelně. Možná se i někde jinde nepostřehnutelně vyskytuje naplnění slovníkových výzev k propojování pohledů různých společenskovědních oborů, respektive k jejich „sociologizaci“. Vím jen o málo pokusech tohoto druhu.

Na spolupráci s ekonomikou a politikou byla založena nová polistopadová Fakulta sociálních věd UK, která kromě toho či především začala rozvíjet i dříve

podceňované hraniční dimenze jako sociální politiku, masovou komunikaci nebo mezinárodní vztahy. Když jsem přišla v roce 1994 na fakultu, pokusila jsem se ve své koncepci vedení katedry posílit „přátelství“ s těmi obory, které mi připadaly poněkud opomíjené. Podařilo se mi výuku rozšířit o demografii (angažovala jsem autory mnoha slovníkových hesel Zdeňka Pavlíka a Květu Kalibovou), obohatit kulturní antropologii (kromě Josefa Kanderta, který už na fakultě působil, jsem získala autora řady slovníkových hesel Zdeňka Justoně), přidala výběrové přednášky ze sociologie náboženství (Tomáš Halík na fakultě záhy obhájil profesuru). Nepodařilo se mi připojit historii a filosofii (narážela jsem na to, že se naši studenti mohou účastnit přednášek na filosofické fakultě, která tyto obory prioritně pěstuje). Dlužno ovšem říci, že u výběrových přednášek, které jsem iniciovala, studenty přitahovaly spíše známé osobnosti než předměty samotné. Kromě Tomáše Halíka byl velmi přitažlivým pro studenty už tehdy Václav Bělohradský, kterého se mi podařilo také dočasně angažovat. Trvalejší posilou ve výuce sociologických teorií byl zmiňovaný spolupracovník slovníku Ivo Bayer. Podařilo se mi získat i Jiřího Musila, který zaujal menší, ale stabilní okruh posluchačů. Tak jako v našem slovníku, nejvíce toho ale měl v oblasti teoretické sociologie na bedrech Milan Petrušek, který svým pojetím sociologie i rétorickým umem reprezentoval jak fakultu, tak slovník s ideami, na nichž byly postaveny, a přitahoval svými přednáškami studenty celé fakulty, napříč všemi obory.

Když už jsem se výše zmínila o výzkumu veřejného mínění, připojím ještě vzpomínku na poněkud zvláštní a nečekanou reakci na jednu moji inovaci, spočívající v zařazení výběrového předmětu Výzkum veřejného mínění do výuky. Již tehdy jsem měla obavy z boomu tohoto polistopadového úkazu a myslela jsem si, že tento předmět připraví zejména sociology na hrozící nebezpečí. Po značném přemlouvání se předmětu ujal Jan Hartl. I když byl už tehdy známý (byl ředitelem agentury pro výzkum veřejného mínění STEM), také zkušený a podle mého soudu pro tuto roli nejvhodnější, studenty sociologie kupodivu tento předmět příliš nezaujal. Jeho posluchači se stali hlavně studenti žurnalistiky (kde asi dnes jsou ti, co ho tehdy pozorně poslouchali?).

Studenti sociologie v devadesátých letech (a asi i později) zjevně prahli hlavně po nových západních teoriích, i když se poslušně podrobovali náročné výuce matematicko-statistických metod. Část studentů přitahovala fenomenologická a interpretativní sociologie, asi hlavně proto, že nabízela netradiční postoj k výzkumu a vědeckému bádání vůbec. I pro mne představovala naději, protože je bezprostředněji svázána s každodenním životem. Trochu problém vidím

v tom, že se studentům zalíbila hlavně možnost dívat se na všechno prizmatem vlastního já, bez svazující kazajky tzv. objektivitu. Bez předem zamýšleného a jasně deklarovaného odstupu se velmi snadno do všeho připlétou ryze subjektivní hodnotící soudy, což například u sociologů zabývajících se politikou vede až k vášnivým projevům sympatií a antipatií a ke snaze prospět všemi možnými způsoby těm svým a ublížit „nepřátelům“. K takové „angažovanosti“ poselství slovníku zaměřeno nebylo.

Když jsem přicházela na katedru, byla jsem nesporně ovlivněna prací na slovníku i při koncipování vlastní výuky. Vybavuje se mi, že do svých přednášek pro první ročník, které jsem nazvala *Základy sociologického myšlení*, a také do různých seminářů jsem vědomě infiltrovala pojetí sociologie a jejího společenského poslání, se kterým jsem se identifikovala jako autorka a organizátorka sociologického slovníku. Studenti to sice přijímali, ale bez velkého nadšení. Dlužno říci, že na „sociologické talenty“ podle svých představ jsem narazila málokdy. I takoví studenti pak většinou spojili svoji budoucnost spíše s dobrým finančním zajištěním rodiny než s tvůrčím bádáním v oblasti sociologie. Po letech jsem sice nezměnila přesvědčení, že studenti jsou přirozenými nositeli budoucnosti toho kterého oboru, opustila mne ale optimistická představa, že jsou přirozenými iniciátory dobrých myšlenek a změn, která mne přemohla v listopadu 1989. Značná část našich studentů se velmi rychle, bez velkého přemýšlení, identifikovala s nabízenou „kapitalistickou“ hodnotovou orientací a s vidinou osobního úspěchu a blahobytu.

Nakonec ještě vzpomínka na jeden dobrý úmysl, který se přímo týkal slovníku a spojoval jej se studenty, rychle ale skončil ve ztracenu. Těsně před vydáním *Velkého sociologického slovníku* jsme s kolegou Jiřím Rybou vymysleli grantový projekt „permanentního slovníku“. Spočíval v průběžném doplňování a zdokonalování našeho slovníku, převedeného do elektronické podoby, a to s pomocí studentů, pro které by to byla součást výuky. Učili by se vyhledávat informace a srovnávat je a také se vyjadřovat jasným a úsporným způsobem. Neměla to být jakási obdoba Wikipedie, dělo by se to pod dohledem a kontrolou pedagogů. Projekt byl zamítnut (údajně s tím, že jeden slovník už by nám mohl stačit) a pod návaem jiné práce už jsme se k němu nikdy nevrátili. Nevím, zda je to škoda, jaký efekt by to skutečně mělo – co by se tím pro budoucnost získalo a co ztratilo.

Dnešní doba není dobou slovníků a encyklopedií, alespoň těch tištěných. Je ale dobou velké potřeby a nabídky informací všeho druhu. Jako by se slovníky ještě před svým vznikem přetransformovaly do internetových souborů, což

je činí dostupnějšími a rychle doplnitelnými. Stávají se ale mnou obávanou snůškou informací, postrádají jedinečnost, komplexitu, specifickou tvář. Mění se v „tekutou modernitu“. Na té ovšem žádné vzpomínky neulpívají.

Možná, že i vzpomínky – jako takové, jako sociologický fenomén svého druhu – se časem vytratí ze společnosti, podobně jako se vytratí z regálů knihkupectví a knihoven zaprášené tlusté svazky tradičních slovníků. Oboje se stane už jen záležitostí sběratelů kuriozit. Takže kdybych dnes připravovala sociologický slovník, přidala a možná i napsala bych heslo „vzpomínky“, které v tom našem starém chybí, i když je tak „velký“. Heslo „sběratelství“ tam našťěstí je, napsal je Jiří Linhart, který na budoucnost asi „sociologicky“ myslel. Když jsem si jeho heslo po letech přečetla, nepřipadalo mi vůbec zastaralé. Jako mnohá jiná z tohoto slovníku předjímá budoucí možnosti, ne ale pravděpodobnost jejich naplnění. Tak už to ale se vzpomínkami na budoucnost bývá.

Alena Vodáková je socioložka na odpočinku, v letech 1966–94 pracovala v Sociologickém ústavu ČSAV (v období tzv. normalizace nuceně sloučen do Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV), od roku 1994 působila na Fakultě sociálních věd UK (v letech 1994–98 jako vedoucí katedry sociologie). Kontakt: vodakovi@seznam.cz

Wilfrid J. Harrington: *Kniha Zjevení*

Karmelitánské nakladatelství,
Praha 2012, 278 s.

Harringtonova kniha představuje zatím poslední do češtiny přeložený díl novozákonní komentářové řady *Sacra Pagina* obsahující osmnáct svazků vydávaných nakladatelstvím Liturgical Press mezi roky 1991 a 2002; česky zatím vyšly pouze čtyři svazky komentářů k evangeliím. Řada *Sacra Pagina* je připravována péčí mezinárodního týmu katolických (převážně dominikánských) badatelů a je určena nejen specialistům, ale zejména širší odborné veřejnosti, jakož i všem zájemcům o hlubší porozumění biblickému textu. Komentáře jsou tudíž koncipovány tak, aby byly co možná nejpřístupnější: na nezbytné minimum omezují jednak detailnější analýzy textových problémů i podrobné referování rozsáhlých vědeckých diskusí k dílčím věcným problémům, kterými jsou jinak recentní komentáře často přetíženy a zahlceny; na vědeckou diskusi je pak odkazováno formou stručných bibliografií relevantních textů, jež jsou připojeny za každý komentovaný oddíl, jeden oddíl přitom představuje obvykle třetinu až polovinu perikopy. Každý svazek obsahuje vedle stěžejní line-by-line analýzy a stručného komentáře po jednotlivých oddílech dále vlastní autorský překlad biblického textu (v českých vydáních je nahrazen Bognorovým liturgickým překladem) a též rozsáhlý úvod věnovaný autorství, místu, době vzniku, žánru a účelu spisu, recentním výkladovým přístupům a teologickým hlediskům; převažujícím metodickým přístupem je pak historicko-kritická metoda.

Pro potřeby recenze jsem vybral komentář k Apokalypse, a to z následujících důvodů: kniha *Zjevení* především vždy byla a stále je zdrojem specifického typu spirituality, která formuje nejen křesťanská společenství, jež se nacházejí z hlediska zavedených církví na okraji, ale i takových, jež se – zejména ve Spojených státech – stávají postupně náboženským mainstreamem (analýze fenoménů premilenarismu a dispensacionalismu, spojených často s učením o *rapture* (HARPAZO viz 1 Te 4,17) a rozšířených mezi tak zvanými televizními kazateli v USA, se autor věnuje v úvodu komentáře). Dále z Apokalypsy přebírala – ať přímo, či nepřímo – výrazivo, symboly, avšak zejména celkový étos, vesměs všechna západní náboženská i sekulární menšinová hnutí usilující o společenskou, kulturní či náboženskou změnu: v tomto ohledu se poslední kniha bible ukázala a stále ukazuje jako nadmíru vlivná. Konečně *Zjevení* Janovo představuje z novozákonních knih tu, která se nejvíce a primárně zabývá městem: to, že křesťanství bylo navzdory svému vzniku na galilejském venkově povytce (velko)městské náboženství, nepředstavuje samozřejmě nic nového: lze to ostatně doložit též z etymologie slova *paganus*, jež znamená současně vesničan a současně pohan; v případě knihy *Zjevení* lze však mluvit takřka o „teologii města“, když se město samo (zejména v různých podobách antiteze Říma a nebeského Jeruzaléma) stává nositelem náboženských významů *par excellence*; tato „teologie města“ pak opakovaně dostávala výraz v prostorových a duchovních topografiích řady křesťanských měst, které se jejich zakladatelé a zvelebovatelé snažili dle možností co nejvíce připodobnit nebeskému Jeruzalému: exemplární

případem je Praha. Mám za to, že ve všech uvedených ohledech by zdařilý a přístupný komentář k Apokalypse mohl oslovit a zaujmout též antropologa, v posledním ohledu pak i každého vážného zkoumatele „městského člověka“.

Jakékoliv věcně přiměřené čtení Apokalypsy předpokládá správné určení historické situace, v níž kniha vznikla, a též účelu, za kterým byla sepsána. O autorovi krom jména nic bližšího s určitostí nevíme: pozdější tradice ho sice ztotožnila s autorem čtvrtého evangelia a též s Janem Zebedeem, v prvním případě to lze z věcných i lingvistických důvodů vyloučit, v druhém je to krajně nepravděpodobné; lze ovšem předpokládat, že měl určité kontakty s tak zvanou janovskou školou (stejně teologické důrazy, pokud jde např. o negativní pohled na svět, silný odpor k židovství apod.) a na základě jeho podrobné znalosti reálií měst v římské provincii Asia je možné, že zde byl buď misionářem, či potulným kazatelem. Většina současných badatelů se domnívá, že Apokalypsa byla sepsána někdy na sklonku vlády císaře Domitiana (panoval v letech 81–96): tuto dataci lze doložit jak ze zpráv pozdějších patristických autorů (v poslední čtvrtině druhého století Eirénaia, *Adversus haeresis* 5, 30, 3), tak i z dokladů vnitřních (např. označení Říma jako Babylonu, které se objevuje v židovských textech teprve po roce 70, tedy po rozboření jeruzalémského chrámu Římany, či z narážek na mýtus o *Nero redivivus*; k Domitianovi též zřejmě odkazuje enigmatická pasáž o sedmihlavé šelmě ze sedmnácté kapitoly. Na základě stejné pasáže bylo ovšem navrženo též alternativní datování, a sice do vlády Nerónových nástupců Galby, popřípadě Othona, již byli osmými císaři počítáno od Julia

Caesara, resp. od Augusta), tato datace je ovšem sporná, doložená slabšími argumenty a zastává ji pouze menšina učenců.

Jakkoliv tedy panuje jistý konsensus stran datování Apokalypsy, autoři se rozcházejí v celkovém hodnocení charakteru Domitianovy vlády a vztahu tehdejšího římského establishmentu ke křesťanství. Na jedné straně stojí svědectví věhlasných antických autorů, jako jsou Tacitus či Plinius mladší, a též stanovisko Suetoniovo, které Domitiana shodně vykresluje jako krutého, sadistického a megalomanského tyрана, jehož hrůzovláda připravila o život celou řadu skutečných i domnělých nepřátel a který od svých poddaných vyžadoval titulem *dominus et deus* bohopoctu. Tento pochmurný obraz přitom dokonale souzní s celkovým naladěním Apokalypsy, s jejím očekáváním krutého pronásledování křesťanů, strohými odsudky všeho římského, a především nemilosrdnou polemikou s císařským kultem: v tomto ohledu představuje Zjevení Janovo velkou výjimku ve srovnání s ostatními novozákonními spisy, které při zachování jistého odstupu jinak vystupují vůči Římu nanejvýš smířlivě a císařský kult ponechávají stranou polemiky proti pohanským formám zbožnosti. Z těchto východisek vzešlo čtení Apokalypsy jako syrového dokumentu krutého pronásledování, utrpení (THLIPSIS) a vytrvalosti (HYPOMONÉ) křesťanů za vlády tyranského císaře, jež představovalo většinou interpretaci zhruba do poloviny minulého století a které řada učenců zastává dodnes.

Na druhé straně se však ukazuje, že svědectví zmiňovaných autorů může být značně tendenční: je třeba uvážit jednak to, že všichni tři byli blízcí přátelé (je ostatně zachována korespondence Plinia mladšího

s Tacitem, kteří oba dosáhli významného postavení již za Domitiana; ostatně i naše dějinná zkušenost ukazuje, že doby minulé občas rádi líčí v temných barvách ti, již je pomáhali budovat, udržovat a měli z nich osobní prospěch), kteří tvořili úzký intelektuální kroužek kolem císaře Traiana. Navzdory Tacitově zásadě *sine ira et studio* tak jejich podání o době nedávno minulé nelze zřejmě číst bez přihlídnutí k této okolnosti a lze důvodně předpokládat, že smyslem jejich tvorby bylo ideologicky vykreslit ctnosti a dobrotu vládnoucího císaře a oslavit novou dynastii (posléze zvanou antoniovská či jako tzv. adoptivní císaři), a to mimo jiné i tím, že se v kontrastu náležitě převedou neřesti a poklesky posledního člena předcházející dynastie flaviovské. Za Domitiana netvořil žádný literát, který by se s výše uvedenými mohl srovnávat, u těch, již ho za jeho života oslavovali a jejichž díla se dochovala, samozřejmě nemůžeme očekávat, že bychom našli jen náznak kritiky, nicméně nikde nenalézáme ani to, že by císaře přemrštěně titulovali *dominus et deus*, jak by snad vyžadoval. Kritickým zkoumáním dochovaných pramenů se ukazuje, že Domitianova vláda představovala spíše klidné období prosperity, míru a sice přísné, nicméně klidné a přiměřeně tolerantní vlády. Ostatně je s podivem, jak málo konkrétních podrobností o pronásledování křesťanů Apokalypsa obsahuje: je zde jménem uveden pouze jeden mučedník (Antipas 2.13) a z řeckého textu nelze doložit, že Jan byl na ostrov Patmos, kde se mu dostalo vidění, vypovězen a nebyla to pouze jedna z jeho misionářských zastávek (ostatně nemáme z antiky žádnou zmínku o tom, že by se na tento ostrov kdy posílalo do exilu). Pokud přihlídneme k těmto

okolnostem (a většina badatelů se k nim v současné době přiklání), dostáváme zcela jiné čtení knihy Zjevení než v prvním případě: Jana samozřejmě nelze podezírat z toho, že by se chtěl vlichotit Traianovi, jeho Apokalypsa je spíše výrazem obav z asimilace a ztráty náboženské čistoty a jedinečnosti křesťanů, kteří nejsou ani tak ohroženi násilím ze strany římské správy, jako spíše tlakem blahobytu, konzumu a hmotného nadbytku. V tom pak autor vidí hlavní nebezpečí a odmítá jakýkoliv *modus vivendi* s majoritní společností, ačkoliv tato *a priori* křesťany neodmítá; naléhavému, místy až přepjatému tónu knihy (např. pokud jde o očekávání spjatá s parthskou invází) je tak třeba rozumět spíše jako výrazu jiné tísně (THLIPSIS), než je tomu v předchozím případě: akutního očekávání konce světa a hrozby, které pro křesťany představuje nikoliv fyzické ohrožení, jako spíše ve světle nastávajícího soudu duchovní a náboženská asimilace, která se v Janových očích rovná odpadnutí. Smyslem Apokalypsy pak na rozdíl od většiny novozákonních spisů není vystavět mosty k většinové pohanské společnosti, jako spíše zdi mentálního a duchovního ghetta, které křesťany od majority oddělí.

Specifický charakter knihy Zjevení dále osvětluje analýza literárního žánru židovské apokalyptiky, jež se rozvíjela v letech 200 př. Kr až 100 po Kr. Harrington zde vychází z vymezení J. J. Collinse, který chápe apokalypsu jako druh zjevovatel-ské literatury, kde autor za použití narativního rámce čtenáři prostředkuje zjevení pocházející od nadpozemské bytosti, které odhaluje eschatologickou zkušenost, jež má časový i prostorový rozměr. Nejbližšími paralelami jsou pak jednak apokryfní 1. kniha Henochova, 4. kniha Ezdrášova,

ale zejména 7–12. kapitola knihy Danieľovy, jež představují první plně rozvinutou apokalypsu hebrejské bible a kterou lze vedle Ezechiela považovat za Janovu nejdůležitější literární inspiraci, s níž ovšem – jak Harrington přesvědčivě ukazuje – mnohdy nakládá s nebyvalou tvůrčí svobodou. V tradici, literárních postupech, celkovém étosu, ale v neposlední řadě i v celé řadě apokalyptických literárních topos (např. dualismus dobra a zla, boží hněv nad hříšníky, podrobné popisy (eschatologického) utrpení) lze nalézt další hermeneutický klíč pro pochopení Apokalypsy.

Konečně je třeba uvážit, že Apokalypsa je psána formou dopisu a byla zřejmě určena k předčítání při liturgii (viz složitý řetěz předávávání zjevení v první kapitole a následně blahoslavenství určené předčítatelům a posluchačům, tj. nikoliv čtenářům); podle některých autorů je vědomé napodobování hovorového jazyka, kterým se jinak vzdělaný Jan snažil odlišit mluvené a psané slovo, možná důvodem, proč je tento spis psán nejhorsí řečtinou ze všech novozákonních textů (množství semitismů, vyšnění z vazby apod.). Každopádně Harrington doporučuje – mámě-li být právi původní autorové intenci – text nikoliv pouze číst, ale snažit se do něho zaposlouchat.

Zjevení Janovo nemá na poměry antické literatury příliš symetrickou a vnitřně propracovanou strukturu, zohledňuje však určitou číselnou symboliku, zejména pak čísel čtyři, sedm a dvanáct. Spis se skládá ze dvou nestejně rozsáhlých částí, dále prologu a epilogu. První část (1,9–3,22) obsahuje dopis sedmi církvím v římské provincii Asia, druhá pak sérii vizí, které mají odhalit boží eschatologický plán se světem (4,1–22,9). V druhé části lze nalézt

několik menších celků (nejpřirozenější rozdělení by bylo asi následující: úvodní vize Božího trůnu a beránka, prvních šest pečeti (4,2–7,17); sedmá pečeť a prvních šest polnic (8,1–11,4); sedmá polnice a sedm misek (11,15–16,21); soud nad Babylonem (17,1–19,10); konečná porážka božích nepřátel (19,11–21,8), vize nového Jeruzaléma (21,9–22,9).

V první části se autor obrací k sedmi městským církvím v provincii Asia, výběr není proveden ani dle velikosti, ani dle významu jednotlivých obcí, jde zřejmě o symbolický počet, kdy sedm církví má zastupovat všechny církve provincie; Jan zřejmě vybírá místa, kde se nacházela křesťanská komunita, kterou dobře znal a byl obeznámen s místními poměry a její duchovní situací. Poselství, které jim adresuje, ovšem není jeho poselstvím: Jan zde pouze prostředkuje to, co se mu dostalo v extatické zkušenosti setkání se vzkříšeným Synem Člověka. Všech sedm poselství má stejnou strukturu, která připomíná starozákonní prorocké texty: začínají vždy stejnými slovy „Andělovi církevní obce napiš“ a slavnostní formulí „toto praví“ (TADE LEGEIN) uvozuující slova Vzkříšeného; vlastní poselství obsahuje stručné shrnutí stavu dané obce („Znám...“) a z něj pak vyplývají buď chvála, nebo napomenutí (zejména v případě, kdy jsou v obci vstřícné tendence k římské společnosti či kultuře), a následně doporučení, jak si nadále počínat. Poselství pak končí příslibem božího požehnání a odměny „kdo zvítězí...“. Tři obce jsou přítom chváleny, tři kárány a jedna (Efes) chválena a kárána současně.

Druhá část Apokalypsy začíná prudkým zvratem – děj se přenáší ze země na nebesa, kde probíhá neustálá nebeská liturgie a Janovi je předvedena velkolepá

vize Božího trůnu: jeho smyslem je jednak připomínka Boží svrchovanosti a suverenity nad stvořením, a dále implicitní polemika a odmítnutí císařského kultu. Následně dochází – slovy jednoho významného současného komentátora – k nejpřekvapivějšímu obratu v dějinách literatury: v pravici toho, který sedí na trůně (a jehož Jan nijak nepopisuje), se objevuje svitek zapečetěný sedmi pečeti a zazní hlas, že ho otevře lev z Judova kmene: na místo lva ovšem Jan ve svém vidění spatří Beránka, který vypadal jako zabitý. Od této chvíle se Beránek – ve velkolepém paradoxu síly a slabosti, vítězství a porážky, smrti a triumfu – stává dominantním symbolem celého Zjevení.

Rozlomením pečeti se spouští série pohrom, které zhruba sledují scénář tzv. synoptické apokalypsy: válka, povstání národů, hlad, mor, přírodní úkazy; Jan se nejvíce přibližuje Lukášovu podání, avšak většina obrazů má své starozákonné vzory (zejména egyptské rány). V knize Zjevení jsou celkem tři cykly sedmera pohrom (pečeti, polnice a misky), přičemž nový cyklus spouští vždy poslední pohroma cyklu předchozího; celkově jsou pohromy líčeny velmi sugestivně, se smyslem pro detail a gradací mezi jednotlivými cykly i uvnitř cyklů samotných; je pozoruhodné, že autor postupuje více méně realisticky, líčení není nijak přepjaté ani monotónní, jak bývá u podobných katalogů pohrom běžné, poměrně přímočaře směřuje k dramatickému vrcholu střetu dobra a zla, konečné bitvě u Harmagedónu.

Mezi cykly polnic a misek je vloženo několik kapitol, které uvádějí na scénu klíčové postavy a motivy druhé poloviny Apokalypsy. V první řadě je to drak jakožto inkarnace Satana, proti němuž

stojí těhotná žena: Harrington pečlivě analyzuje předobrazy této scény, které nachází jednak v podání knihy Genesis, ale především v mýtu o souboji bohyně Létó, matky Apollóna a Artemis, s drakem Pythónem. Do pojednání o střetnutí těhotné ženy s drakem ve dvanácté kapitole je vložena poněkud anachronicky pasáž o vítězném boji v nebi, kde archanděl Michael draka poráží a svrhává ho na zemi: dochází tak jednak ke zvláštnímu prolnutí nebeské a pozemské roviny, ovšem zejména k paradoxu, kdy pro dění na nebi je určují události, k níž dojde na zemi (vítězství v nebi je dosaženo Beránkovou krví, tj. ukřižováním). Poté jsou na scénu uvedeny dvě šelmy a symbolika Apokalypsy se prudce proměňuje: namísto archetypálních symbolů vystupuje do popředí dobově politická alegorie Říma. Tak alespoň většina komentátorů interpretuje šelmu vystupující z moře, zatímco šelma vystupující ze země, též zvaná falešný prorok, je pravděpodobně personifikací císařského kultu. Právě městu Římu je následně určeno sedm nejhorších pohrom posledního cyklu.

Soud nad Římem, který je zde ztotožněn s Babylonem, nastává v sedmnácté kapitole, kdy je na scénu uvedena nevěstka jakožto karikatura těhotné ženy z kapitoly dvanácté a další personifikace města Říma. Symbolika se stává ještě konkrétnější: *angelus interprets* vykládá sedm hlav mořské šelmy jako sedm římských pahorků a současně též sedm císařů, z nichž jeden byl smrtelně raněn mečem, ovšem uzdravil se. Téměř jistě se jedná o Nerona, k němuž pravděpodobně odkazuje gemantrický význam čísla šelmy 666 (je pozoruhodné, že výklad tohoto čísla rozpracoval a proslavil roku 1883 Bedřich Engels v článku *Das Buch der Offenbarung*). Harrington

věnuje poměrně velký prostor způsobu, jakým Jan pracuje s mýtem o *Nero redivivus*, tj. přesvědčením sdíleným jak v pohan- ských, tak v židovských kruzích, že Nero buď vůbec nezemřel (v době předpokláda- ného sepsání Apokalypsy by mu bylo asi padesát let), popřípadě vstane z mrtvých, přijde s vojskem z východu (parthskou či perskou armádou) a ujme se znovu moci. Toto přesvědčení bylo čas od času přiži- vováno fámami o tom, že byl mrtvý Nero kdesi spatřen, ne nepodobnými moderní hysterií spjatou se smrtí Elvise Presleyho. Vzhledem k tomu, jak ho líčí antická histo- riografie, může touha po Neronově návratu vypadat podivně, je ale třeba uvážit, že jeho politika *panem et circenses* mu zajistila vel- kou popularitu a věčnou paměť u římské lůzy, a současně po potlačení židovského povstání a nástupu flaviovské dynastie se k němu upnuly i eschatologické naděje některých židovských skupin. Pro Jana je pak s Neronem spojená naděje na defini- tivní rozvrácení Římské říše, ať už pro něj tato představuje zejména nástroj politic- kého a náboženského útlaku, či nebezpečí náboženské a kulturní asimilace.

Moc a zlo se nakonec obrací proti sobě samému: nevěstka je rozsápána šelmou a jejími rohy, které představují deset vazal- ských králů Říma; sebezničující moc zla je dalším z působivých obrazů této části spisu. Konečná porážka božích nepřátel je pak popsána počínaje devatenáctou kapito- lou: Beránek ozbrojený pouze slovem svých úst a oblečen do šatů nasáklých (zřejmě vlastní) krví, vyvádí svaté nebeské vojsko složené ze 144 000 spravedlivých paniců. Vítězství je bezprostřední a naprosté: k žádné bitvě vlastně ani nedojde a spra- vedliví panicové mají roli pouhých statistů: šelmy jsou zajaty a vhozeny do ohnivého

močálu, který představuje symbol věč- ného zatracení. Následuje svržení satana, k němuž dochází ve dvou fázích: nejprve je spoután a uvězněn na tisíc let. Harrington upozorňuje, že tento časový údaj je třeba chápat symbolicky jako symbol zlatého věku: v židovské apokalyptice panovalo přesvědčení, že doba trvání světa předsta- vuje sedm božských dní, z nichž každý trvá tisíc let, tedy z lidského hlediska věčnost; sedmý den pak představuje den božího odpočinku, tj. pozeňnané mesiášské vlády; Jan jako přirozenou komponentu tohoto zlatého věku předpokládá vzkříšení těla, které se ovšem týká pouze věrných zemřelých (tzv. první vzkříšení). Po uplynutí milénia nastává závěrečná srážka se sata- nem, který je ale nakonec opět poražen a vržen do ohnivého močálu. Následuje všeobecné (druhé) vzkříšení a poslední soud jako závěrečné slovo Boží.

Kniha Zjevení je zakončena monumen- tální vizí nebeského Jeruzaléma, který je situován pod novým nebem a na nové zemi: svět je radikálně proměněn, když je z něho vykořeněno veškeré zlo, nyní je čistý a dokonalý, ovšem jiným způso- bem, než byl na počátku: jedná se o nové stvoření, nikoliv o očistu toho starého; představa vykoupení je zásadně antidua- listická. Nebeský Jeruzalém je líčen v kon- trastu k nevěstce-Římu jako neposkvrněná nevěsta, vizorem je přitom Janovi Ezechi- elovo vidění nového chrámu a nového Jeruzaléma. Janův nebeský Jeruzalém je podobně jako Ezechielův obnovený Jeru- zalém obehnan hradbami – bez nich by nebyl městem –, ve kterých je proraženo dvanáct bran: smyslem ovšem není zabez- pečit svaté město před nájezdníky, nýbrž naopak umožnit, aby branami mohly do nebeského Jeruzaléma proudit národy:

brány zůstávají trvale otevřeny a veškerý pohyb směřuje dovnitř města. Nebeský Jeruzalém je tak místo, kam mohou, mají, a dokonce musí přicházet lidé: bez lidí by nebylo město městem. Toto je zřejmě nejdůležitější výkladový klíč k pochopení celé surrealistické vize: nebeský Jeruzalém totiž není božský příbytek *per se*, nýbrž místo, kde se božské a lidské setkává a ustavuje jednotu a harmonii; bez lidí by byl pouze monstrózní a děsivou konstrukcí. Pro topografii nebeského Jeruzaléma jsou určující čísla čtyři a dvanáct, město ovšem nepředstavuje jako u Ezechilela dokonalý čtverec, nýbrž krychli, vystavěnou ze skla, zlata a drahých kamenů. Je poněkud překvapivé, že popis nebeského Jeruzaléma nevrcholí v popisu chrámu, jenž by byl přirozeným středem města; Jan uvádí, že žádného chrámu není třeba, neboť celé město je svatým chrámem, v němž je vztyčen Boží trůn, na kterém dlí – nyní již explicitně ztotožněn – Bůh a Beránek. Nebeský Jeruzalém již nepotřebuje žádný formální kult, jelikož božstvo zde přebývá uprostřed svého lidu.

Závěr knihy je sestaven tak, aby tvořil protíváhu jejímu úvodu: opět je připomenuta skutečnost, že celá kniha má charakter dopisu, a je přidáno blahoslavenství určené těm, kdož si vyprali své roucho doběla v Beránkově krvi; je to poslední ze sedmera blahoslavenství, které se v knize Zjevení objevují, a tvoří protíváhu sedmērům pohrom: zjevný paradox posledního blahoslavenství odkazuje zpět na začátek druhého oddílu, na Janovu vizi zabitého Beránka, který se nečekane objevuje namísto lva. Ukazuje se, že přes místy válečnický a násilný tón knihy Zjevení nejsou blahoslavení nakonec ti nejschopnější vojáci, již by snad pobili nejvíce Beránkových nepřátel, nýbrž spíše ti slabí,

kterí neváhali svůj život obětovat: jediné vítězství, které má v Janových očích hodnotu, je to, které se dosahuje skrze vytrvalost, trpělivost a sebeobětování. Z této perspektivy je pak zřejmě třeba číst i poslední slova celého spisu „Milost ... buď se všemi“, která představují závěrečný pozdrav běžně užívaný v antické korespondenci. K tomuto místu ovšem existuje stará textová varianta (Sinajský kodex), která čte: „Milost ... buď se svatými (tj. s křesťany)“. Tato různocnění odrážejí zcela protichůdné rozumnění celé Apokalypse: pokud má pravdu moderní textová kritika, která druhé čtení odmítá a považuje ho za sice starou, ovšem sekundární emendaci, potom navzdory zdánlivému dualismu, ostrému oddělování spasených a zavržených a pochmurnému a tísnivému tónu je celkové poselství Apokalypsy vposled univerzalistické a optimistické: nikdo není *a priori* vyloučen, podobně jako jsou brány nebeského Jeruzaléma vždy otevřeny, je Beránkova milost a spása určena všem.

Josef Kružík

Jan Šimek: *Historie školních budov. Od tereziánských reforem po současnost*

Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, Praha 2016, 286 s.

Národní pedagogické muzeum J. A. Komenského se v loňském roce věnovalo mapování historie školních budov v českých zemích. Výstava muzejní sbírky fotografií exteriérů i interiérů škol byla ve Valdštejnské ulici v Praze přístupná veřejnosti do konce srpna 2017. Součástí práce

na tématu historie školních budov bylo také zprovoznění webové stránky, která za spolupráce široké veřejnosti usiluje o zmapování současné podoby škol v České republice (skolnibudovy.npmk.cz). Publikacním výstupem tohoto projektu je monografie historika Jana Šimka, která si klade za cíl zachytit hlavní etapy vývoje školního stavitelství od vydání Všeobecného školního řádu v roce 1774, který zaváděl povinnou školní docházku, až do současnosti.

Jan Šimek se zaměřil na stavby určené pro primární vzdělávání, tedy dnešní základní školy. Sledované období rozděluje do pěti dílčích úseků vymezených klíčovými společenskými či legislativními změnami, které měly vliv na organizaci a obsah školního vzdělávání, jako bylo vydání říšského školského zákona v roce 1869, vznik Československa v roce 1918, komunistický převrat v roce 1948 či změna režimu v roce 1989. V jednotlivých obdobích věnuje pozornost normativním nárokům na podobu školních budov jak z hlediska stavebního, tak i pedagogického a hygienického. Zároveň si všímá také samotného vzdělávacího procesu v jednotlivých obdobích – na základě pamětních pramenů, dobových periodik či regionální literatury se tak snaží přiblížit dobovou školní praxi.

Při interpretaci úředních zpráv, zápisů v kronikách či memoárové literatury z období „staré školy“ (1774–1869) prokazuje autor cit pro etnografický detail, ať už zprostředkovává vzpomínky Jakuba Jana Ryby, syna učitelského pomocníka v Přešticích, který později sám působil jako učitel v Rožmitále pod Třemšínem, či život ve staré školní budově, jak jej popisuje František Wenig ze Staňkova na Domažlicku. Konfrontace těchto dílčích sond z konkrétních lokalit s právními

úpravami školství ukazuje, že praxe školní výuky byla velmi různorodá a řada zejména venkovských škol nespĺňovala v tomto prvním období vývoje školství v českých zemích ani základní hygienická kritéria.

Období, které autor podle dobové terminologie označuje jako „nová škola“, zahajuje rok 1869, kdy byl vydán tak zvaný Hasnerův zákon, který přinesl do školství některé zásadní změny. Patřilo mezi ně například prodloužení školní docházky na 8 let, zavedení státního dozoru nad školami, rovného práva na základní vzdělání či zlepšení profesní přípravy učitelů. Normy vydávané v návaznosti na tento zákon znamenaly výrazný posun také v oblasti výstavby a vnitřního vybavení školních budov. Byly zpřísněny požadavky na podobu učeben, měly být zřizovány místnosti pro výuku specializovaných předmětů, kabinety a knihovny. Zároveň měla být ke každé škole zřízena tělocvična pro nově zavedený povinný tělocvik a na pozemcích budovány zahrady. Bylo to právě období „nové školy“, které položilo základy moderního nižšího školství v monarchii a kdy se poprvé objevuje výrazná reglementace stavebních norem pro školní budovy.

Rozpad rakousko-uherské monarchie neznamenal v oblasti organizace školství zásadní přelom. Vyjma drobných změn, jako bylo například zrušení celibátu literárních učitelek, spočívalo československé školství prakticky až do roku 1948 na rakousko-uherských normách. V Československu také nadále platila stará nařízení týkající se podoby školních budov. Nejviditelnější změnou byl v období po roce 1918 vliv moderní architektury a nových slohů, jako byl konstruktivismus či funkcionalismus, na podobu školních budov. Přestože

i mnoho nově vznikajících budov se drželo tradicionalismu, vnikly i nové funkcionalistické školní budovy, jako byla například stavba základní školy v Hradci Králové od Josefa Gočára či ve Zlíně od Františka L. Gahury. Propracovanou představu o tom, jak by měla vypadat školní budova, měli také zastánci reformního pedagogického hnutí zdůrazňujícího moderní výukové metody, které se v Československu rozvíjelo ve třicátých letech v návaznosti na tak zvanou Příhodovu reformu školství.

Období socialistické školy (1948–89) charakterizovalo zřízení jednotného nediferencovaného školství pro všechny žáky ve věku 6–15 let, zestátnění veškerého školství, zavedení družin jako prostoru pro realizaci mimoškolní výchovy či posun ve vzdělávání učitelů zřízením pedagogických fakult. Po zestátnění převzal stát zodpovědnost za výstavbu školních budov a jako nejvýhodnější řešení plánované masivní výstavby škol se zdálo provádění výstavby podle jednotných zásad. Byly rozpracovány typizační směrnice, v jejichž rámci vznikla například zvláštní varianta určená pro rozsáhlá sídliště zakládaná od druhé poloviny šedesátých let (největší z nich bylo pražské Jižní Město pro 80 000 obyvatel). Vývoj dispozičního řešení školních budov přitom směřoval od monobloků k pavilonům, kdy byly školní budovy rozčleněny do několika základních úseků, které spolu vzájemně souvisely, ale každý byl uzpůsobený specifickým potřebám.

Nejméně prostoru je v knize věnováno nejnovějšímu vývoji školních staveb, v období po roce 1989. Celková politická a společenská proměna znamenala také významné změny ve školství, mezi něž patřila například decentralizace školské správy, rozšíření autonomie škol či nové

pojetí kurikulárních dokumentů. V oblasti školské výstavby přestala být závazná typizace a školské stavby je tak možné plně přizpůsobovat lokálním požadavkům. V důsledku demografické situace v prvních desetiletích po roce 1989 však docházelo ke všeobecnému snižování počtu škol a novostavby školních budov se tak symptomaticky objevovaly jen v těch lokalitách, kde došlo k nárůstu počtu obyvatel (okolí velkých měst). Převažující aktivitou školského stavebnictví jsou tak v současnosti spíše rekonstrukce a modernizace stávajících budov. Přes poměrně malý rozsah poslední části se autorovi podařilo zpřístupnit čtenáři některé z architektonicky nejvydařenějších realizací, ať už se jedná o novostavby (Líbeznice), či rekonstrukce a přístavby (Dobřichovice).

Šimkova monografie na pozadí tematiky školních budov ukazuje širší společenské souvislosti, ať už to byl vliv katolické církve na školní výuku v 19. století, problémy menšinového školství v národnostně smíšených oblastech v období před vznikem Československa, či vliv centrálního plánování na podobu škol v období po roce 1948. Politický a sociální kontext se mnohdy promítal přímo do vnější podoby školních budov, ať už sledujeme monumentální budovy v historizujícím slohu, které na konci 19. století demonstrovaly význam vzdělání pro budování společnosti, okázalé školní stavby ve smíšených oblastech vypovídající o národnostním soupeření mezi Čechy a Němci, účelové budovy jednoduchých tvarů naznačující vliv moderní funkcionalistické architektury, či typizované školy vznikající po roce 1948 pro potřeby nových sídlišť ve velkých městech. Možná je škoda, že autor nerozšířil svůj zájem také o školní budovy

v krajaňských vesnicích v Rumunsku, Bulharsku či bývalé Jugoslávii. Také Slovensku a Podkarpatské Rusi je v publikaci věnována jen okrajová pozornost.

Díky tematickému záběru i vydařené vizuální stránce však bude *Historie školních budov* nepochybně zajímavou četbou nejen pro historiky, architektky, pedagogické pracovníky či lokální patrioty. Kniha totiž obsahuje také řadu kvalitních fotografií, kreseb a plánků a právě tato bohatá a výborně zpracovaná obrazová dokumentace činí z Šimkovy práce potenciálně atraktivní publikaci také pro širší čtenářskou obec.

Lenka Jakoubková Budilová

Bořivoj Kňourek – Lenka J. Budilová: *Dům ve Vojvodovu. Stavebně-historický vývoj, kulturní a sociální rozměr*

Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno 2015, 299 + xvi s.

Neobvyklé propojení dvou oborů – stavebního inženýrství a sociokulturní antropologie prostřednictvím postav obou autorů, může čtenáře neznalého bližšího kontextu textů o Vojvodovu překvapit. Kdo se však již s některou z publikací či s informacemi o jediné české vesnici v Bulharsku setkal, tuší, že pramenem této spolupráce je letitý výzkum fenoménu Vojvodova, spojený především s jmény Marka Jakoubka a Lenky J. Budilové. Publikace, které z jejich výzkumu vzešly, jsou nejen antropologické komunitě dobře známé. Bádání o obci, jejíž fyzická existence se vešla do pouhých padesáti let, je svým rozsahem a publikováním

výsledků mimořádné. První z autorů, potomek vojvodovských obyvatel, stavební inženýr Bořivoj Kňourek, nabízí čtenáři pohled na stavebně-historický vývoj vojvodovských domů vřazený do rámce venkovského stavitelství střední a jihovýchodní Evropy. Jeho publikační partnerka Lenka J. Budilová poté stavební historii „zabydlí“ skutečným protagonisty dění, obyvateli Vojvodova. Životní cykly, zvyky, mezigenerační i další vztahy představují kulturní a sociální rozměry života ve Vojvodovu v nových souvislostech.

Kniha je členěná do tří ucelených bloků s těmito názvy: I. Z Německa a Čech do Banátu, Bulharska a zpátky; II. Vojvodovo, obec a dům; III. Kulturní a sociální rozměry vojvodovského domu. Na prvním z nich se podíleli oba autoři. Přehledně je tu pojednána historie migrací a osidlování středního Podunají. Budilová nejprve rozebírá dobře zdokumentovanou historii osidlování Banátu, důvody, které sem kolonisty přivedly, a okolnosti, které zapříčinily stěhování části rodin z první české vesnice v Banátu, Svaté Heleny, do Bulharska. Toto téma zkoumalo v posledních dvaceti letech více badatelů. Kromě jejich výstupů měla autorka k dispozici také výsledky bádání z šedesátých let 20. století a některé další historické prameny. Na základě bohaté dokumentace je čtenáři předložena kompletní historie kolonizace Banátu. Nové souvislosti k této historii přidává druhý autor, když ve zkratce sleduje osudy banátských Bulharů a Němců. Historická linie dále postupuje přes už známou událost odchodu části Svatohelenských do Bulharska, pramenně je zde doložen a vysvětlen pohyb a přesun rodin. Komparací badatelských závěrů více autorů, ať českých, či bulharských, jsou události ukotveny

v čase a prostoru. Prostor je věnován popisu budování nového domova v bulharském Seseku, a také okolnostem, které posléze donutily české rodiny Sesek opustit a na nově přiděleném území zvaném Gladno Pole založit na samém počátku 20. století obec Vojvodovo. Pokusy lokalizovat přesnou polohu Seseku vycházejí z dostupných informací o domech, které tu byly postaveny, a polích, která v krátké době svého života na Seseku Češi stačili obdělávat. Letecké mapování takové stopy v krajině umí najít, a proto je dnes známá zhruba 5 km² velká oblast, ve které se Sesek s největší pravděpodobností nacházel. Tuto část knihy uzavírá Budilová přehledem dalších osudů českého Vojvodova končícím přesídlením obyvatel této vesnice po druhé světové válce na jižní Moravu. Všimá si zde příčin stěhování, spojuje události z Bulharska s děním v Československu, vytváří přehled emigračních vln a jejich směřování. Obecné události z historie doplňuje slovy pamětníků. Kapitola o počátku a konci osídlení Vojvodova je doplněna Kňourkovými informacemi o mizení dalších obcí, tentokrát německých, v Banátu a Bulharsku.

První část knihy lze vnímat jako přehledovou, nepřináší žádná přelomová zjištění, shrnuje především dosavadní známé výsledky bádání. Nový je zde snad jen pohled na historii Němců v Bulharsku, a ten je oproti důkladně zmapované historii Čechů spíše stručný. Přesto je tento přehled událostí potřebný – vytváří základy, na kterých pak pevně stojí fenomén vojvodovského domu. Ten je skutečným důvodem vzniku této publikace, právě na něj je tu soustředěna pozornost.

Obyvatelům Banátu, ať v Rumunsku, Bulharsku, či Srbsku, již byla pozornost

věnována vícekrát, oproti tomu banátskému stavitelství či architektuře nikoliv. I proto stěžejní část této knihy tvoří charakteristika urbanismu obce Vojvodovo. Kromě podrobného popisu domů a komentáře k jejich současnému stavu je zde zmíněna i otázka jejich budoucnosti. Přehled dosavadních prací věnovaných stavitelství v Banátu, který se nachází v úvodu této kapitoly, zmiňuje české autory Vařeku a Frolce, kteří jako jediní o obydlích Čechů v Banátu psali. Další jmenované zdroje jsou německého či bulharského původu. Systematická práce či monografie na téma stavebního vývoje českých banátských obcí však doposud nevznikla.

Téma stavitelství je vřazeno do širšího prostorového a časového kontextu. Bádání se dotýká oblasti středního Podunají, domy zde v 19. století stavěné vykazují podobnosti a specifika bez ohledu na původ a národnost jejich stavitelů. Banát nejvíce ovlivnila rakouská systematická kolonizace, kdy právě organizovaný vznik vesnic a jednotná forma domů, včetně použití stejných konstrukčních prvků a materiálu, přispívaly ke sjednocení národnostně a/nebo nábožensky odlišného obyvatelstva. Ovšem i takto původně uniformní vzhled domů dříve či později ovlivnily ekonomické a sociální podmínky obyvatel.

Kňourek se ve svém zkoumání neomezuje pouze na stavitelství české obce, srovnává stav s obcemi německými i bulharskými (v Banátu). Věnuje se postupně vzniku a podobě prvních kolonizačních domů, jejich dalšímu vývoji, a to až do detailů. Čtenář se tak dozví o způsobu vaření v souvislosti s topením a odváděním kouře z domu, zjistí, jaký materiál ke stavbě domu a topeniště sloužil. Obecné stavitelské a sociální atributy toho prostoru

jsou poté konkretizovány na příkladu obce Vojvodovo, která tu je popsána systematicky ze všech výše zmíněných hledisek, včetně půdorysu a popisu celé lokality. Popisy jsou doloženy vyprávěním pamětníků, obsahem dopisů a dalšími informacemi ze zdrojů osobního charakteru, jakými jsou kupříkladu rodinné kroniky. Nechybí tu archivní plán vesnice s projektem ulic a domů a pohledem na extravilán Vojvodova. Další položkou jsou soupisy obyvatel a katastrální mapy. Informace o infrastruktuře a veřejných stavbách jsou prezentovány v rámci komparace obrazového materiálu a vyprávění pamětníků. Čtenář získává možnost vytvořit si na základě předložených výsledků bádání poměrně ucelenou představu o urbanismu Banátu, především ale Vojvodova, o způsobu života místních obyvatel a zaopatřování jejich potřeb.

Předchozí část knihy slouží následně Budilové jako rámec, do kterého zasazuje životy konkrétních lidí. Třetí kapitola pojednávající o kultuře a sociálním rozměru vojvodovského domu čerpá z bohatých zdrojů pořízených autorkou a jejím partnerem Markem Jakoubkem v průběhu více než patnácti let. Právě toto dlouhodobé zaměření na téma dovoluje autorce předkládat čtenářům nejen obecné popisy, archivní materiály a generalizované komentáře, její text je díky osobním promluvám Vojvodovčanů živý. Zpracováním vyprávění obyvatel vesnice, z nichž mnozí již zemřeli, vznikla možnost dům

představovat v kontextu života konkrétní rodiny, od informace o tom, kdo, jak a s kým dům stavěl, po mapování prostorového shlukování rodinných členů. Dějinné události jako první světová válka, epidemie chřipky či náboženské nesváry jsou kontextem, ve kterém jsou vysvětlovány změny struktury domácností. Celý vývojový cyklus domu sleduje autorka krok za krokem, od vzniku domu přes sociální, generační a genderové vztahy jeho obyvatel. Typologie místních domácností a popis struktury vztahů mezi jednotlivými vojvodovskými domácnostmi, které překračují hranice domů a představují společenství sousedů, příbuzných či přátel, dokládají i rivalitu a konkurenci. Všechny vztahy se tu ovšem srovnají před Bohem, i když je k tomu nezbytné mít ve vesnici dva kostely, pro dva odlišné náboženské směry jejich obyvatel.

Seznámení s materiální, dnes již mizející historií rolnického společenství Vojvodova, je obohacením dosud publikovaných výsledků bádání o této lokalitě a jejích obyvatelích. Do mozaiky pohledů na kolonizační procesy ve východní Evropě, jejichž vlivy jsou dnes možná patrnější, než tomu bylo před sto lety, přibyl další, sledující historii života v Banátu v nové, neotřelé perspektivě. Navíc, díky nezvyklému oborovému propojení, je kniha dobrým příkladem mnohdy deklarované, ve skutečnosti však málokdy dosažené interdisciplinární spolupráce.

Marcela Brabačová

Výstava *Labyrintem normalizace. Židovská obec jako zrcadlo většinové společnosti*

Praha, Židovské muzeum, Galerie Roberta Guttmanna, 6. 4. 2017 – 28. 1. 2018, kurátor Martin Šmok. (Katalog k výstavě, Židovské muzeum v Praze, 2017, 111 s.)

Nová krátkodobá výstava Židovského muzea v Praze, která vznikla ve spolupráci s Ústavem pro studium totalitních režimů a Archivem bezpečnostních složek, představuje u příležitosti čtyřicátého výročí vzniku Charty 77 mikrosvět židovské komunity v letech 1969–89. Výstava a stejnojmenný katalog v české i anglické verzi předkládá návštěvníkům i badatelům z řad odborné veřejnosti konkrétní případy působení státních orgánů proti židovské komunitě na základě málo známých archivních dokumentů. Ty jsou doplněny fotografiemi i několika artefakty ze soukromých sbírek.

Návštěvníci výstavy mají možnost procházet temným labyrintem, kde se na několika místech musí při průchodu mezi jednotlivými částmi výstavy sehnout. Výtvarné a prostorové řešení interiéru tak vtahuje návštěvníka do ponurého normalizačního období, které navíc díky průhledům mezi stěnami labyrintu umožňuje návštěvníkovi nejen sledovat ostatní přítomné, ale také v náznamech zažít pocit „být sledován“.

Normalizační období po invazi armád Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 bylo charakteristické snahou režimu obrátit se zpět k budování reálného socialismu v duchu zvolání Gustava Husáka z XIV. sjezdu KSČ v květnu 1971,

kteřý jasně vyzval k následování velkého spojení – Sovětského svazu. Pod dozorem sovětských okupačních vojsk se měla společnost navrátit zpět k „normálu“ a plně přijímat autoritu jedné vládnoucí politické moci, která neskrývaně vyzývala ideologii socialismu po vzoru sovětské propagandy.

V rámci mocenského aparátu i mezi jednotlivými československými komunisty se brzy začala šířit nová vlna antisemitismu. V porovnání s obdobím počátku padesátých let, kdy vyvrcholila antisionistická kampaň vykonstruovaným procesem se skupinou osob židovského původu v čele s Rudolfem Slánským, se v období normalizace státní orgány plně soustředily na podrobné monitorování činnosti židovské komunity prostřednictvím své agenturní sítě. Ve sledovaném období se židovské obce, podobně jako církve, dostaly pod soustavný tlak státních orgánů, které měly za cíl rozbít pluralitu společnosti na základě systematické kontroly, prověrek a diskriminačních nařízení. Sionismus byl historicky opakovaně interpretován jako univerzální viník mnoha problémů a sionisté byli i v období normalizace označováni například za spojence nacistů, kteří prostřednictvím evropských Židů ovládali protisocialistická povstání. Popírání antisemitismu se naplno projevilo už koncem šedesátých let, kdy novinář Rudého práva František J. Kolár vydal knihu *Sionismus a antisemitismus*. Antisemitická propaganda se brzy projevila v nejrůznějších aspektech života židovské komunity na celém československém území.

Kurátor výstavy Martin Šmok v úvodních kapitolách katalogu připomíná, že téma židovské komunity v letech 1969–89 nebylo zatím souhrnně zpracováno a výstava tak pracuje s dílčími pohledy

a hodnoceními. V rámci jedenácti kapitol jsou představeny nejzajímavější části mozaiky, které sestávají výpověď o zkušenostech židovských obcí s normalizačním režimem. Posedlost StB a Úřadu státního dohledu nad církvemi a náboženskými společenstvími sionisty a sionismem vyústila v infiltraci členů židovské obce pomocí sítě agentů, kteří měli narušovat soudržnost společenství a omezovat kontakty československých Židů se zahraničními organizacemi. Výstava připomíná sestavování seznamů osob „židovského původu“ v rámci akce PAVOUK, během které se oživila definice sionistů podle nacistických rasových zákonů. Židovská obec je v labyrintu normalizace ukázána pod drobnohledem StB od přímého sledování běžného každodenního života v židovské komunitě (oslava svátků i soukromých setkávání), po monitorování činnosti židovské mládeže během akce GENERACE, až po snahu o ovládnutí vrcholných orgánů všech židovských obcí.

Působivé jsou fotografie z fondu Svazkové agendy Správy sledování Archivu bezpečnostních složek i materiály ze svazků spolupracovníků StB, které názorně demonstrovují zvrácenost StB, která opakovanými výsledky a předvolávanými trvale zasahovala do životů lidí z židovské komunity. Některé z nich StB přesvědčila ke spolupráci a poskytování informací, jiní donášet odmítali a další se předávané informace snažili sdílet s širokým okruhem známých, aby nikoho konkrétního nepoškodili. Způsob nátlaku StB je zřejmý například z dochovaného osobního svazku agenta Tomáše, ve kterém si můžeme přečíst: „Ihned v úvodu schůzky KTS TOMÁŠ sdělil, že má jisté nervové potíže, které jsou způsobovány tím, že má poskytnout

informace o činnosti židovské mládeže.“ Po soustavném nátlaku StB i finanční odměně se stal z agenta Tomáše činný a dle hodnocení StB důvěryhodný tajný spolupracovník. Výstava se nesnaží jmenovat a dohledat všechny agenty působící v židovské obci, ale spíše dát nahlédnout do způsobů práce StB v komunitě. I když se autor nepouští do ostré konfrontace s třeba i žijícími tajnými spolupracovníky StB z židovské obce, zájemci o důkladnější analýzu mohou nalézt odpovědi v odkazech na dochované archivní materiály.

Další část výstavy se skládá z medailonků signatářů Charty 77, kterých sice v židovské komunitě nebylo mnoho, ale přesto se stali záminkou pro napsání článku *Ztroskotanci a samozvanci*, publikovaném v *Rudém právu* 12. ledna 1977, kde se můžeme dočíst, že Charta 77 byla vytvořena „na objednávku antikomunistických a sionistických centrál“. V dalším bloku dává autor výstavy do kontrastu oficiální a neoficiální literaturu, kde proti sobě ve dvou vitrínách stojí oficiální anti-semitská literatura a neoficiální publikace například ze samizdatové edice Alef, která vznikla na počátku osmdesátých let s cílem systematicky se zabývat judaismem. Pozornosti kurátora neušlo ani soustavné ničení židovských památek, hřbitovů a synagog po celém československém území, které se stalo výmluvným svěděním o destruktivní síle působící na židovské společenství i v nezapadlejších koutech československého státu. Velkou výpovědní hodnotu mají dlažební kostky z pražské peší zóny, na jejichž výrobu posloužily jako materiál židovské náhrobky.

Výstava i přes své specifické zaměření na židovskou obec ukazuje, že téma židovství a židovských obcí během normalizace

má mnoho co říci o obecném jednání státních orgánů i jednotlivců v období československé normalizace. Zrcadlo, které je většinové společnosti nastaveno, ukazuje nejen na historický fenomén antisemitismu, ale přináší také zprávu o atmosféře režimu, který ostře vystupoval proti často uměle vytvářeným protivníkům. Ačkoliv je výstava dle úvodního přiznání kurátora Martina Šmoka snahou zveřejnit alespoň dílčí pohledy na židovskou komunitu

ve sledovaném období, nabízí plastickou výpověď židovské komunity v období normalizace, která v mnohém koresponduje se zkušenostmi většinové společnosti. Členové židovských obcí čelili, i když v jiné intenzitě, podobným dilematům a v jejich příbězích najdeme nejen příklady utlačované menšiny, ale také příklady malých vítězství nebo naopak velkých morálních selhání.

Hana Doležalová

Jan Blüml	Filozofická fakulta UP, Olomouc
Stanislava Boušková	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Tomáš Bubík	Filozofická fakulta UP, Olomouc
Karel Černý	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Ondřej Daniel	Metropolitní univerzita, Praha
Kamila Fialová	Sociologický ústav AV ČR, Praha
Pavol Frič	Fakulta sociálních věd UK, Praha
Josef Fulka	Fakulta humanitních studií UK a Filosofický ústav AV ČR, Praha
Petr Gibas	Sociologický ústav AV ČR, Praha
Markéta Hajská	Filozofická fakulta UK, Praha
Marek Halbich	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Tomáš Herman	Filozofická fakulta OU, Ostrava
Martin Heřmanský	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Stanislav Holubec	Filozofická fakulta OU, Ostrava
Pavel Hošek	Evangelická teologická fakulta UK, Praha
Štefan Chuďý	Pedagogická fakulta UP, Olomouc
Petr Janeček	Filozofická fakulta UK, Praha
Jana Jetmarová	Fakulta filozofická UPa, Pardubice
Dana Knotová	Filozofická fakulta MU, Brno
Marta Kolářová	Sociologický ústav AV ČR, Praha
Matěj Kratochvíl	Etnologický ústav AV ČR, Praha
Hana Kubátová	Fakulta sociálních věd UK, Praha
Ferenc Laczo	Maastricht University, Velká Británie
Michal Lehečka	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Václav Matoušek	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Jan Mervart	Filozofická fakulta UK a Filosofický ústav AV ČR, Praha
Mirjam Moravcová	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Radka Mudrochová	Fakulta filozofická UHK, Hradec Králové
Karolína Pauknerová	Centrum pro teoretická studia AV ČR
Barbora Půtová	Filozofická fakulta UK, Praha
Irena Reifová	Fakulta sociálních věd UK, Praha
Martin Ouředníček	Přírodovědecká fakulta UK, Praha
Danica Schebelle	Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha
Radoslava Schmelzová	Divadelní fakulta AMU, Praha
Marek Skovajsa	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Veronika Sobotková	Fakulta filozofická ZU, Plzeň
Luděk Sýkora	Přírodovědecká fakulta UK, Praha
Hana Synková	Fakulta filozofická UPa, Pardubice
Zdeněk Uherek	Etnologický ústav AV ČR, Praha
David Václavík	Filozofická fakulta MU, Brno
Barbora Vegrichtová	Policejní akademie, Praha
David Verbuč	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Alžběta Wolfová	Fakulta humanitních studií UK, Praha

Instrukce pro autory: Redakce přijímá původní, dosud nepublikované vědecké texty z antropologických věd ve formě statí, esejů, recenzních statí, materiálů (edic), recenzí, zpráv, případně dalších typů vědeckých publikací. Texty přijaté v českém nebo slovenském jazyce jsou zařazovány do českých čísel časopisu, texty přijaté v anglickém jazyce do anglických čísel časopisu.

Formální náležitosti rukopisů: Redakce přijímá rukopisy zaslané jako příloha e-mailu na adresu redakce a současně příslušnému šéfredaktorovi, nebo zaslané poštou v elektronické podobě (na disketě nebo CD ve formátu MS Word či RTF) na adresu redakce, vždy s průvodním dopisem ve kterém je uvedená plná kontaktní adresa autora/autorů včetně e-mailového a/nebo telefonického spojení.

Rozsah statí, esejů, recenzních statí a materiálů je omezen na max. 30 stran (54.000 znaků včetně poznámek pod čarou a mezer), rozsah recenzí a zpráv na max. 10 stran (18.000 znaků). Rukopis musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikosti písma 12 pt. a řádkování 1.5, v poznámkách písmo 10 pt. a řádkování 1. stránky musí být číslovány, neužívá se žádné formátování.

V případě statí, esejů, recenzních statí a materiálů jsou povinnými součástmi rukopisu anglický abstrakt v rozsahu 15–20 řádek a 3–5 klíčových slov v angličtině. Na konci textu následuje krátký medailon autora (4–7 řádek) a seznam použité literatury.

Citační úzus je formou autor (první prvek) – rok vydání přímo v textu, poznámkový aparát neslouží k odkazům na literaturu, lze v něm však odkazovat na nevydané prameny. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardu časopisu, podrobnější informace o způsobu citací jsou uvedeny na internetových stránkách časopisu.

Statí a materiály mohou obsahovat obrazové přílohy, tabulky, grafy apod. O jejich publikování rozhoduje příslušná redakční rada. Obrázky a grafy je třeba dodat jako samostatné soubory, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS, grafy nejlépe v programu MS Excel. Redakce si vyhrazuje právo na formální a jazykové úpravy textu.

Recenzní řízení: Statí (vč. rubriky Studenti píší), esejů a recenzní statí publikované v časopise *Lidé města / Urban People* procházejí oboustranným anonymním recenzním řízením, které může mít nanejvýš tři kola. Každý text posuzují nejméně dva recenzenti. Na základě výsledku recenzního řízení příslušná redakční rada text přijme, vrátí k úpravám nebo k přepracování, či zcela zamítne.

O výsledku recenzního řízení je autor/ka textu informován/a písemně, zpravidla do osmi týdnů od obdržení rukopisu. Jsou-li požadovány úpravy, změny a doplnění nebo přepracování textu, je třeba je provést do šesti měsíců od obdržení písemného vyjádření redakce. Respektování požadavků recenzentů a formálních standardů vyžadovaných redakcí je podmínkou publikace jakéhokoli textu. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován v recenzním řízení časopisu *Lidé města / Urban People* nebo v rámci lhůty na úpravy, je považováno za neetické.

Materiály, recenze a zprávy nejsou recenzovanými rubrikami časopisu. O publikování jednotlivých příspěvků v těchto rubrikách rozhoduje příslušná redakční rada.

Notes for contributors: The editorial board accepts original, previously unpublished texts in the anthropological studies in the form of articles, essays, review articles, reviews, reports, or other types of scientific publications. Texts in Czech or Slovak languages are published in the Czech volumes of the journal; texts in English in the English volumes of the journal.

Formal requirements for manuscripts: The editors require manuscripts as e-mail attachments sent to the addresses of the editorial office and the appropriate editor-in-chief or sent by mail in electronic form (on a diskette or CD in MS Word or RTF format) addressed to the editorial office. The accompanying letter should contain complete address(es), telephone number(s) and/or e-mail address(es) of the author or authors.

The maximum length of the article, essay and review articles is 30 pages (54,000 characters, including footnotes and spaces); the maximum length of reviews and reports is 10 pages (18,000 characters). Manuscripts must fulfill the requirements of ČSN 880220, i.e. double spacing, 60 characters per line, 30 lines per page, A4 format, or 12 pt.-size type and 1.5 line spacing with 10 pt. footnotes single spaced. The pages must be numbered. No formatting is to be used.

Articles, essays and review articles must be accompanied by an abstract in English which must be 15–20 lines long and have 3–5 keywords in English. The text should be followed by a short profile of the author (4–7 lines) and a bibliography.

Use of quotations is as follows: author-year of publication should be included in the text; footnotes are not used for referring to the bibliography, but it is possible to use them to refer to unpublished sources. Bibliographical references must be complete and correspond to journal standards. More detailed information about use of quotations can be found on the Web page of the journal. Articles and materials may contain pictorial accompaniments, tables, graphs, etc. The relevant editorial board decides on their publication. Pictures and graphs must be added as separate files; pictures best in TIF or EPS format, graphs in the MS Excel program. The editors reserve the right to do linguistic editing and editing of the text's form.

Reviewing process: Articles (including the students' work section), essays and review articles published in the journal *Lidé města / Urban People* are submitted for anonymous reviewing process that can have a maximum of three rounds. At least two reviewers judge every text. On the basis of the result of the review process, the pertinent editorial board accepts the text, returns it for correcting or reworking or rejects it.

The author of the text is informed of the decision of the editorial board in written form, usually within eight weeks of receiving the manuscript. If there are requested corrections, changes or supplementary information or reworking of the text, this must be done within six months of receiving the written statement of the editors. Respect for the requests of the reviewers and formal standards requested by the editors are conditions of publication of any text. Offering a manuscript to another journal while it is being reviewed or within the editorial period is considered unethical.

Materials, reviews and reports are not in the reviewed sections of the journal. The relevant editorial board decides on the publication of individual contributions in these sections.